

Еуразия
гуманитарлық
институтының

ВЕСТНИК

ХАБАРШЫСЫ

Токсандық журнал
2001 ж. шыға бастаған

2018
№ 2
АСТАНА

Евразийского
гуманитарного
института

Ежеквартальный журнал
Основан в 2001 г.

Редколлегия төрағасы
А.Қ. Құсайынов, т.ғ.д., проф.

Бас редактор
А.Ж. Исмаилов, психол.ғ.к., проф.
Бас редактордың орынбасары
Қ.Ә. Ахметов, т.ғ.д., проф.
Жауапты хатшы
Т.В. Кривошапова, ф.ғ.д., проф.

Редколлегия
Т.К. Айтқазин, филос.ғ.д., проф.
А.Ж. Аманбаев, т.ғ.к., доц.
В.В. Алексеев, т.ғ.к., доц.
(Ресей Федерациясы)
А.А. Арабаев, з.ғ.д., проф.
(Қырғыз Республикасы)
Қ.Ә. Әбішев, з.ғ.к., проф.
С.Б. Байзақов, э.ғ.д., проф.
Қ.Ж. Балтабаев, з.ғ.д., проф.
Х.Э. Боланьос, PhD, профессор (Испания)
Л.В. Волкова, п.ғ.к., доц.
Т.А. Дронзина, с.ғ.д., проф.
(Болгария Республикасы)
М.М. Жанпейісова, т.ғ.к., доц.
В.А. Жексембекова, с.ғ.д., проф.
М.Ы. Жүкібай, э.ғ.к., проф.
С.Б. Загатова, ф.ғ.к., проф.
О.В. Иншаков, э.ғ.д., профессор
(Ресей Федерациясы)
Ә.С. Исмаилова, э.ғ.к., доц.
А.Ш. Қадырбаев, т.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
Б.Р. Кадыров, психол.ғ.д., профессор
(Өзбекстан Республикасы)
Ш.М. Қаланова, п.ғ.д., проф.
Д. Қамзабекұлы, ф.ғ.д., проф.
Е.В. Кодин, т.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
Қ.А. Мамаділ, ф.ғ.к., доц.
Л.В. Пакуш, э.ғ.д., проф.
(Беларусь Республикасы)
В.Г. Рындак, п.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
М.Н. Сарыбеков, п.ғ.д., проф.
Б.С. Сарсекеев, п.ғ.д., проф.
Л.Ч. Сыдыкова, з.ғ.д., проф.
(Қырғыз Республикасы)
Р.Н. Юрченко, з.ғ.д., проф.

ТАРИХ

Джампеисова Ж.М. О некоторых практиках картографирования административных границ в Западно-Сибирском генерал-губернаторстве в 70-х годах XIX века.....	5
Сабданбекова З.Ә., Кузембаев Н.Е. Павлодар өңірінің экономикалық даму тарихынан.....	10
Нұрбай Қ.Ж. Тайбугиды и их Сибирский улус.....	15
Абдухаимов Е.Ф. А.Э. Шмидт и его научное наследие.....	22
Ешпанов В.С. Актюбинская область накануне и в начальный период Великой Отечественной войны (социально-экономическое и политическое состояние).....	27

САЯСАТТАНУ

Шаукенов Ж.А. Этносаралық және конфессияаралық тұрақтылық – бейбітшілік пен келісім кепілі.....	37
Байкенжеев М.Д. Ақпараттық соғыстың психологиялық әсері.....	42
Ainur Madyet. Foreign policy of Mongolia: Third Neighbor Policy.....	49

ЭКОНОМИКА

Yerbol Ardakh, Yesdauletova A. The Investment Policy of Kazakhstan: aspects of attracting foreign investment.....	55
Смағұлова Б.А., Ахмедьянова Д.К. Официальная помощь развитию Японией в регионах Центральной Азии: реалии и перспективы.....	59
Қақар Қанат. Жаңарған Ұлы Жібек жолы.....	65

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

Жумадуллаева А.А., Данияров Т.Ә. Баланы жетілген тұлға ретінде дамыту үшін жаңа педагогикалық технологияларды қолдану.....	70
Саипов А., Алметов Н.Ш. «Мәңгілік ел» жалпыұлттық идеясы құндылықтарын мектептің оқу-тәрбие үрдісіне ендіру.....	75
Тусупбекова М.Ж. Преимущество перехода казахского алфавита на латиницу в обучении английскому языку.....	80
Osrapova Ya.N., Nyghymanova N.T., Volkova L.V. National education and ethno-pedagogy in the works of the Kazakh and Russian educators	87
Изтелеуова Л.И., Ельжанова Е.Т. Современное полиязычное образование в Казахстане: проблемы и перспективы.....	92
Дүсіпбаева Қ.С., Мауленова Г.Ж. Т2 қазақ тілін оқытуда қолданылатын 10 құзыреттілік.....	96
Динаева Б.Б., Оразғалиева Л.М. Қазақ тілін деңгейлік тапсырмалар арқылы оқыту (Президенттің «Рухани жаңғыру» мақаласы бойынша).....	100
Исенова Ф.К., Каудырова А.О. Научный проект как метод обучения студентов 1-го курса неязыкового вуза (из опыта преподавания дисциплины «Академическое письмо и чтение»).....	107
Бухарова А.Б., Валиева А.Б., Айтышева А.М., Урузбаева Г.Т. Исследование профессиональной мотивации людей с нарушениями слуха.....	113
Шоманбаева А.О., Абдрахимова У.З. К вопросу оптимизации межэтнических отношений в полиэтнической среде.....	119
Муликова А.С. Жастардың бойында экологиялық белсенділікті қалыптастыру туған мекенді құрметтеудің алғышарты ретінде.....	127
Әліпбек А.З., Таутаева Г.Б. Оқушылардың ақпараттық мәдениетін қалыптастыруда ғаламторды пайдаланудың маңызы.....	134
Альбекова А.Ш., Омарова Г.Т. Профессиональная мотивация студентов агротехнических специальностей при изучении русского языка.....	139
Ташимова Ш.Ә., Данияров Т.Ә. Жас ұрпақ тәрбиесі – адамзаттың мәңгілік тақырыбы.....	143
Әлкен Ш.У., Данияров Т.Ә. Ұлттық идеяның басты тұғыры – тәуелсіздік.....	147

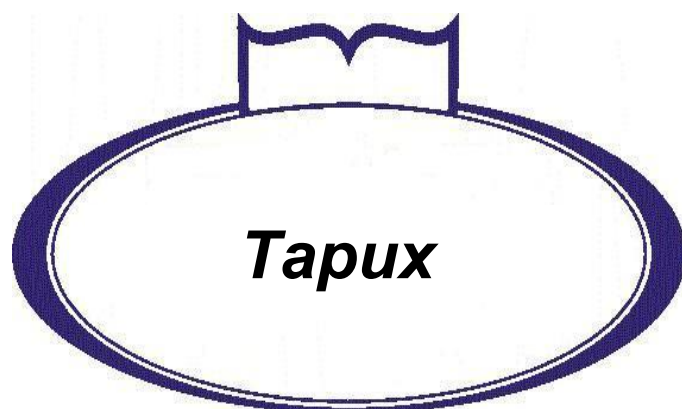
ФИЛОЛОГИЯ

Бекен Сағындықұлы. Синтаксистік күрделенудің шеңбері.....	154
Дәуренбекова Л.Н. Абайдың отыз сегізінші қара сөзінің ағылшын тіліндегі аудармасы хақында	158
Ахметова Ж.Қ. Ахмет Байтұрсынұлы – халық ауыз әдебиеті үлгілерін зерттеуші.....	165
Бекжанова Ж.Е. Разработка языкового портрета современного выпускника казахстанского вуза.....	169
Аймұхамбет Ж.Ә., Саркенова Қ.Қ. Миф пен тіл: фразеологизмдердің мифтік негіздері.....	174
Садықбеков Қ.А. Мәмлүк қыпшақ тіліндегі осы шақ категориясы.....	181
Сурова Д.С. Образ ночи в лирике В. Цоя (лингвокультурологический аспект).....	186
Жолшаева М.С., Мұсабек Г.Ө. Шарттық қатынастың функционалды-семантикалық өрісіндегі тілдік бірліктердің ерекшеліктері.....	191
Шіменбаева М., Амангелді А.А. І. Есенберлиннің «Көшпенділер» романындағы тарихи және көркемдік шындықтың берілуі.....	196
Gairon D.E. Towards the Multilingualism and Bi/Multiliteracy Issues in Kazakhstan.....	201
Алипбекова Л.У. Ағылшын тіліндегі көркем шығармада метонимияның қолданылу ерекшеліктері.....	206
Тырнахан Н.Т., Айкенова Р. Көркем әдебиетте фразеологизмдердің қолданылуы.....	211
Сұңқарбек Батанұлы. Дәстүр мен жаңашылдықтың жаршысы.....	214

Жарияланған материалдар автордың көзқарасын білдіреді, олар журналдың Редакциялық алқасының пікірімен сәйкес келмеуі мүмкін. Жарияланымдардағы деректер мен мәліметтердің дұрыстығына автор жауап береді. Қолжазбалар рецензияланбайды және қайтарылмайды.

Публикуемые материалы отражают точку зрения авторов, которая может не совпадать с мнением Редакционной коллегии журнала. Ответственность за достоверность фактов и сведений в публикациях несут авторы. Рукописи не рецензируются и не возвращаются.

Ж.М. Джампеисова

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
канд. ист. наук, доцент

О некоторых практиках картографирования административных границ в Западно- Сибирском генерал- губернаторстве в 70-х годах XIX века

Аннотация

Статья посвящена изучению некоторых практик создания колониальных административных карт Российской империи в казахских степных областях в 70-х годах XIX века. В статье аргументируется, что административные карты в казахской степи основывались на границах кочевого землепользования. Из-за того, что согласия о границах по поводу землепользования было сложно достигнуть, административные карты долгое время оставались приблизительными.

Ключевые слова: картография, карты, землепользование, административные границы.

В первой половине XIX века карты становятся важными инструментами в управлении степью. Достаточно много написано исследователями о роли картографии как колониального инструмента в модерновом взгляде на управление территориями: практики каталогизации и упорядочивания завоеванных земель [1, 2]. Говоря о колониальных административных картах, мы привыкли говорить о них как о продукте метрополии и результате труда картографов. Однако, в случае степного управления мы очень мало знаем, что на самом деле представляли карты и картопроизводство не только как инструмент колониального разделения, но и то, как российские чиновники на практике производили карты на локальном уровне. При значительном исследовании развития колониального картографирования, становится ясно, что карты мало исследованы с точки зрения роли местного населения в их создании. Целью данной статьи является анализ некоторых практик создания карт административного разделения уездов и волостей в Западно-Сибирском генерал-губернаторстве.

Для начала стоит сказать о состоянии картографии в России в целом, которое шло бок о бок с продвижением колонизации новых земель. Картографии стали уделять внимание еще во времена Петра I, который, как известно,

активно приглашал европейских кораблестроителей, способных составлять карты. В течение XVIII века в деле развития картографии главное значение играли иностранцы: голландцы, затем англичане, немцы и французы. С середины XVIII века все активнее стали применяться крупномасштабные съемки местности и новые способы изображения деталей рельефа территории. По примеру западноевропейских стран в России был создан Генеральный штаб, важной задачей которого было выполнение картографирования территорий для Военного ведомства. Во второй половине XVIII века возрос интерес к изучению топографических особенностей земель расширявшегося государства [3].

На протяжении всего этого времени наблюдалась нехватка кадров в сфере картографирования. В связи с этим, подготовка персонала для окраин Империи имела свою специфику. С 1822 года в документах о топографических кадрах развивалась идея дистантного обучения. Что касается Западной Сибири, в 1817 году в Омске открылся класс из 20 человек для подготовки военных топографов, который набирался из воспитанников Омского военно-сиротского отделения, который готовил начальников съемок. В основном специалисты готовились на местах, армиях или при снятии тех или иных территорий. Топографов также готовили при местных военных училищах. Первое заведение в Сибири, специализированное на топографических съемках, было Омское войсковое казачье училище. С 1828 года топографов готовили в Омской Азиатской школе, которое в 1845 году было преобразовано в Омский кадетский корпус. Его выпускники занимались рекогносцировкой территории казахской степи. Примерно только 5% из выпускников училища в 1883 году были топографами [4, 113-118]. По мнению исследователя Смагина Р.Ю., на территории Сибири в течение XIX-начала XX века все-таки четкой системы кадров для военно-топографической службы не сложилось, а ее отделы на протяжении всего этого периода нуждались в подготовленных кадрах [4, 124-125]. Из всего этого можно задать вопрос, насколько задачи по рекогносцировке границ между областями, округами, волостями Сибирского ведомства были осуществимы в условиях того времени.

После завоевания Туркестана в 60-х гг. XIX века российское руководство пришло к решению организации единой системы управления совместно с территорией казахских степей. Было принято решение о создании трех генерал-губернаторств: Оренбургского генерал-губернаторства на территориях бывшего Оренбургского ведомства, Западно-Сибирского генерал-губернаторства на территории бывшего Сибирского ведомства, а также Туркестанского генерал-губернаторства на завоеванных территориях Средней Азии. В свою очередь, генерал-губернаторства проектировалось поделить на области, а те в свою очередь, на уезды, волости и аулы. До сих пор условно существовавшие границы в Сибирском и Оренбургском ведомстве теперь должны были преобразоваться в более четкую и сложную сеть административных границ по всей упомянутой территории.

В содержании «Временного положения...» от 1868 года оговаривались условные границы между образованными Уральской, Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской областями. В нем подчеркивалось, что «при проведении в натуре, как областных, так и уездных, ...принимается, по возможности, во внимание поземельное пользование киргизских обществ» [5, 324-325]. Позднее был учрежден Комитет по постановке границ в степных областях. Его задачей являлось проведение административных границ между областями Западно-Сибирского генерал-губернаторства, а в частности, по приказу генерал-губернатора Западной Сибири, проведение границы между Акмолинской и Семипалатинской областями, а также между их уездами [6, 4-6]. В 1877 году председатель Комитета, генерал-майор Бобков, в своем рапорте генерал-губернатору Западной Сибири докладывал, что определенных административных границ можно достигнуть только в случае их проведения на местности. В нем говорилось, что все ранее проведенные границы были сделаны на основании инструкций военных губернаторов, которые основывались на «Временном положении...» и «приблизительно наметили только

основное направление границы и указали, что при определении должно иметься в виду §17 Положения, по которому проектирование уездных границ принимается с учетом поземельного пользования киргизских обществ» [6, 5]. Таким образом, в целом, вся система проведения административных границ, согласно основным положениям, строилась на принципах землепользования кочевых коллективов.

На практике проведение границ координировал военно-топографический отдел Западного Сибирского военного округа. В связи с тем, что по «Временному положению...» границы проводились на основании границ, утвержденных волостными съездами, то весь сбор информации об их проведении ложился на уездных начальников. В частности, в сентябре 1875 года Военно-топографический отдел просил военного губернатора Акмолинской области предоставить сведения о границах всех уездов с указанием урочищ, гор, рек, которыми волости и уезды разделяются [7, 1]. Данное указание было перенаправлено уездным управлениям.

Уездные начальники образованных уездов могли предоставить информацию о границах только с помощью волостных управителей. Принцип определения границ осуществлялся по признанию колониальными властями прав кочевников договариваться о границах со смежными волостями, уездами и областями в рамках специальных выборных собраний кочевников на волостных и чрезвычайных съездах. Организация областей и уездов зависела от решений волостных съездов, так как границы волостей могли создать очертания уездов и, следовательно, областей. В этой связи роль уездных начальников, как главных и непосредственных представителей российской колониальной власти, осуществлявших организационную работу с выборными представителями местного населения по созданию административных единиц и их границ, была очень важной. Начальники уездов затем должны были согласовывать свои проекты границ с уездными начальниками смежных уездов.

Ответы уездных начальников на запрос военно-топографического отдела в основном говорили об их беспомощности в выполнении распоряжения по определению административных границ. Все проблемы заключались в том, что трудно было договориться о разделе земель, и зависели от решений съездов. В частности, Акмолинский уездный начальник писал, что «в натуре пограничная черта Акмолинского уезда окончательна только между Каркаралинским уездом, актом съезда выборных, состоявшимся 17 августа 1872 года...; граница же, которою должен отделяться Акмолинский уезд от Сарысуйского, Кокчетавского, Омского и Павлодарского, еще не определена, что предполагается сделать посредством особых съездов выборных каждого уезда. Что касается того, какими урочищами, горами, реками и т.д. отделяется волость одна от другой и на каких именно урочищах находятся зимовки киргиз, то по неимению в канцелярии моей этих данных, мною затребованы таковые от волостных управителей» [7, 14-15].

Омский уездный начальник в своем рапорте от ноября 1876 года докладывал, что не в состоянии выполнить задание о составлении карты уезда, которую ему поручалось выполнить в масштабе 20 верст в дюйме с нанесением на нее границ уезда и волостей. На ней также ему следовало нанести зимовки, реки, озера, леса, займища, пикеты, могилы, колодцы и пути движения казахов с зимних на летние пастбища. Как он писал, в уезде уже есть карта 10 верст в дюйме, но она составлена неверно, так как на ней не были обозначены многие урочища и озера. Как он сообщал, карта, сделанная его предшественником, уездным начальником, не соответствует действительности. Как он писал, «...при прочтении им вышеозначенного описания волостных границ, они [казахи волостей – Д.Ж.] заявляли, что описание это полковником Лесковым составлено неправильно и притом без участия в этом представителей от киргизских обществ, ...и, наконец, заявили, что составленное предшественником моим описание волостных границ не было никогда распубликовано по волостям. ...В делах уездного Управления нет

никаких приговоров общества, ни актов выборных от волостей, на основании которых могло быть составлено описание границ». Далее он добавляет, что такие проблемы по определению границ есть и с другими уездами [7, 13-105 об]. Из данного случая видно, что получение согласия по пограничному вопросу со стороны съездов было непростым делом.

Начальник Сарысуйского уезда также испытывал подобные трудности в производстве карты уезда. На поставленную задачу о составлении карты он в письме военному губернатору Акмолинской области доносил, что его старший помощник Лосевский пытался ее сделать, но убедился в необходимости специалиста-топографа для ее производства. Со своей стороны, Лосевский предлагал сделать приблизительную вторую карту, основываясь на донесениях волостных [7, 72-72 об]. Позднее, в 1877 году, уездный начальник снова просит отсрочки предоставления описания границ волостей и границ уезда в связи с рядом появившихся административных изменений, а также и границ. Все эти сложности были связаны с продолжавшимися оспариваниями урочищ и водоемов как на границах, так и внутри уезда, так и между волостями [7, 185-186].

В целом, ситуацию с очень медленным процессом административного картографирования области можно объяснить активными процессами оспаривания прав на земельные и водные ресурсы со стороны представителей казахских кочевых коллективов и затягивания создания границ на местном уровне. Уездные начальники в основном не могли эффективно разрешать такие конфликты. В основном они предлагали свою посредническую деятельность в переговорах волостных управителей¹. Таким образом, как выясняется из переписки между военно-топографическим отделом и уездными начальниками, успех производства административных карт зависел от предоставления информации о разделении границ между волостями от волостных начальников, или, другими словами, решение пограничного вопроса зависело от самих кочевников.

К концу 1870-х годов большинство границ на территории степных областей оспаривалось. В связи с этим карты уездов также были приблизительными, а в некоторых случаях отсутствовали. Из последнего можно сделать вывод об общем положении административного картографирования, которое не могло отличаться точностью, хотя бы из того факта, что границ практически не существовало. Отсутствие окончательных решений кочевых коллективов раздела урочищ и водоемов влекло за собой отсутствие ясной картины административного деления, что и демонстрировало реальное состояние колониальной картографии указанного периода. Можно заключить, что история колониальных административных карт создавалась «снизу», где действительными их создателями было само кочевое население.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Слезкин Ю. Естествоиспытатели и нации: русские ученые XVIII века и проблема этнического многообразия // Российская империя в зарубежной историографии. Новое издательство. – 2005. - С. 120-154.
- 2 Жюльет Кадио. Лаборатория империи: Россия/СССР, 1890-1940. - М.: Новое литературное обозрение, 2010.
- 3 Глушков В.В. Становление и развитие военной картографии в России (XVIII- начале XX вв.). Диссертация на соискание ученой степени доктора географических наук. - М., 2003.

---

¹ Хотя нельзя и отрицать их лоббистскую деятельность в том числе. Однако рассмотрение этого вопроса является отдельной темой.

- 4 Смагин Р.Ю. Военно-топографическая служба в Сибири в XIX – начале XX века. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. - Новосибирск, 2015.
- 5 Материалы по истории политического строя Казахстана. Т.1. - Алма-Ата, 1960. 441 с.
- 6 ЦГА РК, ф.369, оп.1, д. 6990.
- 7 ЦГА РК, ф.369, оп.1, д.2021.

ТҮЙІН

Мақала XIX ғасырдың 70-жылдарындағы қазақ далалық облыстарының отаршылдық әкімшілік картасын жасаудың бірқатар іс-тәжірибесін зерттеуге арналған. Мақалада қазақ даласының әкімшілік карталары көшпелілердің жерді пайдалану шекараларына негізделіп жасалғандығы көрсетіледі. Жерді пайдалану шекараларына қатысты келісімдерге келу күрделі болғандықтан, ұзақ уақыт бойы әкімшілік карталар мөлшермен жасалды.

RESUME

The article is devoted to investigating of some practices in creation of colonial administrative maps of the Russian Empire in the Kazakh steppe during 70-ies of the 19th c. It is argued that the administrative maps in the Kazakh steppe were based on the borders of nomadic land use. As a consequence of the difficulties in achieving the agreement on land use borders, the administrative maps had been remaining approximately for a long time.

З.Ә. Сабданбекова

Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті,
тар. ғыл. канд., доцент

Н.Е. Кузембаев

Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті,
тар. ғыл. канд., доцент

Павлодар өңірінің экономикалық даму тарихынан

Аннотация

Мақалада Павлодар өңірінің XIX ғасырдың аяғынан XX ғасырдың 50-жылдарындағы экономикалық даму тарихы саяси оқиғалар аясында сараланады. Автор тарихи материалдар негізінде өлкеде кен өндірісі салаларының, ауылшаруашылық өнімдерін өңдеу салаларының қалыптасуы мен дамуы, XX ғ. 30-50 жылдарының басына дейінгі өлкелік халық шаруашылығының даму бағыттарын айқындайды.

Түйін сөздер: кеніш, акционерлік қоғам, темір жол, завод, геологиялық-зерттеу жұмыстары, кеме жөндеу шеберханасы, ауыл шаруашылығы.

Республиканың ең басты су артериясының бойында орналасқан, табиғи ресурстары отын-энергетика және құрылыс саласына бейімділігімен ерекшеленетін Павлодар облысының XX ғ. 50-жылдарына дейінгі экономикалық даму тарихы зерттеушілердің назарынан тыс қалып отырады. Сондықтан да біз бұл мақалада, облыстың XIX ғ. аяғы - XX ғ. 50-жылдарына дейінгі экономикалық дамуын тарихи оқиғалар аясында саралаймыз.

XIX ғ. аяғында Қазақстан экономикасы айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Егер XIX ғ. екінші жартысында Қазақстанда бой көтерген өнеркәсіп салалары негізінен мал шаруашылығы шикізатын өндеуге бағытталса, XIX ғ. аяғында ресейлік, шетелдік капитал белсене еніп, өлкенің бай пайдалы қазбаларын өндіру мен өңдеу салалары пайда болды.

Бүгінгі облыс экономикасында қомақты орын алып отырған, сол кездегі өңірдегі алғашқы өндіріс ошақтарының бірі - Екібастұз көмір кеніші еді.

Екібастұзда көмір өндіру 1899 ж. қолға алынып, Владимир, Маринов, Ольга шахталары ашылады. Оларға – Воскресенск тау-кен өнеркәсібі қоғамының акционерлер тобы ие болған. Капиталдың жарты бөлігіне павлодарлық көпес А. Деров ие еді. 1899 ж. сәуірінде басталып, қазан айында қашықтығы 109 верст Ертістен Екібастұзға дейінгі Воскресенск темір

жол құрылысы аяқталады. Көмір Ертіс арқылы баржалармен Омбыға дейін жеткізіліп, Транссібір темір жолымен тұтынушыларға жеткізілген [1, 20]. Воскресенск темір жолы өлкенің ғана емес, Батыс Сібірдің экономикалық дамуында маңызды рөл атқарды.

Алайда, Воскресенск тау-кен қоғамы кейін Владимир кенішіндегі көмірдің сапасыз болуынан шығынға ұшырайды, сонымен қатар бұған XX ғ. басындағы Екібастұз шахталарын қамтыған ереуілдер ықпал етті деуге болады.

1900 ж. Екібастұзда бірнеше толқулар болып өтті. Еңбек ақыны көтеру және жұмыс істеу жағдайын жақсарту талаптарымен 100-ден астам адам бас көтеруге қатысты. Алайда, бас көтеру басылып тасталып, 83 жұмыскер сот жауапкершілігіне тартылған. Бұл қазақ пен орыс жұмысшыларының алғашқы біріккен бас көтерулері еді. 1903 жылдың жазында тағы орыс – қазақ жұмысшылары айға жуық уақыт бас көтерді [2]. Жұмысшылардың ереуілдері «Воскресенск қоғамын» қаржы дағдарысына әкелді. Дерев өз серіктестерін қосымша капитал бөлуге көндіргісі келді, алайда олар бас тартты. Патша үкіметіне қосымша 2 миллион рубль субсидия бөлу сұранысы да нәтижесіз қалды. «Воскресенск таукен - өнеркәсібі қоғамы» сөйтіп, 4 миллион рубль қаржы шығындап, өзінің шығынға ұшырағандығын мойындады [3, 261].

XX ғ. басында Павлодар уезі өнеркәсібінің дамуы негізінен ауылшаруашылық өнімдерін өңдеумен тікелей байланысты болды. 1908 жылы ұн өндіру өнеркәсібі 242 ұсақ диірмендермен сипатталды. Дегенмен, Тиссен, Попов сияқты көпестердің ірі бу диірмендері де пайда бола бастады. Көптеген май шайқайтын, тері, балауыз шам, пима дайындайтын, тері жуатын кәсіпорындар және 3-10 адам жұмыс істейтін көлөнер артельдері болды [4, 94].

Патша үкіметі жариялаған саудаға байланысты Екібастұз кеніштері мен басқа да кәсіпорындардың иесі, ағылшын капиталисі Лесли Уркварт атанды. Осы уақытта ол «Орыс-қырғыз тау-кен өнеркәсібі» атымен көптеген кеніштерге иелік етті [5, 51]. 1913 ж. аяғында Екібастұз көмірін қайтадан өндіру басталды. Акционерлік қоғам төрт шахтаны, кокс пештерін қалпына келтіріп, қорғасын, мырыш, күміс пен полиметалл кендерінің концентратынан алтын балқыту үшін металлургия зауыттарының құрылысын бастады [1, 22-б.]. Кокс пешінің айлық өнім шығару мөлшері 7 мың тоннаға есептелді. Металлургия зауыттарының болса (С.З.), жылына 25 мың тонна мырыш, 13 мың тонна қорғасын, 1 мың тонна мыс, 210 тонна күміс, 18 тонна алтын өндіру қуаты жоспарланды. Жобаларды американ инженерлері жасап, құрылыс тікелей Лондондық техникалық бюроның бақылауымен жүргізілген [5, 52].

Қаржы мен арзан жұмыс күші оның аз уақыттың ішінде Воскресенск темір жолын қалпына келтіруіне мүмкіндік берді. Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында бұл жол ерекше маңызды роль атқарды. Жүк айналымы бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында шарықтау шегіне жетті. Екібастұздан Ертіске көмір жеткізілсе, кейін қарай зауыттарға мырыш, қорғасын жеткізіліп тұрған [1, 23]. 1916 ж. темір жолдың жүк айналымы шамамен 9 млн. пұтты құрады [6].

Революция жылдарында (С.З.) Екібастұзда негізінен төрт: Воскресенск және №4, солтүстік және оңтүстік шахталары жұмыс істеді [1, 24]. 1915 жылы орыс-азиялық корпорация деп аталған зерттеу жұмыстарын жүргізетін Акционерлік қоғам құрылды. Геологиялық-зерттеу жұмыстар нәтижесінде Майқайыңның мыс кендерінің қоры анықталды. Л.Уркварт бұған өз құқығын талап етіп, соңында геологиялық зерттеу қорытындыларын өзімен бірге Англияға алып кеткен [4, 95].

Революциядан кейін жеке кәсіпорындарды мемлекеттік меншікке өткізу қолға алынғаны белгілі. 1918 жылы 11 мамырда - Владимир Ильич Халық Комиссарлар Советінің Спасск мыс қорыту заводын, Екібастұз кендерін, мырыш-қорғасын заводтарын және Қазақ кен-өнеркәсіп акционерлік қоғамының Воскресенский темір жолын мемлекет меншігіне алу жайындағы қаулысына қол қойды [7, 423].

Азамат соғысы жылдарында көптеген шахталар мен өндіріс орындары суға кетіп, күйреп, өз жұмыстарын тоқтатты. Павлодар өңірінің азамат соғысынан кейінгі жылдардағы экономикалық ахуалынан мына деректер мағлұмат береді.

«Семей губерниясының Павлодар уезі ауыл шаруашылық ауданы болды. Халықтың басым бөлігін шаруалар құрады. Өнеркәсіп жартылай консервацияланған Екібастұз кеніштерімен, тұз кәсіпшіліктері және кеме жөндеу шеберханаларымен сипатталды. Көмір өнеркәсібінің даму деңгейі туралы мынадай сандар куә болады: 1923 жылдың аяғында Екібастұзда бір тәулікте бар-жоғы 10 мың пұт көмір өндірілген. Оның басты себептері: бұған дейінгі дайындық жұмыстарының дұрыс жүргізілмеуі, механизм мен техникалық жабдықтарының тозуы және білікті тау-кен жұмыскерлерінің жеткіліксіздігі», - деп «Степной пахарьдың» (газет - 1920 жылдың 2 қарашасынан 1921 жылдың 2 маусымына дейін жарияланып, қағаз жетіспеушілігіне байланысты жабылып қалған - С.3.) бұрынғы редакторларының бірі Василий Мигунов жазған.

Павлодар уезінің басты байлығының бірі тұз (толық емес мәліметтер бойынша тұзды көлдер саны қырықтан асты) болды. Сондай-ақ, ұн өндеу өнеркәсібі де дамыды. 20 жылдардың басында қала мен уезде жылдық өнімділігі үш жарым миллион пұтқа жететін қырыққа жуық бу диірмендер жұмыс істеген [8, 130].

1920 жылдан бастап Павлодар кірпіш зауыты жұмысын бастады. Алғашқыда зауыттың өнімі жылына 100-150 мың кірпішті құрады. 1926-1927 жылдары 600 мыңнан аса күйдірілген кірпіш өндірілген. 1927-1928 жылға Павлодар уезінің мемлекеттік өнеркәсібі кірпіш, алебастр және сыра қайнату зауыттарымен, №4 және №7, мемлекеттік диірмендерімен сипатталды. №4 диірмен тәулігіне 2000 пұт, ал №7 1500 пұтқа дейін ұн өндірді. Революциядан 1926 жылға дейін уездік коммуналдық шаруашылық бөлімі қалпына келтіргенге дейін Белогорье (Көктөбе – С.3.) деген жердегі алебастр зауыты жұмыс істемеді [9, 15].

Павлодар уездік партия ұйымы экономикалық құрылысқа зор көңіл бөліп, көп күш жұмсады. Уездік комитет бюросының басшылығымен тұрақты экономикалық кеңес жұмыс істеді. Атап айтқанда, олар 1922 жылдың аяғында және 1923 жылы Павлодарда электр станциясын салу туралы, Павлодар-Құлынды темір жолын салу туралы, уездік қалада радиостанция салу туралы мәселелерді қарады.

1925 жылы облыс территориясында тек жалғыз ғана мемлекеттік ірі өнеркәсіп орны – «Павлодарсольтрест» жұмыс істеді. 1924/1925 шаруашылық жылы Қалқаман, Коряков және Бөрлі көлдерінен тұз өндірілді. 50 мың тонна құнды минерал қазып алынды [7, 423].

Павлодар шығанағы да өзгерді. Өзен флотында 1925-1926 жылдары уезд көлемінде жүзге тарта кеме болды, олардың жалпы тоннажы 540 мың пұт еді. Оларды жөндеумен 400 жұмысшы айналысты. Олар флотты түгел навигацияға дайындады. Қолда бар кеме жөндеу мастерскойларын ұлғайтудың жеті жылдық программасы бекітілді. Онда қазан бөлімін салу, динамомашинаны орнату, қоймалар, келетін жолдар салу, су құбырын жүргізу көзделді.

1928 жылы Майқайыңда алғаш рет жер қойнауын барлау ұйымдастырылды. Үш жыл өткен соң онда айрықша геологиялық барлау партиясы құрылды. 1932 жылы Майқайың алтын комбинаты ұйымдастырылды, ал екі жылдан кейін байыту фабрикасы іске қосылды. Май ауданында отқа төзімді саз кен орны ашылды. 1930 жылы Кузнецк металлургия комбинаты оны игеруге кірісті. Көп кешікпей Май руднигі құрылады [7, 424].

20-жылдардың аяғында уездің өнеркәсібінде белгілі бір рольді Павлодар сыра қайнату зауыты атқарды. 1926 жылдың 1 қазанынан 1927 жылдың 1 қазаны аралығында 9250 шелек сыра өндірілген [9, 16].

1920 ж. екінші жартысынан Павлодар өңірі ауыл шаруашылық өнімін беретін аймаққа айнала бастады. 1928 жылы ол елімізге 2 миллион сомның мал шаруашылығы және 7 миллион сомның егіншілік өнімін берді [7, 424]. 1920-1930 жылдары жергілікті

өнеркәсіп қалпына келтіріліп, оны одан әрі дамытуға қадам жасалды. Тобылжаннан Маралды станциясына дейін (1931 ж.) темір жол салынды. Ол арқылы «Павлодарсоль» трестінің өнімдері эшелондармен тасыла бастады. Май шайқайтын, тері, балық зауыттары, элеватор, ұн өңдеу комбинаты, электр станциясы салынып, Алматыға тұрақты жолаушылар таситын аэропорт (1930 жылдардың басында) ашылды. 1931 ж. Павлодарда теміржол мамандары бар паровоз депосы ашылды. 1932 жылы Майқайында «Майқайыңалтын» комбинаты құрылды. Өндірістің интенсификациялануы «Сельхозмука», «Главмука», «Маслопром» трестерінің пайда болуына ықпал етті [10, 41].

Соғыс алдындағы Павлодардың өнеркәсібі шағын кеме жөндеу, сыра және балық зауыттарымен, ет комбинаты, жергілікті өнеркәсіп кәсіпорындары және кәсіптік артельдермен сипатталды. Облыс аумағында «Павлодарсоль», екі кеніші бар Майқайын алтын өңдеу өнеркәсібі комбинаты, Шөптікөл көмір шахтасы және үш кен байыту фабрикалары, Екібастұз және Жамантұз көмір кеніштері жұмыс істеді. Мұнда көмір жергілікті қажеттіліктер үшін өндірілген. Ұлы Отан соғысы жылдарында кеме жөндеу шеберханалары 2 дәрежелі кеме жөндеу зауыттары болып қайта құрылды. Және соғыс жылдарының ішінде 47 кеме, 27 қалқымалы кран т.б құрастырды. Зауыт өнім өндіру көлемі бойынша Ертістің жоғары бассейнінде екінші болды [11, 28].

Қарағанды және Кузбасс бассейндерінің қуаттылығын арттыруда көмірдің жеткіліксіздігінен туындаған қиындықтарға байланысты КСРО ХКК мен БКП (б) ОК қаулысымен 1939 жылы Екібастұз кенішін өндірістік өндіру, Павлодар-Екібастұз темір жолын салу шешіледі. Алайда, соғыстың басталуына байланысты бұл іс тоқтап қалады.

Соғыстың басталуы бүкіл бейбіт халықты аяғынан тік тұрғызды. Себебі, соғыстың алғашқы аптасында-ақ, неміс фашистерінің соққысының астында 88 млн. халық пен 31850 өндіріс орындары қалды. Әскердің шегінуі салдарынан тек қана Қазақстанға 142 өндіріс орны эвакуацияланды [12, 84]. Павлодар облысына Тула Орталық жөндеу-механика, Краснодар қаласынан «Октябрь» жөндеу-механика, Полтавадан тері зауыттары, Туладан тігін фабрикасы жабдықтары эвакуацияланды [11, 28]. Бұл кәсіпорындармен бірге ондағы кадрлардың басым бөлігі бірге келіп, облыс халқымен қоян-қолтық майдан мұқтажы үшін еңбек ете білді.

Соғыс жылдарында облыстың колхоздар мен совхоздары елге 25670 пұт нан мен 301664 кг ет, 1128203 центнер сүт берді [9, 23].

Өндіруші сала кәсіпорындары өз өнімдерін кенейтті. «Майқайыңалтын» комбинаты үшінші орынға шықты. «Павлодарсоль», Шөптікөл көмір шахтасы, Екібастұз, Жамантұз көмір кеніштері өндірісін дамытты. Соғыс аяғында Павлодар облысының территориясында Республикалық және Одақтық мәндегі 80, жергілікті мәндегі 700 жуық кәсіпорын орналасты [4, 113]. 1946-1953 жж. Павлодар-Ақмола темір жолы салынды.

Соғыстан кейін өңірде экономиканы қалпына келтіру қолға алынды. «Октябрь» зауытында электр станциясының іске қосылуына байланысты қала тұрақты электр тогымен қамтылды. Сүт консервілеу зауыты (1946 ж.), хром зауыт (1948 ж.), «Қалқаман» тұз кәсіпшілігі қатарға қосылды [4, 115].

1949 жылы «Иртышуглестрой» тресті құрылды. Құрылысшыларға 1949-1951 жыл аралығында алғашқы көмір разрездерін салу үшін үш миллионға жуық қаржыны игеру міндеті тұрды. Ол үшін ең алдымен электрстанция, жолдар, өндірістік мекемелер, тұрғын үй және әлеуметтік-мәдени құрылыс нысандарын салу қажет болды. Бұл үшін, яғни құрылыстарды жергілікті шикізаттармен қамтамасыз ету үшін бірнеше кірпіш, әктас, ағаш өңдеу зауыттарын салу керек еді [1, 48]. Яғни, соғыстан кейінгі жылдарда экономиканы бейбіт өмірге бейімдеу, халықтың тұрмыс жағдайын жақсарту бойынша жұмыстар өңірде осы сипаттағы істермен жүзеге асырылды.

Жалпы алғанда, XIX ғасырдың аяғында Қазақстан Ресей империясының құрамында капиталистік даму экономикасына тартыла түсіп қана қойған жоқ, сонымен қатар Ресей Қазақстанның шикізатын игеруі өлкемізде Екібастұзда көмір, Майқайында кен,

Павлодарда тұз өндірісі қалыптасып, дамуымен сипатталды. Сонымен қатар ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғ. алғашқы ширегінде өлке экономикасында ауылшаруашылық өнімдерін өңдеу салалары басымдықты құрады. Индустриаландыру саясаты жылдарында өлкемізде геологиялық зерттеу жұмыстары жандандырылған. Яғни, ХХ ғ. 50-жылдарының екінші жартысында жүзеге асқан өнеркәсіп салаларының қалыптасуының негізі қаланды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Куватов Б.А. Вековой путь Экибастуза. – Алматы: Ғылым, 1997. – 320 с.
- 2 Оноприенко П. Путешествие из Воскресенска в Экибастуз // Звезда Прииртышья. – 1999. – 30 января.
- 3 Мошна Н.И., Малюкина Т. Основные этапы строительства и развития Экибастузской железной дороги (конец 19 - начало 20 века) // Материалы республиканской научно-практической конференции «Торайгыровские чтения». Т.2. – Павлодар, 2003. – С.259-262.
- 4 Захаренко А.Л., Косаяков Б.К., Мерц В.К. История Павлодарского Прииртышья. – Павлодар: ПГУ им. С.Торайгырова, 2003. – 133 с.
- 5 Кузнецова З.В. Павлодарская область (экономико-географическая характеристика). – Алма-Ата: АН КазССР, 1958. – 181 с.
- 6 Соколкин Э.Д. Техника в истории Павлодара // Звезда Прииртышья. – 2001. – 6 января.
- 7 Советтік Қазақстан. – Алматы: Қазақстан, 1971. – 603 б.
- 8 Тереник М.С. Павлодар – это нашей истории строки. – Павлодар: НПФ «ЭКО», 2002. – 292 с.
- 9 История экономики Павлодарской области (1938-2003 гг.) / Под ред. Т.Я. Эрназарова. – Павлодар: ПГУ им. С.Торайгырова, 2003. – 228 с.
- 10 Павлодарское Прииртышье. Энциклопедия. – Алматы: «Эверо», 2003. – 676 с.
- 11 Боздақтар. Естелік кітабы. Павлодар облысы. 1-Т. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1994. – 559 б.
- 12 Базанова Ф.Н. Формирование и развитие структуры населения Казахской ССР (Национальный аспект). – Алма – Ата: Казахстан, 1987. – 153 с.

РЕЗЮМЕ

В статье проанализирована история экономического развития Павлодарского Прииртышья в конце ХІХ – до 50-х гг. ХХ века в свете развития политических событий.

RESUME

The article is devoted to the analysis of the history of economic development of Pavlodar Priirtyshye at the end of the 19th - until the 50s. of the XXth century in the light of the development of political events.

УДК 93/94:17.035.3 (045)

Қ.Ж. Нұрбай

Казахский агротехнический
университет им. С. Сейфуллина,
д-р ист. наук, профессор

Тайбугиды и их Сибирский улус

Аннотация

В статье в краткой форме рассматривается история возникновения и жизнь Сибирского улуса, во главе которого стояла местная династия из правящего рода керейтов, начиная с хана Тайбуги. Истоки этого казахского рода, как свидетельствуют источники, берут свое начало с глубокой древности. История улуса (впоследствии ханства) наполнена непрерывной борьбой за власть между тайбугидами и выходцами из династии Чингис хана - шейбанидами, которые управляли Сибирью, как чингизиды. С приходом на сибирский престол хана Кучума местные тайбугиды лишились власти, а затем в результате противостояния с Московским государством Сибирское ханство прекратило свое существование.

Ключевые слова: Тайбуга, Сибирь, улус, керейты, шейбаниды, Кучум, борьба, Москва.

Территорию современного Северо-Восточного Казахстана и Западной Сибири вплоть до земель, «... где никто не живет,... до окружающего моря», приблизительно с середины IX века (*после падения Уйгурского каганата*) занимал Кимакский или иначе Кимекский каганат с центром «... в бассейне Среднего Иртыша», земли которого на севере доходили до сибирской тайги, «на западе и юго-западе... граничили с семиреченскими и приаральскими огузами, на юге - с карлуками, на востоке - с государством енисейских кыргызов» [1, с. 127-130; 2, с. 46, 53, 57, 113, 118]. По утверждению известного ученого-кыпчаковеда Б. Кумекова, «здесь (*на Иртыше - К.Ж.Н.*)... помещает Аль-Идриси древние земли кимаков и две столицы кимакского хакана... - и - дорога (*путь к кимакам - К.Ж.Н.*) вдоль берега Ишима через Акмолинск выходила на Иртыш у г. Павлодара» [2, с. 46, 52, 78]. Исходя из сказанного, трудно согласиться с выводом исследователя А. Нестерова, что «политическая

история этого периода (IX-XIII вв. - К.Ж.Н.) неизвестна» [3, с. 121]. Характерной особенностью хозяйственной жизни кимаков было, в частности, широкое применение «в быту деревянных изделий (это в целом характерно для тюркских кочевников): из дерева делали... посуду, лыжи, лодки» [2, с. 96]. Наличие лыж свидетельствует, безусловно, как о степных, так и о владениях, близко расположенных к сибирской тайге, богатой высококачественными породами деревьев и пушниной [2, с. 36, 96]. Известно, что кимаки особо почитали реку Иртыш, поклонялись ей и говорили: «Река - бог кимаков» [4, с.96, 98].

Казахстанский исследователь Ю. Зуев, ссылаясь на Рашид-ад-дина, связывал огузских кимаков с родом Чингиз хана «киян», вероятно, имея в виду племя татар, один из основных компонентов в формировании семиплеменного кимакского союза [5, с. 5, 126; 1, с. 128]. Он, в частности, отмечал, что «их (кимаков - К.Ж.Н.) прихинганский (доиртышский) период вплотную связан с историей тюркских огузов-татар,... - а - их свадебные обычаи одинаковы с тюркскими - и что - там много сосны и березы» [5, с. 126-127]. Другим главенствующим племенем, входившим в состав кимакского (йемеки - по М.Кашигару) племенного союза, были кипчаки, о которых видный ученый-тюрколог С.Кляшторный отмечал, что «в синхронных памятниках Северного Алтая, входящих в круг конгломератской верхнеобской культуры, достаточно рано прослеживаются элементы, характерные впоследствии для культуры раннесредневековых кипчаков» [1, с. 82-83, 117, 127]. А исследователь Ю. Худяков «местами постоянного обитания кипчаков» называет горные и степные районы юга Сибири и отмечал, что Д.Г. Савинов считает носителей верхнеобской культуры предками тюркоязычного этноса - кипчаков [6, с. 40].

В первой четверти XIII века, почти одновременно с образованием улуса Джучи (или, как его называли татары, Кипчакского улуса, получившего «... название Белого царства» [7, с. 232]) «на территории Среднего Иртыша, Тобола, Ишима и Туры» образовалось «объединение тюркоязычных племен», получившее в истории название Сибирского улуса, или иначе Сибирского юрта (исследователь А. Нестеров указывает конкретную дату образования Сибирского или, как он его называет, Искерского княжества: 1220 год), основателем которого был потомок могущественного хана Керейтского улуса Тугрула - Тайбуга и «... в котором главенствующую роль играли керейты» [8, с. 154-156; 3, с. 86-87, 121; 9, с. 64-65]. Сибирские летописи указывают, что он получил эти земли в качестве пожалования от Чингис хана и заложил здесь город Чинги-Тура или Чимги-Тура (современная Тюмень) [9, с. 64, 120-121, 180, 188; 8, с. 156; 3, с. 70]. Они называют Тайбугу сыном царя Она, под которым, несомненно, подразумевается вышеназванный знаменитый хан Тугрул [9, с. 64, 120, 180, 188]. Большая часть исследователей писала не настоящее имя керейтского хана, а его китайский титул «царь», причем в разном написании, приписывая к нему тюркское «хан»: «Ван хан», «Иоанн хан» (по Иоанн), «Он хан», «Ун хан» и т.д. Например, русский историк А. Лызлов писал о «... великом обладателе скифских народов Ункаме или Ун хане», очевидно, имея в виду Ван хана, или иначе хана Тугрула [10, с. 127].

Сибирский улус назывался так по названию одноименного города, а именно - столицы этого государства Сибири (иначе Искер - от «ескі йер-жер» - «старое место», в Сибирских летописях - «Старая Сибирь» [9, с. 189], было и третье название: Кашлык) [3, с. 86]. Так, сибирские летописи отмечают, что князь Мамет (Мухамет или Мухамад), «Адеров сын» «... постави себе град на реке Иртыше и назва его град Сибирь и живяше в нем царь лета много...» [9, с. 65]. Город Сибирь, находившийся «... у слияния рек Тобола и Иртыша», оставался столицей Сибирского ханства и при шейбанидах [3, с. 86, 93]. Исследователь-этнограф Г. Потанин также писал, что «воевода Чулков в 1587 году основал город Тобольск, в нескольких верстах (15 верстах - К.Ж.Н. [3, с. 113-114]) от Сибири, следы которой сохраняются и до сих пор около Тобольска» [11, с. 536]. А. Нестеров отмечал, что «Чинги-Тура после гибели Шейбанидского государства в начале

XVI в. была заброшена и не восстанавливалась» [3, с. 93]. «Непосредственно подступы к Искеру защищали города-крепости - Бишик-Тура, Сузге-Тура, Яулу-Тура, ставшая опорным пунктом на пути в Среднюю Азию, Кызыл-Тура - древний центр приишимских татар...» [3, с. 94].

Известные исследователи истории Сибири Г. Миллер и И. Фишер упоминают «князя казачьей орды именем Тайбуга, сына хана Мамыка» и утверждают, что «князя Тайбугина рода... возводили свой род к не менее славному керейтскому (*керейскому* - *К.Ж.Н.*) хану...» [12, с. 474-475; 13, с. 90-93; 14, с. 30]. По утверждению А. Нестерова, «род Тайбугидов был, несомненно, местного, сибирско-татарского происхождения» [3, с. 86]. Сибирские летописи также повествуют о том, что князь (*бек*) Тайбуга много лет жил и правил «во граде сем» (*Чинги-Туре-Чингидене*) и перечисляют его потомков, начиная от Ходжи до последнего сибирского князя Сейдяка, Бекбулатова сына (*Сейтахмета Бекболатулы*) [9, с. 64-65, 67]. Так, «Тайбуга, по преданиям, наследовал Ходжа, центр владения которого находился в Кызыл-Туре, у слияния Ишима и Иртыша» [3, с. 86]. На основании источников можно утверждать, что тайбугиды правили Сибирским улусом в течение более трех столетий (*с перерывами, связанными с приходом к власти шейбанидов*), из них в 1495-1563 годах управляли самостоятельным государством [3, с. 87].

Татарские предания и сказания, которые содержат ценные сведения по истории Сибирского улуса и его правителей, о династии кереев-тайбугидов и, которые легли в основу сибирских летописей, первым сибирским царем называют керейтского хана Тугрула, предка князя Тайбуги. В частности, Г. Миллер, на основании Ремезовской летописи, которая, по его словам, «более подробная и во многом более точная», утверждал, ... что вначале на Ишине правил Он-Сом хан, который близ устья этой реки, при впадении ее в Иртыш, на крутом красном яру (*по-татарски «кызыл яр», по-казахски «кызыл жар»*) имел свою резиденцию... Кызыл-Тура» [12, с. 189-190]. Исследователь Л. Гольденберг также писал, что «Ремезов полагает начало происхождения народов в Сибири от красноярских ханов..., от Татар хана... до Онсона (*Он хан, Ван хан*), «от которого все сибирские летописцы начинают свои истории и ханские родословии» [15, с. 227]. Кроме того, он отмечал, что С. Ремезов «в верховьях Иртыша помещает «царство Она, царя первого сибирского, и у Ишима - «кладбище Она царя...» [16, с. 181]. Сибирские летописи помещают улус хана Тугрула на реке Ишим («возможно, - как полагал Г. Миллер, указанный хан и его преемники правили - ... одновременно один на Ишине, а другой на Иртыше» [12, с. 190]) [9, с. 64, 94].

О древности тюркского населения Сибири писал выдающийся археолог А. Окладников, отмечая, что «одна из этих культур исконно тюркская, корни ее уходят в тысячелетия исторического прошлого степных племен Азии и Восточной Европы, в культуру скифо-сакского и гунно-сарматского времени» [17, с. 148, 160].

Сибирский улус, первоначально входивший в состав улуса Джучи, «номинально принадлежал западной ветви шейбанидов (*которые особенно усилились после прихода к власти в Ак Орде узбекского хана Абулхаира в 1428 году, воссевшего на престол «в области Тура (Западная Сибирь) в возрасте 17 лет», а в 1446 году перенесшего свою резиденцию из Чимги-Туры в Сыгнак [1, с. 218; 3, с. 72, 75, 121]*), хотя управление было оставлено в руках местной тюркской династии тайбугидов...» [8, с. 156]. Чтобы заручиться поддержкой влиятельной династии тайбугидов, шейбаниды вступали с ними в родственные отношения. Так, Саид Ибраһим (*Ибак*), «противник дома Абулхаира», провозглашенный ханом Сибири после смерти узбекского Абулхаир хана в 1468 году, «женившись на дочери знатного тайбугинца Мара,... вступил в родство с тайбугинскими правителями» [8, с. 156-157]. Однако «вскоре он отстранил тайбугинцев от власти и стал править единолично в Чимги-Туре и прилегающих районах Тобола и Иртыша» [8, с. 157]. Приблизительно в 1495 году князь Мамет (*Мухамет или Мухамад*), сын Адера, умертвил

сибирского хана Ибака в отместку за убийство своего деда Мара, и с этого времени князья-тайбугиды единолично правили Сибирью вплоть до 1563 года, когда к власти пришел знаменитый хан Кучум, фактически же они управляли ханством и до 1495 года, когда у власти номинально стояли шейбаниды, как потомки Чингис хана, лишь ставя по своему усмотрению шейбанидов, так как «... не будучи Чингизидами, не могли официально именоваться ханами» [3, с. 82; 8, с. 156].

В Сибирском улусе по сведениям европейских и арабских путешественников было развито как скотоводство, так и земледелие, например, по рассказам Шильтбергера, побывавшего здесь в 1405 году, развивалось земледелие, основной культурой которого было просо [18, с. 470]. Мы предполагаем, что казахский род Тарышы (*от казахского: тары-просо*) племени Ашамайлы-керей [19, с. 125, 138] и есть те «татары», которые по воспоминаниям Шильтбергера сеяли просо.

После присоединения Казанского ханства к Москве в середине XVI века, а затем вследствие прихода к власти шейбанида хана Кучума в Сибирском ханстве начался длительный политический кризис, вызванный дальнейшим противостоянием местной династии тайбугидов и династии шейбанидов и завершившийся, в конце-концов, распадом когда-то могущественного государства, с которым у Московского государства были налажены дипломатические связи еще со времен царя Ивана III [3, с. 89]. Как утверждает А. Нестеров, «русские практически беспрепятственно закреплялись в Западной Сибири и этому способствовала развернувшаяся в Сибирском юрте междоусобная война» [3, с. 114]. Правивший в этот период князь Жадыгер (*Едигер, Ядигер*) пытался установить военный союз с московским царем Иваном IV против сибирских шейбанидов, однако «... их надежды на русскую помощь не оправдались» [3, с. 90]. Вместе с тем, как отмечал видный исследователь С. Бахрушин, в середине указанного столетия возросший бум в мировой торговле пушниной и огромный ее спрос на мировых рынках обусловил зарождение интереса к «сказочно богатой Сибири», а затем и проникновение промышленников, купцов за Урал, в Сибирь (*в ее северные районы, богатые мехами и пушниной, как известно, путь из Поволжья в Сибирь, «в страну мрака» действовал еще со времен Булгарского ханства, когда были налажены связи с Сибирью [20, с. 88, 151]*) [20, с. 147-148]. Указанный исследователь писал о «тесной связи между Средней Азией и Сибирью, установившейся еще в глубокой древности... и о том, ... что издавна вдоль Иртыша шла большая торговая дорога из Мавераннахра в Восточную Европу» [21, с. 195-196]. Он отмечал о существовании нескольких путей из Средней Азии в Сибирь и Восточную Европу, причем третий путь проходил «... через Ямышевское озеро» [21, с. 195-197]. Одними из первых в Сибирь проникли крупные промышленники Строгановы (*по свидетельству путешественника Н. Витзена, предком Строгановых был выходец из Золотой Орды, княжеского рода [22, с. 15]*), «первыми открывшие Сибирь» [20, с. 147-148; 22, с. 15; 23, с. XVII-XIX].

После закрепления (*Москвы*) на сибирской земле путем строительства укреплений-крепостей власть в Сибири все еще находилась в руках сибирских правителей: сначала в Искере правил сын Кучума Али, а затем (*в 1586 году*), пользуясь сложившейся обстановкой, местные казахи закрепили за собой долину Тобола до впадения его в Иртыш [3, с. 114; 24, с. 145]. Так, когда после смерти Ермака «казаки из града (*Сибири – К.Ж.Н.*) побегоша, - то сначала - царевич Алей Кучумов сын... водворися во град, - а затем - князь Сейдяк Бекбулатов сын... прииде ко граду Сибири, и град взя и царевича Алея победы и изгна из града... и тако прибываше во граде» [9, с. 97, 153]. Искер был захвачен казахскими войсками во главе с Кадыргали Жалаир бием (*беком*) и султаном Ораз-Мухаметом Онданулы (*последний был племянником казахского хана Тауекеля [25, с. 400-401; 8, с. 403; 26, с. 217]*), и на сибирский престол посажен князь Сейтахмет Бекболатулы [20, с. 154; 18, с. 472]. Однако «уже в начале 1588 г. тобольский воевода Д. Чулков сумел хитростью пленить Сайид Ахмад бека, Кадыр Али бека и Ураз Мухаммад султана - всю

верхушку сибирско-татарской знати реставрированного Тайбугидского государства» [3, с. 114; 9, с. 101-102, 157-159]. Следует отметить, что указанный Кадыргали бий из влиятельного рода жалаир, «являвшийся некоторое время советником (*карачи*) хана Кучума», написал свою знаменитую книгу «Джамигат-ат-таварих» в честь московского царя Б. Годунова [8, с. 561], происходившего, как отмечают исследователи, из татарской знати [27, с. 93; 28, с. 242], Ч. Валиханов указывал, «... что он написал эту хронику во имя гостеприимства и покровительства царя Б. Годунова» [26, с. 217]. В том же 1588 году «... послал князя Сейдяка (*Сейтахмет Бекболатулы - К.Ж.Н.*) и Казачьей Орды царевича Салтана (*султан Ораз-Мухамет - К.Ж.Н.*) и Карачю (*Кадыргали Жалаир бий - К.Ж.Н.*) в царствующий град Москву со многими воинскими людьми, ... - где - их государь крестити и указал им корм и вотчины на проживанье» [9, с. 104, 206, 263]. По утверждению А. Нестерова, «род князей сибирских прекратился в конце XIX в.» [3, с. 120]. Про султана Ораз-Мухамета Ч. Валиханов отмечал, что он «... был принят ласково царем Борисом Годуновым и через несколько лет (*в 1600 или 1602 году - К.Ж.Н.*) сделан ханом Касимовским» [26, с. 217]. Впоследствии (*в 1594 году*) хан Тауекель, отправив в Москву в качестве заложника («аманат») своего сына Кусаина, пытался вернуть своего племянника (*сына своего младшего брата Ондана*), однако этого не удалось достичь [25, с. 401; 8, с. 403-404; 29, с. 256].

При хане Кучуме «казахи-джалаиры (*у которых был свой улус в урочище Саускан в 7 верстах от Искера-Сибири - К.Ж.Н.* [9, с. 76, 166, 173, 192, 239]) во главе с Кадыр Али беком карачи были одним из сильнейших племен Сибирского ханства, - тем большую важность для Кучум хана имел союз с Шигай ханом, покровительствовавшим джалаирам», отмечает А. Нестеров [3, с. 98]. Очевидно, указанный факт «большой важности» объясняется тем, что Шигай, как и его двоюродный брат Хакназар, установил союз с Бухарским ханом, шейбанидом Абдаллахом II (*тем самым, при котором усилилась исламизация Сибири, а «в 1572 г. им была направлена первая духовная миссия в Сибирь» [3, с. 95]*), а также - родственными отношениями (*сватовства*), так как «Ахмад-Гирей, брат сибирского хана Кучума, был женат на дочери Шигая...» (*у А. Нестерова сам Кучум был зятем последнего*) [3, с. 98; 8, с. 398].

Важно также отметить, что Москва, как и казахи, «... искала союзника для борьбы с Кучумом... Таким союзником России в то время могло стать Казахское ханство» [8, с. 388]. Так, «... в 1573 г. при направлении к Хакназару... русского посольства во главе с Третьяком Чебуковым Иван Грозный поставил перед послами цель... заключить с ним (*Казахским ханством - К.Ж.Н.*) военный союз против Сибирского хана Кучума» [8, с. 389]. После Хакназара Тауекель продолжил политику традиционно дружественных отношений с Московским государством, налаженных еще ханом Касымом, однако «по целому ряду причин этот союз (*военный союз с Россией*) не был заключен» [8, с. 393].

Итак, когда-то могущественное Сибирское ханство (*первоначально - улус*) в результате продолжительных внутренних междоусобиц и борьбы за власть (*между казахскими ханами и местной правящей династией тайбугидов с одной стороны, и династией шейбанидов - с другой*), длившейся в течение продолжительного исторического времени, в конце XVI века практически перестало существовать, после чего многочисленные казахские роды (*вероятно, значительная их часть*), жившие в Сибири, покинули последнюю и откочевали на юг, в подданство казахских ханов [24, с. 145]. Не последнюю роль в падении Сибирского ханства сыграл тот факт, что в противостоянии последнего с Московским государством казахские ханы, как отмечалось выше, встали на сторону Москвы [8, с. 388; 25, с. 401]. Другим фактором, обусловившим гибель Сибирского ханства, безусловно, было «такое значительное событие» в самом конце XVI века, «... как смена Шейбанидской династии на Аштарханидскую» [8, с. 403, 405].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан: летопись трех тысячелетий. - А.: «Рауан», 1992.
- 2 Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам. - А.: «Наука», 1972.
- 3 Нестеров А.Г. Государства Шейбанидов и Тайбугидов в Западной Сибири. Диссертация к.и.н. - М., 1988.
- 4 Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. - А.: «Наука», 1989.
- 5 Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. - А.: «Дайк-Пресс», 2002.
- 6 Худяков Ю.С. Роль древних тюрков, кыргызов, кимаков и кыпчаков в трансляции культурных достижений в лесостепные и таежные районы Сибири в эпохи раннего и развитого средневековья // Вклад кочевников в развитие мировой цивилизации. Сб. материалов международной научной конференции. - А.: «Дайк-Пресс», 2008.
- 7 Д-р Эренжен Хара-Даван. Чингис хан как полководец и его наследие. - А.: изд. КРАМДС-Ахмед Яссауи, 1992.
- 8 История Казахстана в пяти томах. II том. - А.: «Атамұра», 1997.
- 9 История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. II том. Русские летописи и официальные материалы XVI – первой трети XVIII в. о народах Казахстана. - А.: «Дайк-Пресс», 2005.
- 10 Лызлов А. Скифская история. - М.: «Наука», 1990.
- 11 История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. VII том. Г.Н. Потанин. Исследования и материалы. - А.: «Дайк-Пресс», 2006.
- 12 Миллер Г.Ф. История Сибири. М-Л.: изд. АН СССР, 1937. Т. 1 («Описание Сибирского царства». 1750, 1787 гг.).
- 13 Сибирская история. И.Е. Фишер. - СПб., 1774.
- 14 Андреев И.Г. Описание Средней Орды киргиз-кайсаков. - А.: «Ғылым», 1998.
- 15 Гольденберг Л.А. Изограф земли Сибирской. - Магадан, 1990.
- 16 Гольденберг Л.А., Ремезов С.У. - М.: «Наука», 1965.
- 17 Окладников А. Открытие Сибири. - М.: «Молодая гвардия», 1981.
- 18 Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды. Саранск: Мордовское книжное издательство, 1960 // На стыке континентов и цивилизаций. Из опыта образования и распада империи X-XVI вв. - М.: «Инсан», 1996.
- 19 Муканов М.С. Из исторического прошлого. - А.: «Қазақстан», 1998.
- 20 Бахрушин С.В. Очерки по истории колонизации Сибири в XVI-XVII вв. - М.: изд. М. и С. Сабашниковых, 1927.
- 21 Бахрушин С.В. Сибирь и Средняя Азия в XVI и XVII вв. Ч. II. // С.В. Бахрушин. Научные труды. Избранные работы по истории Сибири XVI-XVII вв. - М.: изд. АН СССР, 1955. III том.
- 22 Известия Николая Витзена о Сибири // Э.П. Зиннер. Сибирь в известиях западноевропейских путешественников и ученых XVIII в. Восточно-Сибирское книжное издательство, 1968.
- 23 Словцов П. Историческое обозрение Сибири. Кн. 1. С 1585 по 1742 года.
- 24 Күзембайұлы А., Әбіл Е. История Республики Казахстан. - Аст.: ИКФ «Фолиант», 2000.
- 25 История казахской государственности (древность и средневековье). - А.: «Адамар», 2007.
- 26 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т. 1. - А.: АН КазССР, 1961. Киргизское родословие.

- 27 Гальперин Ч.Д. Россия и степь. Г. Вернадский и евразийство. Россия и Золотая Орда. Вклад монголов в средневековую русскую историю // История Казахстана в западных источниках XII-XX в.в. - А.: «Дайк-Пресс», 2005.
- 28 Эренджен Хара-Даван. Русь монгольская. Чингисхан и монголосфера. - М.: «АГРАФ», 2002.
- 29 Мұратхан Қани. Қазақтың көне тарихы. - А.: «Жалын», 1993.

ТҮЙІН

Мақалада керей тайпасы билік жүргізген және Тайбұға би негізін қалаған Сібір ұлысының құрылу тарихы қаралады. Деректерді талдау негізінде керей руының тарихы көне дәуірден бастау алатындығы дәлелденген.

RESUME

The author of this article briefly considers the history of the origin and life of the Siberian Ulus, which was headed by local dynasty of the ruling clan of the Kerayit, starting at Prince Taibuga. The origins of the Kazakh genus, as evidenced by the sources originated from ancient times.

Е.Ф. Абдухаимов

Южно-Казахстанский
государственный
университет им. М. Ауэзова,
канд. ист. наук,
ассоциированный профессор

А.Э. Шмидт и его научное наследие

Аннотация

В данной статье предпринята попытка изучения малоизвестных страниц жизни и деятельности крупнейшего российского исследователя, этнографа, историка и востоковеда, профессора АН СССР Александра Эдуардовича Шмидта, стоявшего у истоков формирования отечественного востоковедения в Туркестанском крае. В данной статье, опираясь на архивные документы и материалы Центрального Государственного архива Республики Узбекистан (г.Ташкент), автору удалось раскрыть его роль и вклад в становление и формирование науки в Туркестанском крае. Безусловно, творчество ярчайшего представителя российской национально-интеллектуальной элиты Туркестанского края Александра Эдуардовича Шмидта многогранно, разнообразно и богато. На протяжении всей своей сознательной жизни Александр Эдуардович Шмидт внимательно и вдумчиво изучал многочисленные письменные источники, касающиеся истории и этнографии народов Центральной Азии. Причем в фундаментальных трудах данного исследователя присутствует его взвешанная научная оценка и подход к изучаемым проблемам. Его творческое наследие далеко не изучено до конца и требует дальнейшего всестороннего исследования со стороны представителей научной общественности.

Ключевые слова: жизнь и деятельность А.Э. Шмидта, переписка и воспоминания его современников, научное наследие, судьба и драма.

На рубеже XIX и XX столетий развернулась бурная научно-педагогическая деятельность крупнейшего российского исследователя истории народов Центральной Азии, востоковеда Александра Эдуардовича Шмидта. Классические исторические сочинения Александра Эдуардовича Шмидта были востребованы широкими слоями казахстанского общества. Его произведения не могли быть созданы в другое время. На наш взгляд, творческая свобода и духовная независимость для исследователя истории народов Центральной Азии были превыше всего.

Глубокая эрудиция, невероятный талант А.Э.Шмидта наряду с исключительной трудоспособностью и волевой энергией, знанием восточных языков позволили ему создать огромное количество интересных и ценных научных трудов, не утративших своей ценности и по настоящее время. Однако круг его научных интересов был намного шире. Крупнейшие историки культуры и науки отмечали величие и уникальность фигуры А.Э. Шмидта. История, этнография, археология, география, эпиграфика, фольклористика, востоковедение - вот таков диапазон его научных интересов. Он сблизил и синтезировал в своем творчестве ценнейшие достижения арабской, персидской, греческой, индийской и собственно тюркской культур. Научная значимость А.Э. Шмидта как политической фигуры, как интеллигентного и интеллектуального человека и гражданина, всем сердцем болевшего за прогресс Родины, не менее велика, чем, скажем, значимость таких известных общественных деятелей Узбекистана как Абдурауф Фитрат, Назир Торекулов, Садриддин Айни, А. Икрамов, Ф. Ходжаев и многих других.

В современной исторической литературе преимущественно делается акцент на воссоздании исторического портрета А.Э. Шмидта, уяснение его места и роли в изучении истории народов Центральной Азии первой четверти XX столетия. Его же научное наследие как ученого остается до последнего времени недостаточно известным, хотя оно обладает большой научной ценностью.

Александр Эдуардович Шмидт родился в Астрахани 12 марта 1871 года. Среднее образование получил в Тифлисской гимназии, которую окончил весной 1889 года с золотой медалью. Высшее образование получил на факультете восточных языков Санкт-Петербургского университета, который окончил в 1894 году по арабско-турецкому отделению с дипломом 1-ой степени. Будучи оставлен при университете для приготовления к профессорскому званию по кафедре арабской словесности, продолжал свои занятия по специальности под руководством профессора В.Р. Розена. В конце 1896 года после сдачи магистерского экзамена был командирован за границу, где занимался у профессора Гольцэра. В январе 1898 года приступил к чтению лекций по арабскому языку и исламоведению на факультете восточных языков Санкт-Петербургского университета в качестве приват-доцента. В 1914 году успешно защитил магистерскую диссертацию на тему: «Материалы по истории мусульманского мистицизма» и был удостоен степени магистра арабской словесности. В 1917 году был избран экстраординарным профессором, в 1918 году - ординарным профессором по кафедре арабской словесности.

3 августа 1917 года был приглашен в образованную под председательством Министра народного просвещения комиссию по организации университета в Ташкенте и с того времени принимал участие в организации историко-филологического факультета Туркестанского государственного университета. 31 августа 1919 года был избран заместителем ректора Туркестанского государственного университета, в этой должности он находился до 18 декабря 1920 года, а затем до 30 июня 1921 года был деканом историко-филологического факультета. В апреле 1920 года избран профессором Туркестанского восточного института по арабской словесности и исламоведению, а 1 декабря был избран ректором Туркестанского Восточного Института. В апреле 1921 года был приглашен в состав научной Комиссии при Совнарком Туркестанской Республики для обследования быта коренного населения Туркестана [1, 53-об].

Как отмечает патриарх среднеазиатской историографической научной школы, академик Борис Владимирович Лунин, под его председательством в 1920–1922 годах при Туркестанском университете функционировало Общество историко-филологических и социально-экономических наук. Он также состоял членом Совета Туркестанского комитета по делам музеев и охраны памятников старины, искусства и природы (Туркомстарис). В сентябре 1920 года в составе группы востоковедов он совершил поездку в Бухару для осмотра памятников старины и принятия мер для их охраны. В 1922 году он участвовал в экспедиции в город Туркестан для исследования мавзолея Ахмета

Ясрави. В 1922 году он работал также помощником редактора ташкентского журнала «Наука и просвещение». С августа 1922 года по февраль 1923 года он являлся заместителем председателя Государственного Учёного совета при Наркомпросе Туркестанской АССР. В 1920–1921 годах являлся членом Научной комиссии по изучению быта коренного населения Туркестана. В середине 20-х годов XX века он также принимал активное участие в исследовательских экспедициях в Киргизию и Туркмению. В июле 1923 года по поручению туркестанского руководства Александр Эдуардович Шмидт участвовал в доставке Корана Османа из Уфы в Ташкент. В сентябре 1924 года восточный институт стал восточным факультетом университета в Ташкенте. А сам Ташкентский университет в июле 1923 года в связи с проведением национального размежевания в Средней Азии получил название – Среднеазиатский государственный университет, (сокращённо – САГУ). Александр Эдуардович Шмидт стал деканом восточного факультета САГУ. И в этой должности он пробыл до 1926 года, когда он был назначен проректором САГУ по учебной работе. В сентябре 1928 года Александр Эдуардович Шмидт ушёл с должности проректора САГУ. По ходатайству руководства университета союзный наркомат финансов в августе 1929 года назначил ему персональную пенсию «в знак признательности за большой вклад в дело становления вуза». При этом Александр Эдуардович Шмидт продолжал преподавать в университете [2, с.73].

В конце 1923 г. в Ташкенте было образовано Общество ревнителей киргизской культуры «Талап», основными целями которого были провозглашены следующие положения: «Цель общества – содействовать культурному развитию киргизского народа путем:

- а) разработки вопросов киргизского литературного языка, терминологии, орфографии и др.;
- б) изучения национального искусства;
- в) изучения истории быта кирнарода;
- г) разработки вопросов преподавания в киршколах;
- д) оказания помощи киргизской научной работе и деятелям киргизского искусства» [3, л. 21].

В качестве членов правления данного общества были избраны: доктор Х. Досмухамедов (председатель), учитель М. Испулов (заместитель председателя), известный профессор-востоковед А.Э. Шмидт, студент М. Ауэзов (будущая звезда казахской национальной литературы), инженер М. Тынышпаев, географ И. Тохтыбаев, студент К. Тыныстанов [4, 21-об].

Общество внесло значительный вклад в становление казахской национальной истории и этнографии.

В 1927 году Александр Эдуардович Шмидт опубликовал интересную с этнографической точки зрения работу «Материалы по родовому составу казахского населения юго-западной части Чимкентского уезда». В ней автор данного труда приводит тамги и ураны казахских родовых групп. Кроме того, в работе приводятся сведения о том, в пределах каких родовых групп возможны или наоборот невозможны браки. Все эти данные автор приводит в таблицах, помещенных в конце книги. В первой таблице представляется список родов с их подразделениями, указывается название родовых групп, населяющих ту или иную местность. Указаны места расселения и традиционные пути маршрутов номадов [5, с.17].

Изучая в Архиве Службы национальной безопасности Республики Узбекистан материалы, связанные с творческой биографией известного востоковеда члена – корреспондента АН СССР М.С. Андреева, подвергнутого 10 августа 1938 г. аресту, обвиненного в шпионаже в пользу английской разведки, но освобожденного 11 июня 1939г. (случай, прямо скажем, мало типичный), известный узбекистанский историограф Валерий Александрович Германов обнаружил его показания о том, что он еще ранее – в

самом начале 30-х годов – находился в заключении и ссылке. Итак, на допросе 11 мая 1939 г. следователь УГБ НКВД Узбекистана поставил вопрос обвиняемому М.С. Андрееву: «За что Вы в 1930 году коллегией ОПТУ в г. Ташкенте были высланы в г. Алма-Ата?» На что М.С. Андреев туманно ответил: «В 1930 году я, по решению коллегии ОГПУ в г. Ташкенте, в числе 11 человек профессоров и преподавателей восточного факультета САГУ, а именно: Граменицкий, Гаррицкий Александр Александрович, Умняков, Фиолетов, Панков Александр Васильевич и др., был выслан из г. Ташкента сроком на 3 года с зачетом времени со дня ареста (приблизительно около 6 месяцев, когда я находился под следствием). Добавлю, в числе высланных были Шмидт Александр Эдуардович, Семенов Александр Александрович, Маллицкий Николай Гурьевич и Гаврилов Михаил Филиппович, научный руководитель выдающегося казахского писателя Мухтара Омархановича Ауезова. Причины высылки мне никогда до сих пор не были понятны, в предъявленном мне тогда обвинении по 58 ст. УК я себя виновным не признал... Показания Шмидта А.Э. я считаю совершенно неверными и категорически отрицаю как существование группы, так и свою причастность к ней, ибо я никогда ни в какую контрреволюционную группу не входил» [6, с.115].

Итак, мы проанализировали на конкретном фактическом материале основные этапы жизненного пути и научной деятельности А.Э. Шмидта, одного из создателей среднеазиатской историографической школы в Туркестане.

Совокупный анализ источников и литературы по теме исследования позволяет выявить основные этапы и направления, тематику историко-этнографического изучения казахского народа. Территория Казахстана, проблемы историко-этнографического изучения казахов, всегда оставались в поле зрения многих дореволюционных российских исследователей, в том числе и в трудах А.Э. Шмидта.

На основе результатов многочисленных поездок по территории Средней Азии и Казахстана А.Э. Шмидта и его наблюдений был накоплен весьма значительный этнологический, исторический, топонимический и фольклорный материал, освещающий многогранные аспекты казахской этнографии. В трудах А.Э. Шмидта получили достойное отражение проблемы изучения этногенеза и этнической истории, обычаев и обрядов, ритуалов, нравов, быта и культуры народов Центральной Азии.

Началу научной деятельности А.Э. Шмидта способствовал Туркестанский край с его научной атмосферой второй половины XIX века. Близкое сотрудничество с местными учеными-ориенталистами В.В. Бартольдом, Н.С. Лыкошиным, Н.П. Остроумовым, Н.Н. Пантусовым, А.А. Диваевым, А.А. Семеновым и многими другими сказалось на формировании научных интересов и оказало благотворное воздействие на сбор огромного фактического материала, касающегося всех сторон жизнедеятельности народов Центральной Азии.

В советское время А.Э. Шмидт выступает в роли крупного знатока культуры и быта народов Центральной Азии, опытного организатора научных экспедиций и педагога. До конца своей жизни А.Э. Шмидт занимался преподавательской деятельностью в высших учебных заведениях г. Ташкента в частности САГУ, ТВИ, читал лекции по истории, этнографии народов Центральной Азии, разработал и издал программу по этнографии узбекского народа, тесно общался с А.А. Диваевым, Н.П. Остроумовым, Н.Г. Маллицким, причем его неоднократные выступления по наиболее актуальным проблемам истории народов Центральной Азии всегда вызывали глубокий интерес у молодежи Туркестанского края.

Советские исследователи дали весьма высокую оценку трудам А.Э. Шмидта, много потрудившегося для утверждения приоритета науки в исследовании исторического прошлого народов Центральной Азии.

Иными словами, следует отметить, что роль и вклад видного деятеля науки и образования Туркестана А.Э. Шмидта в становление и развитие туркестанской науки вполне очевиден.

А.Э. Шмидт приложил немало сил и энергии для функционирования и дальнейшего развития системы народного образования, процветания национальной культуры и языка, приумножения богатейших духовных и культурных ценностей народов Центральной Азии.

Таким образом, следует констатировать, что в многочисленных публикациях А.Э. Шмидта широко, в развернутом плане освещаются вопросы изучения происхождения этнической истории народов Центральной Азии, в том числе и казахского этноса, процессов формирования и становления его ярких и своеобразных культурно-бытовых традиций. Вместе с тем, решая неотложные задачи сегодняшнего дня, мы обязаны использовать все ценное, что накоплено народом на протяжении веков, в целях возрождения и дальнейшего развития духовности и укрепления национальной основы независимой Республики Казахстан.

Таким образом, в заключение статьи хотелось бы отметить, что Александр Эдуардович Шмидт внес неоценимый вклад в изучение истории, этнографии, фольклористики народов Центральной Азии. Но особенно велика его заслуга в сфере отечественного востоковедения.

По нашему мнению, его многочисленные научные труды и сегодня работают на укрепление общечеловеческих связей, способствуют межнациональному, межрелигиозному согласию и взаимопониманию между представителями различных национальных и этнических групп населения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 ЦГАРУз Фонд – 34 Описание 1. Дело 982. Л. 53, 53 об.
- 2 Историография общественных наук в Узбекистане. Библиографические очерки. Составитель Б.В. Лунин. - Ташкент, 1974. - С. 73.
- 3 ЦГА РУз. Фонд - 34. Описание 1. Дело 1188. Л. 21.
- 4 ЦГА РУз. Фонд - 34. Описание 1. Дело 1188. Л. 21об.
- 5 Шмидт А.Э. Материалы по родовому составу казахского населения юго-западной части Чимкентского уезда. - Ташкент, 1927. - С. 17.
- 6 Германов В.А. Восточный фронт // Восток – Oriens. Афро-азиатские общества: история и современность. - Москва: Наука, 1996. - №3. - С. 115.

TҮЙІН

Бұл мақалада автор КСРО Ғылым академиясының профессоры, тарихшы және шығыстанушы, өте ауқымды Ресейлік зерттеуші, Түркістан өңіріндегі отандық шығыстану саласында негіз болған, этнограф Александр Эдуардович Шмидтің өміріне және қызметіне байланысты көпке белгілі емес беттерді тану қолға алынған. Шмидт А.Э. Ресей ұлттық-интеллектуалды қауымның белгілі мүшесі болған, Орта Азия халықтарының этнографиясын, тарихын зерттеген.

RESUME

The author of the article made an attempt to study little known pages concerning the life and work of the largest Russian researcher ethnographer, a historian and an orientalist professor of SA USSR Alexander Eduardovich Schmidt who was at the forefront of the formation of the farherland oriental studies in the Turkestan region.

УДК 94(574):355.48

В.С. ЕшпановУниверситет «Туран-Астана»,
д-р ист. наук, профессор

Актюбинская область накануне и в начальный период Великой Отечественной войны (социально- экономическое и политическое состояние)

Аннотация

В данной работе предпринята попытка рассмотрения через призму новых архивных документов малоизученных страниц истории Отечества. Источники, которые использовал в своей работе автор, позволили более объективно осветить историю развития Актюбинской области в годы Великой Отечественной войны. Анализ статистических данных позволил определить динамику развития области в рассматриваемый период. В статье особое внимание уделено системе планирования экономических показателей на основе оценки развития социальной сферы и сельского хозяйства области. На основе архивных данных рассмотрены события начала войны, связанные с эвакуацией в Актюбинскую область промышленных предприятий из России и Украины. Ценность исследования заключается в том, что оно проводилось на основе существующего материала, однако, не ставится окончательная точка в осмыслении этого периода и остается место для новых изысканий.

Ключевые слова: Актюбинская область, Великая Отечественная война, промышленность, сельское хозяйство, животноводство, продовольствие, правоохранительные органы.

К началу Великой Отечественной войны Актюбинская область находилась в состоянии постепенного роста и увеличения экономических показателей как в сельском хозяйстве, так и в промышленности. Жесткая командно-административная система, восторжествовавшая в 30-е годы, поставила население в тяжелые рамки насилия и произвола со стороны правящего режима. Результатом коллективизации явилось создание сети новых хозяйств - колхозов, которые появились благодаря массовому переходу на оседлость кочевого населения. Эта система была создана для того, чтобы ликвидировать частную собственность и провести огосударствление средств производства. Данная политика проводилась в русле указаний И.В. Сталина, заявившего, что нужно создать такие условия, при которых частнику жилось бы гораздо хуже, чем

колхознику, для того чтобы вынуждать единоличников вступать в колхозы и, таким образом, ликвидировать частные хозяйства. Цель была достигнута: к 1940 году абсолютное большинство крестьян состояли уже в колхозах.

Перед началом войны аграрный сектор постепенно выходил из кризиса, хотя и наблюдались отдельные моменты, показывающие отсталость народного хозяйства по отдельным пунктам.

В начальный период войны (июнь 1941-1942 гг.) правительством была поставлена задача - перестройки экономики на военный лад. Патриотические чувства победили чувство обиды на Советскую власть у большинства тех, кто пострадал в годы гражданской войны и коллективизации. Следует также признать, что Советское государство, партия коммунистов и комсомол продемонстрировали высокие организаторские способности в военно-мобилизационной работе, а также в руководстве экономикой и всеми сферами жизни республики в военные годы. В короткий срок удалось многие предприятия промышленности переключить на выпуск оборонной продукции. В сельском хозяйстве была изменена структура посевных площадей, начато возделывание новых культур, пересмотрены формы организации труда.

На фронт и в оборонную промышленность отправился каждый четвертый житель республики. Столь высокий процент мобилизации оказался возможным главным образом благодаря аграрному характеру экономики и высокому удельному весу крестьянства среди населения.

Интенсивное заселение Актюбинской области переселенцами началось со второй половины 19 века. В основном переселенцами заселяли территорию Актюбинского уезда ввиду того, что земли этого региона считались скотоводческими и небольшая часть населения занималась обработкой земель. Из 61137 человек самодеятельного населения 54283 чел. (88,8%) было занято в животноводстве. 6,6% населения занималось земледелием. В системе промышленности было занято 0,5% населения [1].

По данным переписи 1939 года, население Актюбинской области составляло 339069 человек. Число городского населения было 88823 человека (26,2%) [2].

Таблица 1 - Количественный и профессиональный состав населения Актюбинской области к 1939 г.

Профессия и род занятий	Количество населения, чел.	В % к общей численности
Рабочие	52776	32,7
Колхозное крестьянство	77742	48,2
Служащие	26625	18,4
Кустари	1115	0,7
Итого	161258	100,0

Уровень грамотности населения к этому периоду достиг 81,6 %.

Возрастной состав населения в 1939 году был следующим: до 20 лет - 42,1%, от 20 до 60 лет - 53,3%, старше 60 лет – 4,6% [3].

В целом социально-экономическое развитие области выражалось в увеличении численности населения (правда, в годы коллективизации погибло много людей от голода) и ростом промышленных предприятий. Так, например, в Актюбинском районе в 1940 году валовая продукция промышленности превысила 25 млн. рублей. Положение в сельском хозяйстве Актюбинского района было противоречивым. Так, в течение трех лет 1938-1940 гг. количество скота увеличилось всего на 3%.

Одной из главных причин этого было сокращение поголовья скота в личном владении у колхозников, так как после коллективизации, огромное количество скота было передано колхозам, где не всегда скот содержался в состоянии необходимого ухода.

В начале 1941 года в Актюбинской области было следующее соотношение крестьянских хозяйств по районам [4].

Таблица 2 - Распределение крестьянских хозяйств по районам Актюбинской области к началу 1941 г.

№	Наименование района	Общее кол-во крестьянских хозяйств	В том числе:		% коллективизации
			состояло в колхозах	единоличное хозяйство	
1	Байганинский	2250	2240	10	99,5
2	Иргизский	3799	3790	9	99,7
3	Челкарский	1874	1370	4	99,7
4	Уилский	3733	3693	45	98,7
5	Карабутаковский	2723	2713	5	99,8
6	Темирский	1912	1912	-	100,0
7	Джурунский	1802	1799	3	99,8
8	Ключевой	2997	2992	5	99,8
9	Актюбинский	376	376	-	100,0
10	Родниковский	1096	1091	5	99,6
11	Хобдинский	3490	3451	39	98,1
12	Новороссийский	1845	1838	7	99,6
13	Степной	1946	1643	3	99,8
14	Маргукский	3791	3781	10	99,7
	Итого	33338	33194	144	99,5

Из данных следует, что коллективизация охватила абсолютное большинство крестьянских хозяйств. Так, в Актюбинском и Темирском районах было коллективизировано 100% хозяйств, а в целом по области этот показатель составил 99,5%. Таким образом, к началу Великой Отечественной войны большинство населения области жило в условиях преобладания государственной или коллективной собственности. Происходила политика постепенного укрепления колхозного строя, что было связано с попыткой объединения массы слабых хозяйств в более крупные.

Проблема повышения поголовья скота поднималась на высшем уровне, но часто данные решения носили директивный характер и были обязательны для местных органов власти. 1 июля 1939 года ЦК ВКП(б) принял постановление «О мероприятиях по дальнейшему развитию общественного животноводства в колхозах».

В постановлении предусматривались установление по каждому колхозу и совхозу количества голов скота, подлежащего отгону, закрепление за ними земельных участков для скота, утверждение бригад животноводов из числа передовых колхозников, обеспечение их теплой одеждой и продуктами питания.

Особое внимание уделялось организации зоотехнического и ветеринарного обслуживания скота, перегоняемого на отгонно-пастбищное содержание. При этом в целях стабилизации производства животноводческой продукции колхозы имели право произвести начисление трудодней колхозникам, работающим на отгонах, в полуторном размере.

С осени 1940 года в области возникло и начало развиваться так называемое Берсиевское движение за достижение высоких урожаев проса и других сельхозкультур.

В предвоенные годы началось введение травопольных севооборотов. Этому предшествовало широкое обсуждение подготовленного НКЗ СССР проекта постановления "О введении правильных севооборотов". В конце 1940 года Наркомат заготовок СССР представил в СНК СССР докладную записку, в которой предлагал внести существенные изменения в систему натуроплаты колхозов за работы МТС, а именно -

перейти к твердым ставкам, дифференцированным по зонам страны, но не связанным с урожаем, полученным колхозами. Поэтому и для области в 1940-41 годах стояли важнейшие задачи:

- повышение механизации и качества работы всех машино-тракторных мастерских;
- введение правильного севооборота;
- подготовка агрономических кадров и усиление контроля за состоянием севооборота;
- налаживание работы производственных бригад.

В Актыобинской области по данным областного земельного отдела было 627 колхозов, в составе которых действовало 2817 звеньев [5].

К началу Великой Отечественной войны экономика Актыобинской области находилась в стадии постепенного роста и увеличения показателей. Однако имелись и серьезные недостатки. Крайне ослабленное коллективизацией сельское хозяйство не могло подняться своими силами, и постепенный рост производства происходил только за счет государственных дотаций и мер по укреплению колхозов, связанных с ужесточением трудовой дисциплины. Следует заметить, что кризисные явления в системе народного хозяйства не были преодолены к началу войны.

В предвоенный период городское население Актыобинской области основную часть продуктов покупало в государственных магазинах. Другим существенным источником снабжения города была колхозная торговля и роль ее для удовлетворения продовольственных нужд городского населения была особенно значимой. К началу 40-х годов в результате коллективизации сельского хозяйства сложились условия и для развития колхозной торговли. За 1935-1940 гг. ее оборот возрос почти в 3,5 раза. Физический объем продажи сельскохозяйственных продуктов с учетом снижения рыночных цен увеличился еще больше [6, с.121].

Перестройка хозяйства страны в годы Великой Отечественной войны потребовала от государства проведения важнейших изменений в сфере торговли и общественного питания. Война создала обстановку, требовавшую большой оперативности и в руководстве товарооборотом. В таких условиях пришлось ограничить потребление, стать на путь нормированного распределения товаров. Наряду с уменьшением товарной массы произошло значительное обеднение ассортимента, нарушились сложившиеся связи с производством, специализацией сети и т.д. Необходимы были другие формы и методы работы, которые соответствовали бы условиям военного времени и обеспечивали выполнение новых задач, вставших перед областью [7, с.181].

Условия войны требовали увеличение темпов роста поголовья скота и с этой целью была введена практика введения нормированных планов развития аграрного производства, что было велением времени. Подобное планирование учитывало необходимость считаться с экономическими показателями. Так, например, в объяснительной записке к плану мероприятий по организационно-хозяйственному управлению колхозов в Родниковском районе на 1941-1942 гг. указывается, что государственный план развития животноводства на 1941 год предусматривает более медленные темпы прироста поголовья, чем это намечено в прилагаемом плане. Это было вызвано установлением государственного плана развития животноводства на 1941 год по Актыобинской области в размерах, которые определяли менее напряженные темпы прироста поголовья скота. Но здесь же упоминается, что эти показатели не снижают планирование поголовья, так как обнаружены значительные резервы в районе. Соответственно предполагается увеличить темпы прироста поголовья скота [8].

Таким образом, развитие сельского хозяйства, в частности, животноводства, носило директивный характер политики повышения производственных показателей. Даже при условии создания относительно стабильных показателей в животноводстве, тем не менее,

перед руководством ставились планы повышения поголовья скота и постепенного перевыполнения планов, что ложилось дополнительной нагрузкой на колхозы.

Отчеты этого периода, составленные для руководства области, дают реальную картину состояния животноводства. Районные власти основной упор делали на укомплектование ферм и заготовку грубых кормов. При этом, несмотря на повседневную работу по закреплению и переподготовке животноводческих кадров, строительству новых объектов животноводства, организации труда и учета на фермах, основная задача отрасли - борьба за рост продуктивности животноводства - не выполнялась. В итоге животноводство оставалось на недопустимо низком уровне, колхозы ежегодно недополучали значительной части продукции и доходов от этой отрасли. Естественно, что в планах на 1941-1942 гг. даны не только показатели количественного роста поголовья, но и заостряется внимание на решении важнейшей задачи - организационно-хозяйственное укрепление ферм и рост продуктивности животноводства [9].

Великая Отечественная война изменила приоритеты в экономике Актюбинской области. Главными задачами стали создание сильной военной промышленности и обеспечение нужд фронта и тыла всеми видами продукции. С первых дней войны возросло значение железнодорожного транспорта [10, с.19]. Главной задачей в работе Актюбинских железнодорожников было четкое и планомерное повышение обороноспособности страны и приближение победы над врагом. С этой целью с первых дней войны руководство железной дороги прилагало немалые усилия для повышения пропускной способности железной дороги, увеличения темпов погрузки и выгрузки, оперативного ремонта железнодорожного оборудования [11, с.147]. Железнодорожники обеспечивали бесперебойную перевозку военных грузов, своевременную доставку на фронт воинских эшелонов, военной техники, а для оборонной промышленности - сырья и топлива, было перевезено большое количество народнохозяйственных грузов. Как отмечалось в докладе «О работе советских органов для обороны страны» на 7-ой сессии областного совета депутатов: «Немецкие фашисты, ограбив ряд стран Западной Европы, поработив народы этих стран, бросили свои отряды против свободолюбивого народа нашей Великой Родины... Товарищ Сталин подчеркивал в своем выступлении 3 июля 1941 года, что дело идет, таким образом, о жизни и смерти Советского государства, о том, быть народам Советского Союза свободными или впасть в порабощение... В своем докладе от 6-го ноября товарищ Сталин еще раз подчеркнул, что наша первая цель состоит в том, чтобы освободить наши территории и наши народы от немецко-фашистского ига» [12].

Составной частью перестройки экономики страны стало быстрое размещение эвакуированных промышленных предприятий. С территории театра активных военных действий в тыл страны шли эшелоны с эвакуированными предприятиями и людьми. При проведении эвакуации большую роль играли такие факторы, как: перспектива развития региона, непосредственная близость к источникам сырья, наличие людских резервов и материальная база. Одним из таких районов, куда было принято решение массово эвакуировать предприятия и рабочие кадры, стала Актюбинская область.

Актюбинский облисполком и обком партии проводили большую работу по организации размещения и пуска в эксплуатацию эвакуированных предприятий. Облсовет и обком партии специально рассматривал на совместных заседаниях вопросы размещения прибывших предприятий, выделял им производственные площадки.

В октябре 1941 года в Актюбинск был эвакуирован Московский рентгеновский завод, впоследствии известный как «Актюбрентген». Постановлением исполкома Актюбинского областного Совета депутатов трудящихся и бюро Актюбинского обкома КП(б)К от 12 ноября 1941 года завод был размещен в зданиях партийных курсов и педагогического института. С февраля 1942 года завод начал поставлять свою продукцию на фронт. Коллектив завода состоял из кадровых рабочих, в числе которых были и 150

человек, приехавших из Москвы, а также местного рабочего населения, выпускников школ фабрично-заводского обучения. Завод выпускал медицинские рентгеновские аппараты трех видов - походные, переносные и диагностические стационарного типа. Все виды аппаратов сдавались Главному санитарному управлению Красной Армии для обслуживания фронтовых и тыловых госпиталей [13].

7 ноября 1941 года из Днепропетровска в Актюбинск была эвакуирована чугунно-меднолитейная механическая промышленная артель «Большевик» (впоследствии завод «Актюбинсксельмаш»). Из Днепропетровска артель выбыла еще 19 августа 1941 года и получила направление в Чкалов (ныне Оренбург), куда прибыла 12 сентября 1941 года. Здесь исполком Чкаловского областного Совета депутатов трудящихся 26 сентября 1941 года постановил разместить артель на базе завода им. Кирова в Бузулуке Чкаловской области. 25 октября 1941 года артель «Большевик» была направлена Наркомнефтью на дислокацию в Актюбинск. Вместе с артелью в город прибыло 31 единица оборудования, 48 работников и 69 человек – членов их семей. Согласно решению исполкома областного Совета депутатов трудящихся № 34/41 от 22 декабря 1941 года коллектив артели разместили в помещении бывших складов предприятия «Автотракторсбыт» и на прилегающей к нему территории. Уже в феврале 1942 года артель «Большевик» начала выпускать арматуру для авиапромышленности [14].

В ноябре 1941 года в Актюбинскую область на станцию Яйсан прибыла эвакуированная из Москвы автобронетанковая ремонтная база № 2.

Из доклада начальника рембазы от 25.12.41 г.: «АБТ рембаза № 2 НКО эвакуирована из Москвы в конце октября тремя эшелонами. Первый эшелон прибыл к месту назначения ст. Яйсан 15 ноября. Второй эшелон – 16 ноября. Третий эшелон – 23 ноября с/г. К разгрузке приступили 19 ноября и закончили 25 ноября. ...Всего на ст. Яйсан прибыло: военнослужащих – 18 человек, инженерно-технических работников – 67 человек, служащих – 35 человек, основных производственных работников – 245 человек, подсобных рабочих – 60 человек, пож. и стр. охрана – 18 человек, членов семей – 374 человека. Всего 815 человек. Личный состав размещен в поселке Яйсан. На каждого человека в среднем приходится до 2 кв. метров. Для одиночек организованы общежития. Станки, имущество и запчасти размещены в зданиях ИТМ и в школе механизации» [15, с. 79].

Кроме того, постановлением исполкома Актюбинского облсовета депутатов трудящихся и бюро обкома КП(б)К от 19 декабря 1941 года в г. Актюбинске размещена эвакуированная из Москвы Шерстопрядильная фабрика №14. Решение облисполкома предусматривало: «... 1. Разместить шерстопрядильную фабрику № 14 в здании жел. дор. техникума с общей полезной площадью в 1700 кв. метров... 4. Обязать исполком горсовета депутатов трудящихся и ГК КП(б)К подготовить жилую площадь для размещения рабочих и ИТР, прибывших с оборудованием в количестве не менее 350 чел.» [16].

В целом за годы Великой Отечественной войны в город Актюбинск и в область по планам эвакуации Ставки Главнокомандования были перемещены восемь крупных предприятий: Витебский спиртовой завод, Черниговская типография, Московский рентгензавод, артель «Большевик», Харьковское отделение теплоэлектропроект, на станцию Джурун – экскаваторные мастерские (13.12.1941 г.), на станцию Берчогур – щебеночный завод НКПС (19.11.1941 г.), на станцию Яйсан – автобронетанковая рембаза № 2 (15.11.1941 г.), Московская шерстопрядильная фабрика № 14 (19.12.1941 г.) [17].

Борьба с фашизмом поставила новые задачи перед областью. Стало важнейшей задачей обеспечение нужд армии, подготовка специалистов военного дела, снабжение военных отрядов всем необходимым, проведение мобилизации военнообязанных на фронт, а также забота о развитии сельского хозяйства и промышленности.

Учитывая близость прифронтовой линии, принимались меры по оборонным вопросам, обеспечению защиты населенных пунктов и промышленных предприятий от возможной бомбардировки вражескими самолетами. В распоряжении по исполкому Актюбинского областного Совета депутатов от 13.11. 1941г. указывалось: «Для успешной обороны от воздушного нападения врага, каждый гражданин должен знать, как бороться с последствиями бомбардировок вражеских самолетов. Подготовка населения к ПВХО имеет особо важное оборонное значение, чего многие председатели исполкомов городских и районных советов не поняли. В городе Актюбинске из плана 34428 человек подготовлено 9394 человека или 26%. В Хобдинском районе – план 16872, подготовлено 4132 или 20,1%. В Мартукском – из 19608 чел. по плану подготовлено 4365 или 20,2%. В Степном - из 9120 человек подготовлено 1978 или 20,1%. Уилском – из плана 15048 человек подготовлено 3129 или 20% [18]. Такое же положение в Джурунском, Байганинском, Родниковском, Карабутацком, Новороссийском и других районах».

Исключительно плохо обстояло дело с подготовкой инструкторов начальствующего состава, групп самозащиты. В документах того времени говорилось: «Исполком областного совета депутатов трудящихся считает такое положение нетерпимым:

1. Обязываем под личную ответственность председателей исполкомов районных и городских Советов депутатов трудящихся немедленно принять меры, обеспечивающие в ближайшие дни подготовку и сдачу норм населения по ПВХО.

2. Предлагаем коренным образом улучшить работу организованных курсов по подготовке инструкторов и начальствующего состава ПВХО.

3. Категорически требуем безоговорочного выполнения постановления Совнаркома и нашего указания по вопросу организации групп самозащиты.

4. Предлагаем на основе постановления Совнаркома Казахской ССР обеспечить регулярно представление ежедневных отчетов по ПВХО в установленные сроки исполкома облсовета.

Предупреждаем, что если в ближайшее время не выполнится решение правительства по вышеуказанным вопросам, исполком областного совета будет вынужден к конкретным виновным применить строжайшие меры наказания по законам военного времени» [19].

Таким образом, переход к военному времени был сопряжен большим количеством трудностей, одной из которых было создание прочной дисциплины, что отражало наличие системы общественной безопасности. Центральная власть должна была добиться того, чтобы местные органы власти работали целенаправленно и в точности выполняли указания в военную пору. На повестку дня встал насущный вопрос - деятельность правоохранительных органов в годы войны. В 1942 году на заседании областного комитета КП (б) рассматривался вопрос «О работе управления Народного комиссариата юстиции и облсуда». В частности в этом документе говорится: «... судебные органы и управление НКЮ все еще не перестроили свою работу на военный лад, наряду с положительной работой продолжает иметь место значительная задержка рассмотрения уголовных и гражданских дел, либерализм, нарушение карательной политики в отношении врагов Советского государства, волокита в рассмотрении жалоб, оторванность нарсудов от народных масс и т.д.» [20]. Итак, как видно из этого документа в вину судебным органам вменялся такой пункт, как «нарушение карательной политики», а также либерализм. Этот пункт ставился в вину многим органам правосудия.

Но здесь следует учитывать, что данные факты происходили в годы войны и страна в данном случае жила по законам военного времени. Это обстоятельство меняет отношение к политике осуществления государственного правосудия. В этом вышеуказанном документе отмечалось: «Бюро особо отмечает наличие в органах суда фактов либерализма и нарушения карательной политики в то время, когда в период Великой Отечественной войны карательная политика должна быть особо острой. Так, в третьем квартале за кражу из государственных и общественных предприятий 41%

осуждены к мерам наказания, не связанных с лишением свободы, по делам спекуляции 72,7% осуждены к пяти годам лишения свободы, по делам животноводства к лишению свободы приговорено 14 человек [21]. Вследствие неправильного применения карательной политики отмена приговора в народных судах области по уголовным делам составляет 25%, по гражданским делам - 45,4%, по контрреволюционным делам - 29%» [22]. В документе отмечается, что суд применяет по отношению к виновным мягкие меры наказания, к примеру, лишение свободы не свыше пяти лет. Таким образом, карательные органы были настроены на политику ужесточения системы преследования и наказания населения. Политика осуществления наказания за уголовные дела ставилась в разряд ключевых. Но, несмотря на это, отмечался в отчете и такой факт: « Народные суды области по существу оторваны от масс, отчеты перед населением не проводят... Работа по рассмотрению жалоб и заявлений граждан построена крайне неудовлетворительно, отдельные жалобы не рассматриваются месяцами... по облсуду с нарушением сроков рассмотрено 79 жалоб, и по областному управлению НКЮ-138» [23]. Эти условия приводили к нарушениям в системе правосудия, что влияло негативно на общую социально-политическую ситуацию в области.

Таким образом, начальный период войны обнажил проблемы, которые Советская власть решала, как поощрительными, так и карательными мерами. Однако, наступившие затем события показали, что государственная машина Советской власти способна быстро мобилизовать свои силы в тяжелые времена. Мобильность проявилась и в организации работы тыла, быстром переводе экономики на военные рельсы, и в умении быстро реагировать на сложившиеся реалии в области промышленности, сельского хозяйства и социальной политики. Несмотря на давление сверху, на местах по-прежнему система не всегда давала желаемые ей результаты. Это позволяет говорить, что тиски, в которые репрессивными мерами и поисками врагов социалистического строя было зажато общество, с началом войны значительно ослабли.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Государственный архив Актыобинской области (ГААО). Ф.13. Оп.12. Д.249. Л.14.
- 2 ГААО. Ф. 85. Оп. 4. Д. 26. Л. 19.
- 3 ГААО. Ф. 13. Оп. 11. Д. 287. Л. 11.
- 4 ГААО. Ф. 85. Оп. 8. Д. 14. Л. 39.
- 5 ГААО. Ф. 85. Оп. 1. Д. 25. Л. 4.
- 6 Ешпанов В.С. Роль и значение колхозных рынков в обеспечении рабочих и служащих Оренбургской железной дороги (1941-1945 гг.) // Вестник ВЭГУ. - 2012. - №4. - С. 121-126.
- 7 Ешпанов В.С. Продовольственный вопрос на железнодорожном транспорте южного Урала в 1941-1945 гг.: средства и методы решения // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. - 2013. - № 1. - С.181-183.
- 8 ГААО. Ф. 13. Оп. 11. Д. 251. Л. 98.
- 9 ГААО. Ф. 9. Оп. 1. Д. 23. Л. 18.
- 10 Ешпанов В.С. Актыобинские железнодорожники в годы Великой Отечественной войны (1941-1945): принципы и методы производственной деятельности // Вестник Кемеровского государственного университета. - 2014. - №1. - Т. 2. - С. 19-22.
- 11 Ешпанов В.С. Выполнение производственных показателей на Актыобинском железнодорожном отделении в годы Великой Отечественной войны: основные тенденции и итоги // Гуманитарные науки и образование. - 2013. - №3. - С. 147-150.
- 12 ГААО. Ф. 9. Оп. 1. Д. 2. Л. 17.
- 13 ГААО. Ф. 9. Оп. 1. Д.131. Л. 8.

- 14 ГАОО. Ф. 9. Оп. 1. Д. 132. Л. 65.
- 15 Энциклопедия Актобе//под. ред. Тажибаева М.К. - Актобе, 2001. - С. 821.
- 16 ГАОО. Ф. 9. Оп. 1. Д. 133. Л. 156.
- 17 Актюбинский вестник // Актюбинск в годы войны. – 2015. - № 18.
- 18 ГАОО. Ф. 9. Оп. 2. Д. 258. Л. 84.
- 19 ГАОО. Ф. 546. Оп. 4. Д. 31. Л. 15.
- 20 ГАОО. Ф. 85. Оп. 1. Д. 587. Л. 10-11.
- 21 ГАОО. Ф. 85. Оп. 1. Д. 588. Л. 12.
- 22 ГАОО. Ф. 85. Оп. 4. Д. 31. Л. 8.
- 23 ГАОО. Ф. 85. Оп. 4. Д. 31. Л. 9.

ТҮЙН

Мақалада жаңа мұрағат құжаттарының призмасы арқылы аз зерттелген тарихты зерттеуге әрекет жасалған. Зерттеу қолданыстағы материал негізінде жүргізілген, бірақ осы кезенді түсінуде соңғы нүкте қойылмаған, жаңа ізденулерге жол ашылған. Жаңа дереккөздердің көмегімен соғыстың сұрапыл жылдарындағы Ақтөбе облысының объективті тарихы қалпына келтірілуде. Статистикалық деректердің болуы қарастырылып отырған кезеңде аймақтың даму динамикасын анықтауға мүмкіндік берді. Мақалада әлеуметтік саланы дамыту мен өңірдегі ауыл шаруашылығын дамытуды бағалауда көрінетін экономикалық көрсеткіштерді жоспарлау жүйесіне ерекше көңіл бөлінген.

RESUME

In this paper the author attempts to review in the light of new archival documents of the little-known story. A study on the basis of existing material, does not put the final point in the understanding of this period, there is a place for a new research. With the help of new sources of recovering an objective history of the Aktobe region in the grim years of military trials. Availability of statistical data allowed us to determine the dynamics of the development of the region in the period under review. The article focuses on the system of planning the economic performance, as reflected in the evaluation of the social sector development and agricultural development of the region.

Саясаттану

ӘОЖ 316.347:323.1 (574)

Аннотация

Қазіргі күрделі ғаламдық қаржы-экономикалық дағдарыста және ғаламдық үдемелінің ұлғаюы жағдайда этника аралық және конфессия аралық келісім қазақстандық қоғамның тұрақтылық пен оның бірлігінің негізі болады. Осы бірлікті қамтамасыз ете алса, көпэтникалық және көпконфессиялық Қазақстан инновациялық секірісті жасауы және дамып келе жатқан мемлекеттердің қатарына кіруі мүмкін.

Түйін сөздер: Тәуелсіз Қазақстан, Н.Ә. Назарбаев, Қазақстан халқы Ассамблеясы, толеранттылық, қоғамдық тұрақтылық, диалог, қоғамдық келісім.

Ж.А. Шаукенов

А. Байтұрсынов атындағы
Қостанай мемлекеттік
университеті,
тар. ғыл. канд., доцент

**Этносаралық және
конфессияаралық
тұрақтылық –
бейбітшілік пен
келісім кепілі**

Тәуелсіздіктің орнығуының ең қиын жылдарында халықтың кемелдігі мен елдің Тұңғыш Президенті – Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың қайраткерлігі нәтижесінде Қазақстанда этносаралық сыйластық пен қоғамдық келісім тұрақты түрде сақталды. Сол жылдары кеңестік дәуірден қалған дағдарыстан өту, жаңа экономикалық және саяси қатынастарды қалыптастыру жағдайында, қоғамды ұйыстыру ісі: ішкі саяси тұрақтылық, азаматтық татулық және этносаралық келісім қағидалары негізінде жүзеге асқан еді. Егемендік алғанымыздың алғашқы жылдарында-ақ ұлтаралық қатынастар бойынша ҚР Президенті Н.Назарбаев: «...ішкі саясаттың іргелі қағидасы ұлтаралық келісім принципі болуға тиіс. Міне, осының өзі демократиялық құқықтық мемлекет құрудағы қазақстандық жолдың ерекшелігін және біздің дүниежүзілік қауымдастыққа енуіміздің ерекшелігін айқындайды», - деп атап көрсеткенді [1, 9].

Қазақстанда сан алуан этнос өкілдері қазақ халқымен бір қолдың саласындай, бір үйдің баласындай тату-тәтті өмір сүріп жатыр. Төл тарихымыздан белгілі болғандай, бірлік пен келісім бастауы қазақ ұлтының табиғатына тән. Ат ауыздығымен су ішкен, ер жігіт етігімен су кешкен қиын-қыстау замандарда бірлік басты орында тұрды.

Тарихи тәжірибеге сүйенсек, көпұлтты мемлекеттің үлкен дерттерінің біріне – ұлтаралық қақтығыстар жатады. Президент Н. Назарбаевтың жүзеге асырып отырған салиқалы саясаты Қазақстандағы этносаралық қайшылықтардың болмауына алғышарт жасады. Бұл турада Елбасы: «Қазақстанның этномәдени әртектілігі дегеніміз – біздің артықшылығымыз, бұл қатерлі тұзақ емес, өркендеуіміздің тұғыры» екендігін атап көрсетті [2, 144].

Қазақстан халықтарының I форумында 1992 ж. Президент Н. Назарбаев алғаш рет республика халқын біріктіретін қоғамдық ұйым құру туралы идеясын жариялады. Бұл жиында Елбасы «Біздің басты байлығымыз – халықтар достығын қазақстандықтардың қаншама буын өкілдері жасады. Бәрін де ой сарабынан өткізе отырып, біздің осы байлықтан айырылуға, жақсы дәстүрлерді ұмытуға қақымыз жоқ. Міне, сондықтан да форумды тұрақты негізде өтетін нысанға айналдырып, жаңа қоғамдық институт құрумыз керек» деген ойын сабақтай отырып, оның нақты жүзеге асатынына сенім білдірген болатын [3, 255]. Осының нәтижесінде қоғамдық тұрақтылық пен ұлтаралық келісімді нығайту мақсатында, Қазақстан Республикасы Президентінің 1995 жылғы 1 наурыздағы «Қазақстан халықтары Ассамблеясын құру туралы» жарлығы шықты. Жарлықта Ассамблеяны құрудың негізгі мақсаты айқын көрсетілді.

Қазақстан Республикасының Президенті Ассамблея Төрағасы болып табылады. Өңірлік Ассамблеяларды облыстардың, Астана және Алматы қалаларының әкімдері басқарады. Н.Ә. Назарбаев «Ассамблея – елдің бірлігінің және келісімінің бесігі, бірлік пен тұрақтылықтың баталы шаңырағы» екендігін атап өтті [3, 256].

Көптеген саясаткерлер мен қоғам қайраткерлері Қазақстанның қоғамдық тұрақтылығын атап көрсетеді. Рим Папасы Иоанн Павел II 2001 жылғы қыркүйекте Қазақстанға жасаған сапары кезінде: «Ұлы даладағы бейбітшілік пен келісім сүйсіндерді әрі таң қалдырады және көпұлтты мемлекетте бейбітшілікті сақтауға болатынын дәлелдейді», - деп мәлімдеді [8].

Тәуелсіздік алғаннан кейін этносаралық қатынастар жүйесінде мемлекеттік тіл және діни қатынастар ел бірлігін қалыптастырудың маңызды факторы болып танылған. Сондықтан да Ассамблея қызметінде мемлекеттік тілдің қолданыс аясын кеңейту маңызды орынға ие. Мемлекеттік тіл саясаты қазақ, орыс тілдерімен қатар Қазақстанды мекен ететін басқа да халықтардың тіліне деген құрмет пен қамқорлықты қамтамасыз етеді. Осылайша, қазіргі ұлттық саясаттың басты тұғыры – тіл мәселесінде де қоғамдағы тепе-теңдікті сақтаудың мүмкін болған барлық шаралары жүзеге асырылды.

Дінаралық келісім қоғам өміріндегі діни фанатизм, экстремизм және ксенофобия дерттерінің алдын алуға мүмкіндік береді. Рухани құндылықтарды қастерлеу тарихи жадыны, ұлттық сана мен салт-дәстүрді сақтаудың бірден-бір сара жолы болып есептеледі. Қазақстанда дәстүрлі діндер қатарына Ислам діні мен Христиан діні жатады. Ең алдымен осы діндердің рухани келісімі қажет. Бұл діндер Еуразиядағы екі суперэтностың, түркілер мен славяндардың діні болып есептелінеді. Діни қатынастар тұрғысында Қазақстан оң саясат жүргізіп келеді. Қазақстанның дін туралы заңында діни бірлестіктер мемлекеттен бөлінген және мемлекет қандай да бір діни бірлестікке басымдық беріп, қолдау білдіре алмайтындығы нақты көрсетілген.

«Толеранттылық арқылы рухани келісімге» атты халықаралық конференцияда Президент Н. Назарбаев: «Біз діни фактордың саяси үдерістермен араласуына жол берген жоқпыз. Қазақстандағы діни конфессиялардың аса маңызды сипаты олардың бір-біріне деген өзара құрметі болып табылады. Көпұлтты және көпконфессиялы Қазақстан халқына әрдайым ерекше толеранттылық, құрмет пен өзара қолдаудың ерекше рухы тән болып келеді. Дінаралық диалогтің қазақстандық моделінің табыстылығының айқын дәлелі ретінде әлемдік және дәстүрлі діндер жетекшілерінің бірінші съезін айтуға болады», - деп атап көрсетті [4, 99].

Ассамблея қызметі этносаралық қатынастар мәселелерін тиімді шешіп келе жатқан ел ретінде Қазақстан Республикасының халықаралық беделінің өсуіне ықпал етуде. Бүгінде Н. Назарбаевтың этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісім үлгісі әлем назарын аударып отыр.

Қоғамдық тұрақтылық пен ұлтаралық келісімді нығайтудың Қазақстандық үлгісі Біріккен ұлттар ұйымында, ЕҚЫҰ-ға қатысушы елдерде, Копенгагенде, Венада, Женевада, Нью-Йоркте өткен халықаралық форумдарда таныстырылып оң бағаға ие болды, ЕҚЫҰ-ға қатысушы 56 мемлекет тіліне аударылды. БҰҰ-дың Бас хатшысы Пан Ги Мун елімізге сапары барысында Қазақстан Халқы Ассамблеясының қызметімен танысып «Ассамблея принципі БҰҰ-дың жұмыс принципімен толық сәйкес келеді», - деп атап өтті.

Егер мемлекеттің қалыптасу кезеңінде басты міндет этносаралық төзімділік пен қоғамдық келісім негізінде қоғамды ұйыстыру болса, ел дамуының жаңа кезеңінде, стратегиялық басымдық ретінде, қоғамның барлық азаматтары мойындаған ортақ құндылықтар мен қағидаттар жүйесіне негізделген Ұлт Бірлігіне жету болып табылады. Сондықтан 2010 жылы сәуірде азаматтық қоғам мен мемлекеттік институттардың, азаматтардың сындарлы ұсыныстарын жинақтаған Қазақстанның Ел Бірлігі Доктринасы қабылданды. Доктринада: «Ұлт Бірлігі Доктринасы – халықтың, уақыт талабына сәйкес бірігу қажеттігін түсінуіне негіз. Бұл – бізді қандай күш біріктіреді және біртұтас етеді – соны түсінудің тәсілі. Бұл – болашаққа бірігіп ұмтылудың серпіні. Доктринаның қажеттілігі өмірдің өзінен, біздің жалпы тағдырымыздың, тарих логикасынан туындап отыр. Өйткені бірліксіз – Ұлт жоқ. Ұлтсыз – мемлекет жоқ. Ал мемлекетсіз – болашақ жоқ», - деп көрсетілген [5].

Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың қалаған ұлтаралық ынтымақтастықтың жолы арқасында Қазақстанның көпэтностық бай кеңістігінде сенім, келісім мен өзара түсіністік үлгісі орнады.

Қазақстандағы діндердің дамуы діни сенім бостандығы, рухани даму, елдегі азаматтық татулық пен конфессия аралық келісімді сақтау мен нығайтуға бағытталған мемлекеттің жүйелі саясатының нәтижесі болып саналады. Қазіргі таңда Қазақстанда 130 этностық және 17 конфессионалдық топ өкілдері тұрады, елімізде олардың арасында бейбіт қатар өмір сүруі мен дамуы үшін қолайлы жағдай жасалған. Көпэтносты еліміздегі татулық пен келісім, мәдениеттер мен діндердің үндесуі әлемдік эталон ретінде танылған. Қазақстан жаһандық конфессия аралық үн қатысу орталығы болып саналады деп көрсетеді.

Діни ахуалдың жан-күйі, өсу қарқынына жасалған талдау өскелең ұрпақ өкілдерінде діндарлықтың артқанын байқатады. Бұл жеке тұлғаның табиғи рухани қажеттілігі тұрғысында ғана емес, қоғамда қалыптасқан мәдени және рухани дәстүрге нұқсан келтіретін жалған діни ұйымдар қызметі арқылы да өсуде.

Қазақстандағы конфессиялық саясаттың құрылуына негіз болатын басты ұстанымдар:

- елдің Конституциясы мен заңдары азаматтардың ар-ұждан және діни сенім бостандығына кепілдік береді. Конституция конфессиялық, этникалық және өзге де белгілердегі кемсітушіліктің кез келген формасына тыйым салады. Қазақстан Республикасының «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» заңы діни бірлестіктердің еркін қызмет етуі үшін құқықтық негізді нығайтты.

- Қазақстан демократиялық, зайырлы, әлеуметтік және құқықтық мемлекет деп саналатындықтан мемлекет конфессиялардың өз қызметтері мен құқықтарын жүзеге асыруға тең және қолайлы жағдай жасайды.

Аталған ұстанымдар діни бірлестіктер санының артуына және конфессиялар арасында достық байланыстың нығаюына себепші болды. Қазақстан тұрғындарының басым көпшілігі өздерін мұсылман санауы өзге діни сенімдердің толыққанды қызмет

етуіне кедергі жасамайды. Тәуелсіздік алғаннан бері православиелік, католиктік, протестанттық қауым саны бірнеше есеге өсті.

Азаматтық қоғам институттарының – үкіметтік емес ұйымдар, Қазақстан Халқы Ассамблеясы, сонымен қатар, бұқаралық ақпарат құралдарының дін саласындағы мемлекеттік саясатты жүзеге асыруға белсенді қатысуы Қазақстандағы конфессиялық тұрақтылықтың нығаюында маңызды орын алады. Бүгінгі таңда халықтың түрлі деструктивтік, соның ішінде жалған діни идеяларды мойындамаудағы нақты азаматтық ұстанымын қалыптастыру маңызды болып саналады.

Діндердің бейбіт қатар өмір сүруі, экстремизмнің таралуына қарсы іс-қимыл, Қазақстанның ішкі және сыртқы саясатының басым міндеттері болып табылады. Діни және этникалық негіздегі қақтығыстар, мәдени, әлеуметтік, саяси құқықтардың шектелуі, этникалық немесе конфессиялық белгілердің, діни экстремизм мен терроризмнің мемлекеттің саяси жүйесінің тұрақсыздығына, халықаралық қатынастардың шиеленісуіне себеп болуы мүмкін екендігін есте сақтау қажет.

Қазақстандағы діни бірлестіктер туралы заңнама халықаралық сарапшылар тарапынан кеңестен кейінгі елдердің арасындағы ең көкейге қонымдысы деп бағаланады. Қазақстандағы дін өзін этностық немесе саяси қауымдастықтарға қарсы қоятын бәсекелес сипатында емес, халықтың рухани мәдениетінің қайталанбас, сонымен қатар ерекше бітім беріп тұратын құрамдас бөлігі тәрізді. Республикада ислам мен православиенің және басқа да діндердің арасында жарасымды сыйластық қарым-қатынас қалыптасқан.

Біздің еліміздің түрлі конфессиялармен өзара әрекеттестік орнату тәжірибесін халықаралық ұйымдар мен шетелдік серіктестер, соның қатарында БҰҰ, ЮНЕСКО, ЕҚЫҰ зерттеп зерделеуде. Біз қоғамда конфессияаралық үн қатысуды жалғастырып, рухани келісімді қазақстандықтардың күнделікті өмірінің ажырағысыз сипатына айналуына көңіл бөліп отырмыз.

Рухани келісім жөнінде Н.Ә. Назарбаев: «Қазақстанды рухани келісім еліне айналдыру, осынау күрделі кезеңде де, болашақта да бірлік біздің ісімізде ғана емес, сонымен бірге біздің жүрегімізде және жанымызда болуына қол жеткізу біздің ортақ күш-қуатымыз арқылы мүмкін екеніне сенімдімін» [6], - деген болатын.

Христиан дініндегі шіркеулердің сан түрлілігі Қазақстанға тән конфессияаралық толеранттылықты айқын көрсетеді. Бізде діндер мен наным-сенімдерді ұстаушылар арасында бітіспес дау көріністері болған емес [7]. Осы факторлардың ықпалымен ірі конфессиялардың қызметі қайталанбас бірегей қасиеттерге ие болуда.

Дін саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі міндеттері:

1. Азаматтардың діни сенім бостандығы құқығын жүзеге асыруды қамтамасыз ету және діни бірлестіктермен әрекеттестік ұйымдастыру.
2. Қазақстандық қоғамда конфессияаралық келісім мен тұрақтылықты қамтамасыз ету, конфессия аралық диалогті ұйымдастыру және қолдау.
3. Діни экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл, дін саласындағы ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету.

Біздің тағдырымызға көпэтносты және көпконфессиялы елде өмір сүру жазылған. Бүгінде қоғамымызда үлкен салмағы бар Ассамблея мақсаты – қазақ халқының жұмылдырушы рөлі мен Қазақстан халқының азаматтық және рухани-мәдени қауымдастығын негізге ала отырып, қазақстандық патриотизмді, азаматтық сәйкестік пен бәсекеге қабілетті ұлт қалыптастыру, этносаралық және конфессияаралық келісімді қамтамасыз ету.

Қазіргі таңда Қазақстанда діни бірлестіктің ішкі ісіне араласпауға, діни сенімдерге құрметпен қарауға, заң алдында түрлі діни өкілдері тең дәрежеге ие болуына негізделген саясат жүргізілуде. Азаматтар арасында діни ағартушылық және тәрбие жұмысын, діндер мен діни бірлестіктердің қызметін оқып үйрену, экстремизм мен терроризмнің алдын

алудың маңызы өте үлкен. ҚХА этносаралық келісімді ғана емес дінаралық ынтымақты арттыруға да өз үлесін қосып отыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Назарбаев Н.Ә. Қазақстанның егеменді мемлекет ретінде қалыптасуы мен дамуының Стратегиясы. – Алматы: «Дәуір», 1992. – 56 б.
- 2 Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы: «Атамұра», 1999. – 296 б.
- 3 Турецкий Н.Н. Қазақстан билігінің заң шығарушы тармағы. – Алматы: «Норма-К», 2011. – 336 б.
- 4 Тоғжанов Е.Л., Кан Г.В., Коробков В.С., Шаяхметов Н.У. Қазақстан Халқы Ассамблеясы: Тарихи очерк. – Алматы: «Раритет», 2010. – 328 б.
- 5 Ұлт бірлігі Доктринасы. www.assambly.kz
- 6 Назарбаев Н.Ә. Қазақстан Халқы Ассамблеясы 10 жыл. – Астана, 2005.
- 7 Дін саласындағы негізгі мәселелер бойынша материалдар жинағы. – Астана, 2014.
- 8 Қазіргі заман діліндегі этностылық және конфессионалдық: әдіснама және зерттеу мәселелері: халықаралық ғылыми-практикалық семинар материалдары және ғылыми жұмыстар жинағы / Жалпы редакциясын басқарған А.К. Садвокасова. – Астана: ҚР Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, 2016. – 236 б.

РЕЗЮМЕ

В данной статье автор пишет об огромном вкладе в укрепление и сохранение межэтнического и межконфессионального согласия в Казахстане Лидера Нации-Президента РК Н.А. Назарбаева.

RESUME

The author of the article writes about the great contribution and role of the Nation Leader - President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev in strengthening and preservation of interethnic and interconfessional consent in Kazakhstan.

Аннотация

Мақалада ақпараттық соғыстың психологиялық әсері мәселелері қарастырылады. Қазіргі таңда ақпарат соғысының психологиялық әсерінің түрлері, әдіс-тәсілдері, оның бұқараға деген әсері теориялық тұрғыда тұжырымдалады. Ақпараттық соғыстың бұрынғы кезеңдері мен қазіргі кезеңі салыстырылады. БАҚ-тың қазіргі таңдағы маңызы мен ықпалы, олардың саясаттағы рөлі пайымдалады.

Түйін сөздер: ақпараттық соғыс, ақпараттық-психологиялық әсер, БАҚ, насихат, манипуляция.

М.Д. Байкенжеев

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
магистрант

Ақпараттық соғыстың психологиялық әсері

Қазіргі таңда ғылым мен технологияның дамыған кезеңінде БАҚ рөлі үнемі артуда. Бұл БАҚ-ты әмбебап, көпжақты коммуникация құралына айналдырды. Осы арқылы көптеген сан алуан топтардың субъективті мақсаттары іске асуда. Бірақ соңғы зерттеулердің көрсетуінше, бұл мақсаттар мемлекеттік мүдделерге, қоғамның даму идеяларына үнемі сәйкес келе бермей, көбіне мақсатты түрде жеке эгоистік қызығушылықтарға трансформацияланып жатады. Мұндай күрделі үдерісте адамның құндылықтарына терең әсер ету, сонымен қатар оның дүниетанымдық, идеологиялық негіздеріне әсер ету мақсатында теледидардың маңызы өте зор. Теледидардың маңызы теледидар сигналының ауқымдылығымен, яғни ақпараттың тез арада қандай әлеуметтік жік болмасын көрерменге тез жеткізілуімен сипатталады. Бұл теледидарды адамдардың санасына жасырын ықпал етуде кей топтар үшін қызықты етеді. Психологиялық тұрғыда ақпарат арқылы жасалатын жасырын ықпалдың жағымды және жағымсыз да жақтары бар. Ақпараттың жағымсыз ықпалы біздің назарымызды аудартады және егжей-тегжейлі қарастырылады. Бұқаралық ақпарат құралдарымен қоғам санасына жасырын ықпал ету адамдардың әлеуметтік, психологиялық, рухани жағдайына күтпеген салдар әкелуі мүмкін. БАҚ-ты жасырын ықпалының адам психикасына әсер етуі, не әсер етпеуі жеке тұлғаның, қоғамның рухани иммунитетіне байланысты болып келеді.

Ақпараттық-психологиялық әсер ету технологиялары бұқараның сана-сезіміне ықпал ету үшін БАҚ мүмкіндіктеріне негізделеді. Ақпараттық ықпал ету технологиялары қоғамның психологиялық тұрақтылығын нығайту үшін, мақсатына байланысты, керісінше, қоғамды бұзу үшін, сонымен қатар сыртқы ақпараттық-психологиялық қысымнан қорғану үшін қолданылады. Ақпараттық-психологиялық әсер ету технологиялары БАҚ-та мемлекет пен сыртқы саясатта тек қарсыластарына қарсы ғана емес, онымен қоса одақтастарын қолдау мақсатында, сонымен бірге мемлекет ішінде қоғамдық санаға қажетті ақпараттық ықпал жасау үшін жүзеге асырылады. БАҚ арқылы қоғамдық санаға әсер етудің негізгі технологиялары [1, 116]:

- шын ақпаратпен манипуляция жасау;
- тақырыптар мен материалдардың тенденциялық іріктелуі;
- ақпараттың фрагментарлығы;
- саяси тиімсіз оқиғаны сапасыз ақпараттық материалмен көрсету;
- эмоционалды пікір айту;
- бұқараға жариялаудың ең тиімді уақытын таңдау;
- құзыретті және қоғам тұлғаларының пікірлерін қолдану;
- субъективті таңдау үлкен рөл ойнағанда, халықты сендіре алатын тартымды тележүргізушілерді қолдану;
- бейнебаян кезінде эмоция туғызу мақсатында аудиодыбыстардың қолданылуы;
- ақпаратты тек белгілі бір топқа ғана жеткізу (аймақтық, ұлттық, діни, әлеуметтік ерекшеліктер бойынша);
- жалған бейнемонтаж, беделді адамдардың дауысын жасанды жолмен қолдану;
- қоғамдық санаға тұрақсыздық, сенімсіздік, қорқыныш сезімдерін туғызу;
- қоғамдық пікірмен манипуляция жасау;
- өз мәдениетінің, өркениетінің басқалардан жоғары етіп көрсету;
- сыбыс, қауесеттерді көп қолдану.

Қоғамды басқару функциялары ақпараттық-психологиялық әсер ету арқылы іске асырылады. Психологиялық әсер ету – ашық және жасырын психологиялық мәжбүрлеу арқылы жеке тұлғаның немесе топтың сана және бейсанасының психологиялық, идеологиялық құрылымын өзгерту, эмоционалды жағдайын өзгерту, белгілі бір мінез-құлық типтерін қоздыру мақсатында қолданылатын әдіс-тәсіл. Психологиялық әсер ету, әдетте, белгілі бір тұлғалармен немесе әлеуметтік ұйымдармен белгілі бір уақыт шеңберінде үйлестіріліп, спецификалық әдіс-тәсілдердің қолданысымен жүзеге асырылады. Көп жағдайда психологиялық әсер ету жасырын мәжбүрлеу формасында іске асырылады. Жасырын психологиялық мәжбүрлеу, насихат акциясы, жарнама науқаны және басқа да психологиялық операциялар түрінде тек сыртқы саясатта ғана емес, сонымен қатар ішкі саясатта да кеңінен қолданылады.

Ақпараттың психологиялық әсер етуі адамның санасына, бейсанасына әр түрлі әдіс-тәсілмен, құралдармен іске асады. Біріншіден, ол психологиялық әдістер – сендіру, иландыру, хабарлау, мадақтау, жазалау, мәжбүрлеу. Екіншіден, психологиялық ықпал ету әскери құралдармен де жүзеге асырылына алады. Үшіншіден, бұл әрекетті қарсы тараптың экономикалық жағдайын қиындату үшін қаржы, сауда санкция шаралары өз рөлін атқара алады.

Психологиялық ықпал етудің мынадай түрлері бар [2, 6]:

- ақпараттық-психологиялық;
- психогендік;
- психоаналитикалық;
- нейролингвистикалық;
- психотрондық;
- психотроптық.
- психологиялық әсер етудің формалары:

- вербалды құралдармен әсер ету;
- бейне және басылым құралдарымен әсер ету;
- радио, теледидар, компьютерлік құралдармен әсер ету.

Психологиялық әсер ету формаларының өзіндік ерекшеліктері бар. Вербалды әсер ету өте нәтижелі, бірақ әр уақытта емес. Радио, теледидар, компьютерлік техника құралдарымен әсер ету өте үлкен аудиторияны қамтиды, бірақ ақпаратты қабылдау үшін арнайы техникамен қамтуды қажет етеді. Басылым және бейне құралдар аудиториясы кіші және сауаты жоқ аудиториямен қабылданбайды, арнайы жеткізу құралдарын талап етеді, бірақ оларды бірнеше рет зерттеуге, сақтауға және өзара таратуға болады.

Психологиялық әсер адамның, топтың, жалпы қоғам психикасының әртүрлі сферасына ықпал етеді:

- мотивациялық-қажеттілік (білім, наным-сенім, құндылықтар ориентациясы, әуестік, ниет);
- интеллектуалды-танымдық (сезім, түсінік, қабылдау, елес, ой, ес);
- эмоционалды (эмоция, сезім, көңіл-күй, ерік);
- коммуникативті (мінез, қарым-қатынас ерекшеліктері, өзара әрекет және қарым-қатынас, тұлғааралық қабылдау).

Егер психологиялық әсер мотивациялық-қажеттілік сферасына бағытталса, онда оның нәтижелері адамның бағытынан, әуестігінен және ниетінен көрінеді. Егер эмоционалды сферасы көзделсе, онда ол адамның ішкі ой-толғаныстары, тұлға аралық қарым-қатынастары ықпалға түседі. Осы аталған екі сфераға әсер ету арқылы адамдардың еркін басқаруға, яғни олардың мінез-құлқын басқаруға болады. Коммуникативті сфераға ықпал ету арқылы адамдар арасында әлеуметтік-психологиялық жайлылықты немесе жайсыздықты тудыруға болады, яғни адамдар қоршаған ортамен өзара әрекеттеседі немесе онымен шиеленіске түседі. Ал интеллектуалды-танымдық сфераға әсер ету арқылы адамның түсінігін қажет бағытқа өзгертуге, жаңа түскен ақпаратты басқаша қабылдауына ықпал етіп, оның дүниеге деген көзқарасын өзгертуге болады.

Ақпараттық-психологиялық әсер ету барысында мәжбүрлеудің ашық және жасырын түрлері болады. Ашық мәжбүрлеуге әлеуметтік мінез-құлық нормаларына, яғни мораль, адамгершілікке негізделген, сонымен қатар әлеуметтік субъектілер арасында қабылданған заңды қатынастарға негізделген қоғамдық және мемлекеттік мәжбүрлеу жатады. Ал жасырын мәжбүрлеу формаларына қазіргі таңда ақпараттық соғыста жиі қолданылатын психологиялық манипуляция, жалған хабар беру, агрессивті насихат, лобби, бопсалау, дағдарысты басқару жатады.

Манипуляция – бұл адамдардың назарына байқатпай олардың психикалық және басқа да іс-әрекеттерінің бағытын өзгертетін психологиялық әсер етудің бір түрі.

Сана-сезімді манипуляциялау – әсер етуші субъектіге тиімді идеяларды, нұсқауларды, дәлелдерді, стереотиптерді адамдардың санасына қондыру. Манипуляциялаудың мынадай үш деңгейі бар [3, 132]:

- Бірінші деңгей – адамдардың санасында бар қажетті идея, нұсқау, дәлел, құндылықтарды одан әрі күшейту.
- Екінші деңгей – белгілі бір оқиға, үдерістерге адам көзқарасының шамалы өзгеруі.
- Үшінші деңгей – жаңа, таңғаларлық, драматикалық ақпарат арқылы адамның өмірлік көзқарасын, нұсқауларын, принциптерін түбегейлі өзгерту.

Адамның өмірлік нұсқауларын, көзқарастарын бірінші және екінші деңгейдегі әсер етуде өзгертуге болады. Ал адамның, топтың немесе қоғамның көзқарасын түбегейлі өзгерту бар әдіс-тәсілдер мен құралдарды ұзақ уақыт аралығында кешенді әсер етуді талап етеді.

Мысал ретінде Ресей империясының мемлекеттік қайраткері, жазушысы А.С. Шишковтың «Отанға деген сүйіспеншілік туралы ой-пікір» еңбегін келтіруге болады.

Оның ойынша, әр адамға, қоғамға отанды құдай береді, яғни ол отан түсінігіне діни сипат беріп, сол заманның діндар халықтың наным-сезімдерін арам пиғылда қолдануын байқауға болады. Автор отан түсінігін бір жан, бір ағза, бір қоғам ретінде көреді. Отан ол адамның туған орны, жері, өмір берген ата-анасы, отандастары, ар намысы, абыройы, мақтанышы. Адам өз отанындағы үйреншікті дүниелерін өз өмірінің соңына дейін сүйіп өтуі керек және ол дүниелер киелі болып саналады, ал сыртқы ойлар мен дүниелер адам үшін жат болуы қажет, себебі сырт адамдары адамға отанға деген сүйіспеншілікті бере алмайды. Мұнда автордың бірбеткейлі ойын, плюрализмнің жоқтығын байқауға болады. Оның ойынша, отанға деген сүйіспеншілік адамға туа біткен табиғи қасиет, демек, ол үгіт-насихат, манипуляция емес. Ал отанды сүймеу моральға жатпайтын мінез және табиғи ауытқушылық. Шишков өз елінде емес, адам өзі қалаған елде тұратын, отан талап еткен емес, өзіне жайлы іспен айналысатын еркін адамдарды кінәраттайды. Автордың ойынша, мұндай адамдар өз елін бағаламайды және еркін адам отанға деген сезімін табиғи эгоизмінен жоғары қоюы қажет. Бұл жағдайды иррационалды деп есептеуге болады. Себебі мұндай ой-пікірлер ақыл-ойдың негізінде емес, арам пиғылдағы құмарлық, фанатизмнің негізінде құрылады. Шишков отан түсінігімен қатар «патша», «шіркеу», «құдай» түсініктерін құндылық ретінде көрсетіп дәріптейді және олардың арасындағы тығыз байланысты атап өтеді [4, 3]. Осы орайда Ресей империясы кезеңіндегі шіркеудің халық арасында жоғары ыппалға ие болғандығын атап өткен жөн. Жалпы, Ресей империясында ғана емес, тарихтың кез келген кезеңінде, кез келген мемлекетінде мемлекеттік басқару институттары саласында үкімет немесе патша мен дін институтының арасында үнемі тығыз байланыс болды десек қателеспейміз. Тарихта дін институты үнемі үкімет немесе патшаның мүддесіне қарай қараңғы халық арасында үгіт-насихат қызметтерін іске асырған сәттер де аз емес. Шишковтың еңбегінде байқалған үгіт-насихат, манипуляцияларға 200 жыл өтсе де, бұл әдіс-тәсіл, механизмдер қазіргі таңға дейін бар және олар ғылыми-техникалық революцияның нәтижесінде жетілдірілген. Отанға деген сүйіспеншілік түсінігіне қайта келсек, бұл мәселеге қоғамда біржақты көзқарас жоқ, бірақ осы орайда менің ойыма еріксіз философ Шопенгауэрдың мынадай сөзі келеді: «адамның мақтанарлық дүниесі болмаған жайғдайда ол өзінің ұлтымен мақтанады», яғни тұлға интеллектуалды, физикалық еңбек нәтижесінде келген жетістікті емес, өзіне туа біткен ұлттық сипатын мақтаныш көреді, демек, мұнда ешқандай интеллектуалды, физикалық еңбек жоқ, одан әрі мұндай адамды сауатсыз деп атауға болады. Дәл солай адам өзінің ата-баба тарихымен, соғыс жетістіктерімен де мақтануы мүмкін, алайда толыққанды білімді тұлға бұны мақтаныш көрмейді. Бұл манипуляция халықтың рухын, сана-сезімін көтеру мақсатында ақпараттық соғыста жиі қолданылады.

Жалған ақпарат – объект, оның құрамы, іс-әрекеті жайлы әдейі бұрыс ақпарат тарату болып табылатын алдамшы әдіс. Жалған ақпарат қарсы тарапқа әдейі жаңылыстыратын ақпаратты тарататын психологиялық әсер етудің әдісі. Жалған ақпарат беру шаралары жабық ақпараттың «жайылуы», құпия ақпаратқа ие жоғары лауазымды тұлғалар «пікірлерінің» таралуы түрінде саяси, экономикалық және әскери салаларда өткізіледі. Жалған ақпараттың түрлері:

- жалған ақпарат, қауесеттерді тарату, иллюзия қалыптастыру;
- құпия мәліметтердің «жайылуын» ұйымдастыру;
- әсірелеу, қарама-қайшы мәлімет тарату;

Жалған ақпарат тарату шаралары, әдетте, бір оймен, өзара келісіліп жасалады. Сонымен қатар шын ақпарат пен жалған ақпараттың үйлесімі және жалған ақпарат барынша шындыққа ұқсас ұйымдастырылады. Міндетті түрде шынайы мақсаттар мен түпкі міндеттер жасырылады. Жалған ақпарат тарату кеңінен қолданылатын операция. Оның басты құралдары бұқара ақпарат құралдары басылым, радио, теледидар болып табылады.

Лоббилендіру – белгілі бір мақсатқа жету мақсатында билік құрылымдарына әр түрлі әдіс-тәсілдер кешенімен ықпал ету. «Лобби», «лоббизм», «лоббилендіру» терминдері ағылшын тілінен енген терминдер. Ағылшын тілінде серуендеуге арналған алаң, дәліз деген мағына береді. 1864 жылы Америкада лоббилендіру термині конгресс дәлізінде «дауыс сатып алу» деген саяси мағынаға ие болды [5, 69]. Лоббилендіру саясаты жеке әлеуметтік, саяси күштердің, жеке мемлекеттер мен аймақтардың, жеке мәселелер немесе жаһандық мәселелердің пайдасына жүргізілуі мүмкін.

Насихат – белгілі бір идеяны бұқара арасында тарату және дәріптеу шарасы. Насихат алдын ала белгіленген нәтижелерге жету мақсатында тұлғаның, топтың, қоғамның сана-сезіміне жүйелі түрде әсер ету шаралары болып табылады. Көптеген шетел мамандары насихатты ақпараттық-психологиялық зорлық-зомбылық, адам мінез-құлқын бақылау құралы екенін мойындайды. Насихат адамның ақыл-ойына емес, оның эмоциясына әсер етеді. Насихат тікелей немесе жанама түрде адамның барлық эмоциясына ықпал етеді. Қорқыныш, тәкаппарлық, отанға, отбасыға деген сүйіспеншілік, сарандық, қайырымдылық, менменшілдік. Американдық психологтердің ойынша, насихаттың болмысы бұл насихаттың ықпалындағы тұлға, топ немесе қоғам өзінің іс-әрекетін, көзқарасын өзінің таңдауы және ой қорытындысы ретінде қабылдайды, алайда шын мәнінде, көп жағдайда бұл насихаттың әсері болып келеді.

Насихат шартты түрде ақ, сұр және қара болып бөлінеді:

- ақ насихат әдетте ресми дереккөздің немесе органның атынан жүргізіліп, ашық және тексерілген ақпараттарды қолданады;
- сұр насихат ақпарат көздерін белгілемейді, тексерілмеген мәлімет қолданылып, бұқараны адастыруға тырысады;
- қара насихат әрқашан дереккөздерін көрсетпейді, ақпарат жалған мәліметтерге негізделеді.

Л. Войтасик өз еңбегінде насихат туралы өз ойын былай білдірді: «жарнама насихатты психологиялық өңдеудің нәтижелі әдістерімен қамтамасыз етеді. Жарнаманың міндеті тауарды оның сапасына, қажеттілігіне қарамастан тұтынушыларға өткізуді жеңілдету болып табылады. Насихат та жарнаманың осы ерекшеліктерін қабылдап, ұқсас функцияларды іске асырады, яғни қоғамның қажеттілігіне сай секілді идеяларды дағдыландырады. Бірақ, шын мәнінде, бұл іс-әрекеттер зорлап мәжбүрлеу болып табылады» [6, 75].

Дамыған демократиялық мемлекеттерде сұр және қара насихатты қолдануға тыйым салынған және заңмен қудаланады. Бірақ дегенмен кейде кей арамза бұқаралық ақпарат құралдарымен қолданылады.

Қазіргі экономикалық бәсекелестік және саяси күрес жағдайында ақпараттық соғыстың кең тараған түрі - дағдарысты басқару. Дағдарыс бөлімдерінде белгілі бір әлеуметтік субъектінің қызығушылығында дағдарысты құрастыру және басқару технологиялары қолданылады. Бұл технологиялар тұлғаны жасырын мәжбүрлеуге, көп жағдайда экономикалық бәсекелестік және саяси күрес жағдайында жүзеге асырылады, мұнда адамдарды жасырын мәжбүрлеудің кешенді әдіс-тәсілдері мен құралдары қолданылады. Дағдарыс технологиялары мұны қылмыстық жауапкершілікке тартылмайтындай етіп іске асыруға мүмкіндік береді.

Дағдарысты басқару әдісі барлаушы әдістер мен технологияларға негізделген, яғни барлау жолымен табылған ақпаратты пайда табу және экономикалық мәселелерді шешу үшін қолданады. Дағдарыс технологияларында ақпарат жеткізудің түрлі жолдары бар. Ол БАҚ, мекеме ішіндегі қызметтік хаттар, хаттар, жеке диалогтер, телефон. Ақпарат жинақтау барысында адамның кемшіліктері мен артықшылықтары анықталып, басты көңіл оның осал жерлеріне аударылады. Оның қызығушылықтары зерттеліп, мінез-құлқы анықталады. Сонымен қатар оның мінез-құлқына жағдайға байланысты болжамдар жасалынады. Тұлғаның жеке және іскерлік байланыстары зерделеніп, оған әсер ете алатын

тұлғалар немесе құрылымдар айқындалады. Осы ақпараттар жиынтығы нәтижесінде дағдарысты басқару әдісі іске асады.

Бопсалау ақпараттық-психологиялық соғыстың бір операциясы ретінде ертеден таныс. Соңғы кездері ақпараттық-психологиялық соғыста бопсалау жиі қолданылуда. Бопсалау – бопсалану объектісі ықпал етуші субъектінің шартынан бас тартқан жағдайда, бопсалану объектісі өзіне тиімсіз салдарға тап болуы. Салдардың тиімсізділігі бопсаның негізі болып, оны үлкен қаруға айналдырады. Көп жағдайда бопсаланушы объект төніп тұрған қауіптің шындығын тексере алмайды және қауіптің күмәнділігіне қарамастан объект шартқа келісіп жатады. Бұл әдістің тағы бір ерекшелігі кей жағдайда бопсалаушы субъект жасырын жұмыс істейді. Кей жағдайда бопса адам ұрлығы мен оны кепілде ұстаумен іске асады.

Бопсаны мақсаты бойынша шартты түрде келесідей бөлуге болады:

- ақша алу;
- қару-жарақ, есірткі, көлік құралын алу;
- объектіден белгілі бір іс-әрекетті орындауды немесе бас тартуды талап ету.

Мазмұны бойынша:

- саяси;
- экономикалық;
- психологиялық;
- аралас.

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, бопсаланушы объект субъектінің шарттарын орындаған жағдайда субъект уәдені орындайды деген кепіл берілмейді, сонымен қатар бопсалаушының шарттарынан бас тартқан жағдайда, оның қауіп төндірмеуіне де кепіл берілмейді.

Қорыта айтқанда, техниканың дамуы және жаңа технологиялардың енгізілуі ақпараттық соғыста психологиялық әсер жасауға қолайлы жағдай қалыптастырды. Оның үстіне көптеген индивидтер психологиялық ерекшеліктері бойынша бағынуға бейім болып келеді. Манипуляция жасаушының, яғни БАҚ мақсаты көбіне манипуляцияланушы объектіге, яғни бұқараға белгісіз болады. Манипуляция жасаушы тарап біржақты ұтысты көздейді және тек өз мүддесіне ғана қызмет етеді, объекті үнемі жаңылыс жағдайында ұстап, оның осал қасиеттерін өз мақсаты үшін қолданады. Сонымен қатар БАҚ манипуляция объектісінің кей құбылыс, заттарға деген көзқарасын өз бағдары бойынша өзгерте алады. Ғалымдар мен философтар манипуляциялау феноменіне екі түрлі көзқараста болды. Кейбір ойшылдардың ойынша бұқараның сана-сезіміне жасырын ықпал жасау бұқараның өзіне қажет, себебі олар бағыну мен басқарылуды мұқтаж көреді. Біз болсақ, бұның нормаға жатпайтынын дәлелдеп отырмыз. Себебі жасырын ықпал жасаудың негізгі мақсаты – белгілі бір топтарға тиімді идея, ой, мінез-құлықты мәжбүрлі түрде бұқараның санасына қондыру. Бұл өз кезегінде демократиялық құндылықтарға қайшы келеді. Біз білетініміздей, демократия адамның еркін таңдауымен сипатталады, ал манипуляциялау бостандықты басып, адамның еркін таңдауын көзбояушылық ретінде көрсетеді. Көп жағдайда бұқара ақпаратты зерделемей, сыни көзқараспен қарамай, талдаудан өткізбей, альтернативті ақпарат көздерін іздемегендігінен БАҚ-тың жасырын психологиялық ықпалына түседі. Сол себепті ақпарат тұтынушыларына сыни көзқараспен ойлау қажет, ақпаратты альтернативті дереккөздерінен тексеріп салыстыру керек, фактіні жеке көзқарастан ажырата білген жөн, саяси, экономикалық, мәдени және басқа да салаларда өз білімін арттырып отыру өте маңызды және ақпаратты қабылдағанда эмоция емес, ақыл-ой басым болу қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Манойло А.В. Государственная информационная политика в особых условиях. – Москва: МИФИ, 2003. – 116 б.
- 2 Қрысько В.Г. Секреты психологической войны. – Минск, 1999. – 6 б.
- 3 Қрысько В.Г. Секреты психологической войны. – Минск, 1999. – 132 б.
- 4 Шишков А.С. Рассуждение о любви к отечеству. – СПб: Медицинская типография, 1812. – 3 б.
- 5 Грачев Г., Мельник И. Манипулирование личностью. – Москва: ИФРАН, 1999. – 69 б.
- 6 Войтасик Л. Психология политической пропаганды. – Москва: Прогресс, 1981. – 75 б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены проблемы психологического воздействия информационной войны, теоретически сформулированы ее виды, методы и воздействие на сознание общества. Также рассматривается влияние и значимость СМИ, их роль в политике.

RESUME

The author of the article researched the problems of psychological impact of the information war. There were explored classifications, methods of psychological influence of the information war and its impact on society cognition. Also he investigated the impact and role of mass media in policy.

UDC 327.8(517)

Ainur Madyet

The L.N. Gumilyov Eurasian
National University,
Master Degree student

**Foreign policy
of Mongolia: Third
Neighbor Policy****Annotation**

In terms of its state structure, Mongolia is a unitary State upholding rights, freedoms and free economy in political and geographical respects, it is a developing country in East Asia, landlocked between two politically, economically, and militarily powerful nations. Since the 90s Mongolia has striven to develop an independent foreign policy. Given its geographical situation one constant challenge is to keep a good balance between Russia and China. Under its so called “Third Neighbor Policy” Mongolia is also actively developing and deepening relations with other partners such as the USA, EU, Japan and other countries.

The term “Third Neighbor Policy” that officially became in the Mongolian concept of Foreign Policy in 2011 but the origin of this term is beginning from the twentieth century that Mongolian government tried to establish a third neighbor. For example, the Bogd Khan (he was Khan of Mongolia during 1911-1924, also known as Bogd Khaanate of Mongolia) and Mongolian traditional figures tried to establish relations with Japan, the United States and European countries. This paper attempts to explain the current foreign policy situation and further challenges for cooperation.

Key words: third neighbor policy, economic cooperation, concept, factors of foreign policy, friendly relations, highly developed countries, newly independent countries, foreign investment, economic corridor, strategic policy, transportation system, energy source.

The Cold War which dominated international relations since the end of World War II has come to an end, the mutually opposing bipolar world structure has collapsed and a process of forming a new international order is gaining a moment. In line with trends of an advancing human society, in particular with requirements of the economic and technological progress, the nations of the world are drawing closer together, and conditions for enhancing their relationship are taking shape.

The collapse of the world socialist system and the Soviet Union has dramatically changed the external situation of Mongolia which used to be aligned with them. The major changes taking place in Mongolia's two neighboring countries (Russia and China) have a direct impact on its external environment. Based on such external and internal factors, the concept of Mongolia's foreign policy was defined [1].

Thus, for the first time in that Concept Mongolia mentioned such countries as a third neighbor: USA, Japan, EU, India, Republic of Korea and this concept includes the following main directions of foreign policy:

- *maintaining* friendly relations with the Russian Federation, People's Republic of China shall be a priority directions of Mongolia's foreign policy activity;

- *the second* direction of foreign policy activity shall be developing friendly relations with highly developed countries of the West and East;

- *the third* direction of foreign policy activity will be developing friendly relations with the countries of the former socialist community, as well as the newly independent states. Particular attention will be given to promoting relations with Poland, Hungary and the Czech Republic in Eastern Europe as well as with Kazakhstan, the Ukraine, Belarus, Kyrgyzstan and Uzbekistan [2].

What of the term "Third Neighbor Policy" means

Mongolian Ex-President Elbegdorj.Ts once said that "Mongolia has pursued a peaceful, open, multi-pillar foreign policy. This stance enabled us to declare Mongolia in a state of permanent neutrality. Therefore, I am convinced that Mongolia's status of permanent neutrality will contribute to the strengthening of peace, security, and development in our region and the world at large" [3].

As well, according to the "Mongolian National Security Concept" [4], Mongolia will develop bilateral and multilateral relations and cooperation with highly developed countries in the political, economic, cultural and humanitarian sectors framework of the "Third Neighbor Policy" that was revised in 2010.

In addition, there is a dispute between Mongolian researchers towards *Should third neighbors be bordered or no?* Some of them argue that it is possible to have only a third partner. But de facto it is logic to increase a partnership relationship framework of the third neighbor policy. In this sense, the country can choose their third neighbor outside the border.

Some other foreign and country authors support one point on the origin of this policy that "While Russia and China are the neighbors physically that Mongolia shared borders with only the "third neighbor" was first put forward by the former U.S. Secretary of State James Baker during his meeting with Mongolian leaders in 1990. For sure, it refers to the U.S. as a third neighbor with a view to endorse the Mongols' first step toward democracy".

But the third neighbor policy by no means will reject two neighbors. Instead, it strives to develop the strategic policy framework supposing to use a soft-power approach to international relations as a way to develop vital sectors such as: education, science and technology, mining, and energy infrastructure.

Geographically, Japan has become the first "third neighbor" of Mongolia. Increasing Chinese influence in the region has forced Japan to seek new levels of partnership and economic alliances, thus opening the door for Mongolia and Japan to upgrade their ties. In October 2015 Mongolian and Japanese side signed a Memorandum of Understanding [5] for major economic cooperation and development of mining and infrastructure at Tavan Tolgoi (Five Hill is one of the world's largest untapped coking and thermal coal deposits which are located in Southern Mongolia), including a railroad. These mega-projects will not only strengthen economic ties between Mongolia and Japan but have a direct effect on employment and support for domestic workers.

The most important goal of Mongolia's foreign and domestic policy is to become a major energy source in the Far East. Mongolia imports 90 percent of its oil from Russia, making Russia

the strongest energy market in Northeast Asia [6]. With a number of exploration licenses given out by the Mongolian government, however, there have been discoveries of crude oil in the country.

Mongolia's third neighbor policy will play its part in the exploitation of these resources, within the legal framework approved by parliament. Meanwhile, the third neighbor policy is also creating transit transportation arrangements so products can be exported to or imported from third neighbors, changing Mongolia's energy landscape.

Also Mongolia continues to strengthen geopolitically advantageous economic and transit ties with Russia and China framework of this policy. With the international transport system, transportation and logistics can bring high technology, foreign investment into the manufacturing sector and high-quality raw materials, minerals and produce final products and supply them to both neighboring countries and international markets. From this point in June, 2016 "Mongolia, Russia and China Economic Corridors" program was signed during the regular meeting of SCO [7]. This program is a unified form of the Mongolian "Talyn Zam" (Steppe Road) project, Chinese "Silk Road" initiative and the activity of "Eurasian Economic Union" that is led by Russia.

In October 2017 during the Mongolia-Russian Economic Forum and the Eurasian Cooperation Forum the sides mentioned that Mongolia is the shortest transit transportation in the Eurasian region. There were 10 million tons of goods (cargo) turnover between Russia and China per year [8]. But through Kazakhstan it needs 35-40 days while it is possible to transport in 14 days through Mongolia [9]. Further, there is a specific role of the above mentioned program. Also it challenges Mongolia to improve the capacity of ports to improve the possibilities.

According to this joint program the countries described some plans such as. The "Millennium Development Goals-based Comprehensive National Development Strategy of Mongolia" that stipulated energy exports and regional transportation services which shall be developed at an entirely new level, which will connect the two neighboring countries, and become a transportation "bridge" between Asia and Europe [10]. The purpose of the policy for developing the rail transportation system pursued by the Mongolian government is intended to become independent of a single market for exporting mining products.

Also in 2015 Memorandum of Understanding on Cooperation was signed between the Government of Mongolia and the EEU in order to eliminate non-tariff barriers that constitute the majority of sanctions in trade relations between Mongolia and the Eurasian Economic Commission (EEC) members. The framework of this Memorandum plan has been developed between the sides (Plan on interaction between the EEC and the Ministry of Roads and Transport Development of Mongolia for 2017-2018) [11].

In addition, the 11th Asia-Europe Meeting (ASEM11) Summit was held, 15-16 July 2016, in Ulanbator, Mongolia. ASEM11 brought together Heads of the States and the Government from 53 ASEM partners – 30 European and 21 Asian countries. Also Mongolia was elected as a member of the United Nations Human Rights Council during 2016-2018 [12]. The all above mentioned events can be considered one of the huge results of the third neighbor policy and it has reinforced the position of Mongolia in the international arena.

How Third Neighbor Policy impact on foreign investment

As well as everything has two sides from the point that policy may follow some risks. For example, EU is one of the main "third neighbors", a key investor and trade partner. But in 2014 EU set out sanctions to Russia over the Ukraine crisis. From this situation EU-Russian relations were tense. But Mongolia is highly dependent on Russia. In this way, it impacts negatively on Mongolian relationship with its third neighbors. Our third-country neighbors are to take care of how reliable the investment is because Russia is considered to be Mongolia's eternal neighbor and it takes a huge percent of Mongolia's total foreign trade cycle.

From 1923 to 1924, the Soviet Union reached 14% of Mongolia's foreign trade in export and it was increased to 85.5% in 1928-1929. The Soviet Union was Mongolia's main importer of

foreign trade products since 1931 importing meat and raw materials. By the end of 1980 Russia had 90 percent of Mongolia's total foreign trade cycle. But this figure shows only 11 percent in the end of 2016. China-Mongolia trade turnover reached 64.4 percent as of July 2017 [13].

Until 1990 the Republic of Mongolia and the Soviet Union were the centrally planned economy of the socialist system, and in 1991 the USSR collapsed, the Russian Federation was established, and Mongolia moved to a market economy. At that time the course of socioeconomic changes and reforms stagnation began. And since 2010 relations have gradually recovered.

Additionally, newly elected Democratic President Battulga Kh focuses on paying special attention to establish a new level of cooperation and safety with neighbors and the third neighbor countries and to develop policy to strengthen independence of Mongolia [14].

Conclusion: Mongolia's newly implemented "third neighbor policy" is one of the more innovative foreign affairs approaches in the country's history. Mongolia's foreign policy has several directions and "third neighbor policy" is the special part. As the result of this policy, Mongolia has reinforced its position in the international arena. Today Mongolia is paying special attention to the development of its foreign multilateral cooperation at a new level on the base of the above mentioned concepts.

Also internal political circumstances and internal political policy always directly affect its foreign policy. In recent years, Mongolia is gaining a political and economic instability course of the political party's view. As a result, it shall affect negatively its foreign investment and another future partnership and it is considered to be one of the factors of political and social instability (chaos).

LIST OF REFERENCES

- 1 The Concept of the Foreign policy of Mongolia (which entered into force on 10th February 2011).
- 2 Also there. Article two: Foreign Policy of Politics (The Concept of the Foreign policy of Mongolia).
- 3 Sharad Soni. The Third Neighbor Approach of Mongolia's Diplomacy of External Relations. India quarterly: *A Journal of International Affairs*, <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0974928414554975>. - 2015.
- 4 The main document on Mongolian National Security (which entered into force on 15th July 2010).
- 5 Report of the Mongolian MFA by 2015. <http://www.mfa.gov.mn/>
- 6 Russia has paid attention to the oil and gas sector in Mongolia. *The Mongolian Mining Journal*, <http://www.mongolianminingjournal.com/content/65183.shtml>. - 2017. - December.
- 7 Otgonsuren B. Mongolia-China-Russia Economic Corridor Infrastructure Cooperation. *Erina Report No.12*. https://www.erina.or.jp/wp-content/uploads/2015/02/se12710_tssc.pdf. - 2015. - December.
- 8 Speech from the Mongolia-Russian Economic Forum and the Eurasian Cooperation Forum (which held on October, 2017 in Ulaanbaatar city).
- 9 Also there Report of the Mongolian MFA by 2015. <http://www.mfa.gov.mn/>
- 10 Speech from the Mongolia and Eurasian Economic Union – 2017: Business Forum (which held on 4th October 2017 in Ulanbator city). <http://www.mfa.gov.mn/?p=42081>
- 11 Report of the Mongolian MFA by 2015. <http://www.mfa.gov.mn/>
- 12 Speech from the Mongolia-Russian Economic Forum and the Eurasian Cooperation Forum (which held on October, 2017 in Ulaanbaatar city).

---

13 Battulga Kh's platform, candidate of the Democratic Party for Presidential Election in Mongolia. 2017. <http://unuudur.mn/article/97270>.

ТҮЙІН

Мақалада Моңғолияның сыртқы саясатына және оны іске асырудағы тәуекелділіктерге талдау жасалады.

РЕЗЮМЕ

Данная статья ставит задачу анализа внешней политики Монголии и рисков в процессе ее реализации.

UDC 323:330.322(574)

Yerbol Ardakh

Eurasian National University named
after L.N. Gumilyov,
Master Degree student

A. Yesdauletova

Eurasian National University named
after L.N. Gumilyov,
Professor of the International
Department

**The Investment Policy
of Kazakhstan: aspects
of attracting foreign
investment****Annotation**

In this article the authors examine ongoing investment policies and strategies of the Republic of Kazakhstan to promote foreign investment. In particular, it focuses on the country's achievements in creating a favorable investment climate. Since the independence, Kazakhstan has done much in terms of attracting foreign investment. However, due to the slowdown of the economic growth and decrease of foreign direct investment since 2011, improving the framework for foreign investment became the foremost priorities of the government of Kazakhstan. Hence, the country is successfully modernizing its investment attraction system by implementing significant reforms recently.

Key words: investment, investment policy, foreign direct investment, investment climate, investors, diversification of economy

Kazakhstan is widely considered as a leader in Central Asia in terms of attracting foreign investment. Due to the country's political stability, vast natural resources (mainly oil and gas but also uranium, gold, chrome, earth metals and diamonds) and reforms to attract foreign investment, it is seen as an investment destination to many foreign investors. Since the independence, Kazakhstan has achieved much in terms of attracting foreign investment. The country is successfully modernizing its investment attraction system by implementing significant reforms for the last decades.

After the independence, by the help of significant reforms and in 1999 with the sharp increase in oil prices, the country experienced strong economic performance. Between 2000 and 2011, the economy of Kazakhstan grew by an average of 8.4% [1, p.16]. However, sharp decline in oil prices and decline in global demand for Kazakhstan's commodity exports and slowdown of the neighbor countries' economies affected the slowdown of the Kazakhstani economy. Kazakhstan's real GDP growth slowed from 6% in 2013 to 4.1% in 2014 and 1% in 2015. FDI flows in Kazakhstan have fallen by 15% since 2011 and 52% from 2014 to 2015 [1, p.20]. Due to this

slowdown of the economic growth and decrease of foreign direct investment (FDI) flows in recent years, improving the framework for foreign investment became the foremost priorities of the government of Kazakhstan. For this reason many significant works have been done to attract foreign investors by the Head of the country and by the government of the country.

First efforts to create a favorable investment climate were made in legal aspects. The Law on Investments was passed on 8 January 2003. It replaces the Law on Foreign Investments and it provided many guarantees and protections to foreign investors in Kazakhstan, and the Law on State Support for Direct Investments and it provided incentives for investments in priority sectors of Kazakhstan's economy [2]. The Investment Law is intended to provide equal conditions for foreign and domestic investors. The Kazakhstani Constitution also grants foreign companies and individuals the same rights and obligations as Kazakh citizens. The government of Kazakhstan adopted Entrepreneurial Code in 2015 to promote the investments to guarantee the protection of investor's rights, to define measures of state support of investments and to regulate investors' disputes concerning the investors.

The most important step to attract foreign investment is the creation of a National Investment Strategy in 2017. This strategy is announced for the period of 2018-2022 in order to open up new opportunities for investors. The strategy is developed with the help of experts of the World Bank and with the recommendation of OECD and is set for the next five years. The overall goal of the National Investment Strategy is to contribute to the growth of Kazakhstan's economy by increasing FDI inflows and diversifying the composition of FDI. According to the Strategy, during the next five years, Kazakhstan will attract \$118 billion of foreign direct investment, of which \$24.6 billion efficiency seeking [3, p.6].

Here it is worth stating that there are some types of FDI such as natural resource seeking FDI, market seeking FDI and Efficiency seeking FDI and this strategy is mainly formulated to attract more efficiency seeking FDI which is suitable for economic diversification. Efficiency seeking FDI comes into a country from such sectors as manufacturing and IT technology that enable it to compete on international markets [3, p.6]. Hence, it will have an important impact on economic diversification of the country.

Another significant side of this strategy is the establishment of the Kazakh Invest National Company. Before mentioning about this company, it is worth stating about "KazNex Invest" JSC because the Kazakh Invest was based on "KazNex Invest" JSC. National export and investment agency "KazNex Invest" JSC which is under the Ministry of Investments and Development of the Republic of Kazakhstan was founded in 2007 to promote and attract foreign direct investments in the priority sectors of the economy.

However, according to the decision of the Government of the Republic of Kazakhstan dated March 01, 2017 No. 100 KazNex Invest JSC has been renamed into the national company "Kazakh Invest" JSC on the instruction of the Head of the State Nursultan Nazarbayev [4]. The previous KazNex Invest is completely restructured. The company acts on behalf of the Government of Kazakhstan as a negotiator for investors and has a crucial role in establishing links with local companies and foreign investors. The Company Board of Directors includes the heads of relevant ministries and top level foreign consultants and the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan is appointed as a Chairperson of the Board of Directors of the company. The Kazakh Invest National Company is created for the implementation of a National Investment Strategy. The Kazakh Invest has a network of representative offices abroad as well as it opened branch offices in all regions of Kazakhstan. It works on the basis of "one-stop-shop" approach. One-stop-shop service for investors started in 2016. Thanks to this service now there is no need to go to various ministries and agencies to apply for licenses and permits for foreign investors. All license and permit issues are functioning here. Hence, this service reduces administrative and bureaucratic barriers and paves the way for productive investment activities. In the future the online service is planned where an investor will be able to register, obtain necessary information, apply and monitor permits and licenses issuing process online [5].

Several institutions, committees and councils were established to promote investment. “Investments Committee” which is under the Ministry of Investments and Development of the Republic of Kazakhstan is another institutional body to promote investment. It has strategic functions in the field of public investment policy and the policy of support of investments and in creation of a favorable investment climate. The main functions of this committee are: to interact with investors via “open window” principles and assist them; to make decisions on investment preferences; to make, register and terminate investment contracts and control over investment contracts.

“Foreign Investors’ Council” was established by the Decree of the President of Kazakhstan in 1998 and it is chaired by the President. At the time, 11 top executives of foreign companies and international organizations are represented in the Council. It is a consultative advisory board under the President and is aimed to develop a direct dialogue with foreign investors operating in Kazakhstan and to settle the problems related to their investment activities. The main objectives of the Foreign Investors’ Council are identifying key areas of the investment policy of Kazakhstan: improving the legal framework about the investment; creating a favorable investment climate; analyzing and discussing other issues related to the investment upon the instruction of the President of the Republic of Kazakhstan.

To create a favorable investment climate, “Council on Improvement of the Investment Climate” under the Prime Minister was established in 2012 to create a direct dialogue between state bodies and investors. The main objectives of the Council are: helping in attraction of local and foreign investment and solving the problems which foreign investors face in Kazakhstan. The Council members meet not less than twice a year.

In 2015 the government of the Republic of Kazakhstan designated the “Investment ombudsman” to help foreign investors to assist in the protection of rights and legal interests of investors. Issekeshov Asset Orentayevich is designated as an Investment ombudsman in the Republic of Kazakhstan by the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan in 2015. The functions of the investment ombudsman are helping investors with their investment activities that are being carried out in the Republic of Kazakhstan and rendering of recommendations for its solution and working with the state bodies. The investment ombudsman explains the investors’ rights and legal interests including protection rights of a foreign investor; defines the norms of infringed investors’ rights; organizes meetings with state bodies and organizations in order to regulate investors’ questions and makes analysis of the problems of investors.

Another important step to improve the investment climate was the unilateral introduction of a visa-free regime for 19 priority countries (Australia, Belgium, Finland, France, Germany, Hungary, Italy, Japan, Malaysia, Monaco, Norway, Singapore, Sweden, Switzerland, the UAE, the UK and the USA) in 2014-2015. Moreover, the country recently announced a new visa regime. According to it, citizens of 55 countries such as citizens of the European Union (EU) and the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) countries, as well as Malaysia, Monaco, the United Arab Emirates, and Singapore can travel to Kazakhstan for up to 30 days without a visa. This procedure started to be applied since 1 January 2017. This policy is made to attract more investors and to promote a favorable investment climate in Kazakhstan.

Kazakhstan’s accession to the OECD Investment Committee is also a signal to all investors that the country’s investment climate meets the high standards of this organization. Kazakhstan became the 48th country to abide by the OECD Declaration on the International Investment and Multinational Enterprises on 20 June 2017. This is a signal of Kazakhstan’s commitment to improve the investment climate and to provide a fair and transparent environment to foreign investors. The OECD Investment Policy Review of Kazakhstan was published in 2012 and 2017 which provided the overview of the investment policy of the country, its reforms to promote foreign investment and its future commitments to increase the benefits of the investment.

National programs and strategies of Kazakhstan apart from the policies that concentrated on investment also have huge importance in attracting foreign investors. Achievement of these nationwide programs and policies increase the image of Kazakhstan in a global level. Thus it creates a favorable investment climate for foreign investors. In these circumstances Kazakhstan set up strategic goals and programs such as: “Strategy 2050” by which the country aims reaching top 30 most advanced economies by 2050, National Plan “100 Concrete Steps” to Implement Five Institutional Reforms and the infrastructure development state program “Nurly Zhol” which are the desire of the government to implement reforms and to attract foreign investment. As a result of these endeavors, Kazakhstan ranked 35th out of 190 countries in the World Bank Group Doing Business ranking, while in 2015 this position was the 51st place which means the country improved its position by 16 places. Also, the country ranked 20th out of 138 countries in labor market efficiency in 2017. The improvement of the country’s ranking index over the past years positively influences foreign investors’ attraction.

As a result, Kazakhstan has achieved much in its efforts to attract foreign investment. It declared a new national investment strategy which involves a number of comprehensive measures to support both new and existing investors and it seeks to increase foreign investments by 26 percent in five years. As a part of this strategy, the new national company Kazakh Invest was established which will be a single operator of the government to promote investment and twenty-seven countries are identified as priority, high and moderate interest countries in the long term for Kazakhstan. In the future, it is hoped that the above mentioned Kazakhstan’s efforts to attract investment will bear fruits.

LIST OF REFERENCES

- 1 OECD (2017), OECD Investment Policy Reviews: Kazakhstan 2017, OECD Publishing, Paris <http://dx.doi.org/10.1787/9789264269606-en>
- 2 Kazakhstan International Business Magazine, (2003), A Summary Review of the Kazakhstan Law On Investments, Kazakhstan International Business Magazine №1, Retrieved from: <http://www.investkz.com/en/journals/34/228.html>
- 3 Kazakh Invest National Company for Investment Support and Promotion, (2017), Investor’s Guide: Republic of Kazakhstan. National Investment Website, Retrieved from: <http://invest.gov.kz/storage/c1/c147ca41f62a39f12023077efe946e88.pdf>
- 4 Kazakh Invest National Company for Investment Support and Promotion (2017), 100 Days Of "Kazakh Invest", National Investment Website, Retrieved from: <http://invest.gov.kz/en/news/100-days-of-kazakh-invest/>
- 5 Embassy of the Republic of Kazakhstan to the United Arab Emirates, (2016), In 2016 Kazakhstan launches one-stop-shop services for investors, Retrieved from: <http://kazakhstan.ae/en/investment/in-2016-kazakhstan-launches-one-stop-shop-services-for-investors/>

ТҮЙІН

Мақалада Қазақстан Республикасының инвестициялық саясаты талқыланады. Атап айтқанда, еліміздің тікелей шетелдік инвестицияларды тартуға және қолайлы инвестициялық ахуал қалыптастыруға бағытталған әрекеттері қарастырылады.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается инвестиционная политика Республики Казахстан. Автор уделяет особое внимание усилиям правительства для привлечения прямых иностранных инвестиций и созданию благоприятного инвестиционного климата.

УДК 330.34(5-191.2)

Аннотация

В данной статье была описана ОПР Японией странам Центральной Азии в настоящее время. Автор статьи дает краткое описание механизма оказания помощи в целях развития и сравнивает государства Центральной Азии по объему помощи, получаемой от Японии. В статье также затрагиваются перспективы японской ОПР в регионе ЦА.

Ключевые слова: официальная помощь развитию, ОПР, помощь, кредит, грант, займ, безвозмездный, развитие, инфраструктура, проект, программа.

Б.А. Смағұлова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, магистрант

Д.К. Ахмедьянова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, канд. полит. наук, доцент

Официальная помощь развитию Японией в регионах Центральной Азии: реалии и перспективы

В настоящее время одним из основных аспектов внешней политики Японии является использование инструментов «мягкой силы», которые могут помочь ей оказывать влияние на страны третьего мира через образовательные, культурные и социально-экономические меры. Среди направлений и механизмов организации японской «мягкой силы» стоит особо выделить официальную помощь развитию (ОПР), поскольку она является инструментом достижения собственных целей и одновременно используется для оказания помощи развивающимся странам. Важно подчеркнуть, что, помимо удовлетворения собственных интересов, Япония направляет финансовые и материальные средства в национальные экономики и на безвозмездной основе способствует переходу стран третьего мира в разряд стран, способных поддерживать свое развитие самостоятельно.

Официальной датой начала осуществления ОПР Японией считается 1954 год, когда она стала участницей международной организации «План Коломбо». Система официальной помощи подразумевает предоставление грантов и кредитов странам и регионам, которые были включены в список Комитетом содействия развитию Организации экономического сотрудничества (ОЭСР), с целью оказания содействия в повышении экономического развития [1, 200]. Организацией, которая несет ответственность за

оказание ОПР, является Японское агентство международного сотрудничества (Japan International Cooperation Agency, JICA), которое функционирует в более чем 150 странах [2], а также Японский банк для международного сотрудничества (Japan Bank for International Cooperation, JBIC).

ОПР Японией осуществляется в виде оказания поддержки развивающимся странам, а также в виде участия в проектах многосторонней помощи, осуществляемых через международные организации (взносы в ЮНИСЕФ, ПРООН, взносы пожертвования во Всемирный Банк и т.д.) [3, 1]. Гранты развивающимся странам предоставляются в двух формах: (1) в форме выделения финансовых средств на конкретные проекты развивающимся странам с низким уровнем дохода без необходимости их возврата; (2) в форме технического сотрудничества с целью развития человеческих ресурсов и формирования административных систем в развивающихся странах через отправку специалистов, предоставление необходимого оборудования и подготовку персонала из развивающихся стран в Японии и других государствах.

Среди государств, которым Япония предоставляет кредиты по линии ОПР, важную позицию занимают страны Центральной Азии. Распад Советского Союза (СССР) и новые государства на постсоветском пространстве быстро привлекли внимание Страны восходящего солнца. В 1992 году на Токийской конференции по вопросам оказания помощи странам бывшего СССР японская сторона выразила готовность помогать государствам Центральной Азии [4, 40]. Причиной поворота Японии в сторону данного региона было его геополитическое значение, так как он находился рядом с такими странами как Россия и Китай, а также соприкасался с Ближним Востоком. К тому же территория стран Центральной Азии богата такими природными ресурсами как уран, нефть, газ, в которых нуждается японская промышленность. Кроме того существует мнение, что развитие отношений с азиатскими странами может помочь Японии избежать международной изоляции [5, 212].

Казахстан, являясь одной из ведущих экономик региона Центральной Азии, привлек внимание Японии благодаря своему энергетическому потенциалу (запасы урана, нефти и газа). Начиная с 1993 года страна получает займы и техническую помощь на безвозмездной основе (программа «Корни травы»). Также Казахстан выразил заинтересованность в реализации проектов по следующим направлениям: политический диалог, внутрирегиональное сотрудничество, развитие бизнеса, проведение интеллектуального диалога, расширение культурного обмена и трудовыми ресурсами. Данные направления были определены в 2006 году во второй министерской встрече «Центральная Азия + Япония». Большинство проектов JICA в Республике Казахстан были реализованы успешно. К ним можно отнести генеральный план развития цветной металлургии в городе Жезказган (1995-1996 гг.), разработку генерального плана и ТЭО развития воздушно-транспортных перевозок (1996-1997 гг.), реконструкцию аэропорта в городе Астана (1998 г.), реабилитацию сети автодорог в Западном Казахстане (2000 г.), открытие Казахстанско-японского центра развития человеческих ресурсов (2000 г.), генеральный план развития новой столицы города Астана (2000-2001 гг.), строительство моста через реку Иртыш в городе Семипалатинск (2003 г.), водоснабжение малых населенных пунктов в Акмолинской и Северо-Казахстанской областях (2003 г.), реконструкцию транспортного коридора ЦАРЭС в Жамбылской области (2010-2011 гг.) и др. [6, 11-13].

Одним из крупных получателей займов, кредитов и технической помощи на безвозмездной основе от Японии является Киргизская Республика. В течение 1994-2000 годов Япония занимала первое место среди стран-доноров Киргизии. На сегодняшний день она является одной из крупнейших поставщиков официальной помощи в целях развития Киргизской Республики [7]. Япония оказывает содействие развитию инфраструктуры сельского хозяйства, депрессивных регионов, человеческих ресурсов.

Инфраструктурные проекты были осуществлены в Нарын-Чуй, Иссык-Куль, а также было профинансировано строительство транспортной сети Бишкек-Ош. Помимо этого, стоит особо выделить основание Киргизско-японского центра развития человеческих ресурсов в 2003 году. Центр предоставил возможность обучаться языку и профессиональным навыкам не только молодежи, но и государственным служащим [8].

Проекты, которые реализовывались в Киргизии в течение 2009-2013 гг., были направлены на улучшение сферы здравоохранения путем предоставления необходимых медицинских приборов для реабилитации инвалидов [7].

В сфере сельского хозяйства было достигнуто немало успехов благодаря инициативе «Одно село – один продукт», которая была выдвинута правительством Японии в районе Иссык-Куля. В настоящее время ведутся работы по внедрению проекта во всех регионах Киргизии. За 10 лет работы было создано 164 группы в 47 селах Иссык-Кульской области, охватив около 1,5 тыс. человек. Данный проект позволяет поднять уровень экономического развития определенного региона путем выявления и дальнейшего производства продукции исключительно из местных ресурсов, разработки дизайна упаковки и этикетки, контроля качества и продвижения на местные и мировые рынки [9, 34-36].

Узбекистан как и остальные страны региона Центральной Азии начал получать официальную помощь в целях развития с 1993 года. В настоящее время ОПР в Узбекистане осуществляется по программе «Политики содействия Узбекистану», опубликованной в 2012 году. Задачами программы являются поддержка экономического роста и предотвращение неравенства, а также три направления, которые включают в себя модернизацию и улучшение экономической инфраструктуры, поддержку развития людских ресурсов и создание системы успешной рыночной экономики, развитие промышленности и экономики и поддержку реструктуризации социального сектора. Для выполнения данных задач JICA предоставляет Узбекистану кредитные проекты, грантовую помощь и техническое сотрудничество, в то время как Посольство Японии в Узбекистане осуществляет «Безвозмездную помощь социальным проектам малого масштаба» и «Грантовую помощь малого масштаба по линии культуры» [10].

Крупнейшим финансовым сотрудничеством Японии и Узбекистана за последние годы является «Кредитный проект электроэнергетического сектора» («ЮПИТЕР»), общая сумма которого составляет 835 млн. долларов. В рамках данного проекта планируется построить первую крупномасштабную газовую электростанцию в Ферганской области [11, 3].

В Узбекистане также реализовано большое количество проектов в рамках программы «Безвозмездная помощь социальным проектам малого масштаба», которая была направлена на содействие социально-экономическому развитию стран третьего мира. В 2016 году их число достигло 363. Основными грантополучателями данного содействия являются медицинские учреждения, школы и дошкольные учебные заведения [11, 5].

Техническое сотрудничество JICA в Республике Таджикистан началось в 1993 и преследует следующие цели: борьба с бедностью, устойчивое развитие, строительство инфраструктурных объектов и ликвидация неравенства в стандартах жизни. Основными сферами помощи JICA являются (1) улучшение сельского развития, включая социальные услуги в провинции Хатлон, которая граничит с Афганистаном; (2) строительство транспортной и электроэнергетической инфраструктуры на пересечении регионов Центральной и Южной Азии. К тому же агентство сотрудничает с другими международными организациями в целях обеспечения безопасности на границе Таджикистана с Афганистаном [12, 40].

В целях улучшения снабжения питьевой водой на территории Таджикистана JICA выделила грантовую помощь для района Хамадони, а также провела «Исследование

системы устойчивого водоснабжения в сельской местности на юге Хатлонской области». В настоящее время JICA занимается проектами, которые соответствуют Целям Развития Тысячелетия, включая сокращение детской смертности [13, 4].

В настоящее время правительство Японии выделяет деньги на восстановление и модернизацию международного аэропорта в Душанбе [14], восстановление подстанции «Промышленная» и строительство новой электростанции «Радиостанция» в столице страны [15].

В Туркменистане JICA концентрирует свое внимание на поддержании развития экономики и общества через подготовку кадров в таких сферах как транспорт, здравоохранение, сельское хозяйство и продвижение малого и среднего бизнеса. В сентябре 2013 года между Японией и Туркменистаном было подписано Соглашение о техническом сотрудничестве. В рамках данного соглашения первый технический проект в Туркменистане был начат в 2016 году и направлен на повышение уровня устойчивости против землетрясений [14, 40].

Что касается ОПР, предоставляемой JICA, то она включает в себя проект модернизации железнодорожного транспорта на сумму 4 млрд. 505 млн. иен, который был направлен на реконструкцию ремонтной мастерской для локомотивов в Ашхабаде и внедрение компьютерной системы [3, 5], а также различные кредиты и займы. Например, в рамках механизма «кредита покупателю», соглашение по которому было подписано в 2014 году, будет профинансирован Государственный концерн «Туркменгаз» [16]. Это, в свою очередь, может послужить отличной возможностью для японских компаний и бизнесменов укрепить свои позиции на нефтегазовом рынке Туркменистана. Также в 2009 году JICA выделил займ на сумму 45 млрд. иен государственному концерну «Туркменхимия» для поддержки экспорта нефтехимических изделий [17].

Если сравнить объем ОПР Японии, оказанной различным странам ЦА, то замечается явный перевес в сторону Узбекистана, Киргизии и Таджикистана.

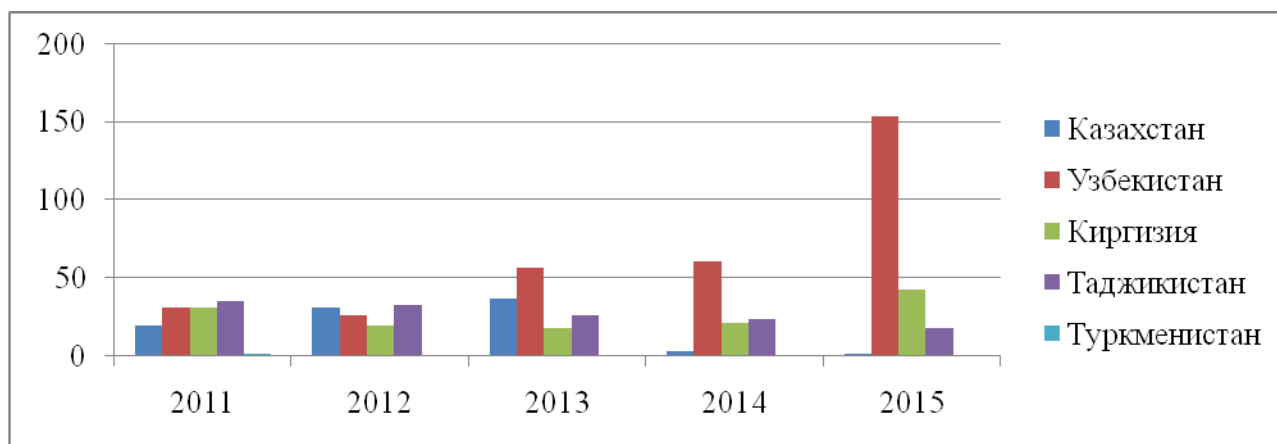

Рисунок 1 - ОПР Японии в страны Центральной Азии

Источник: [18, с. 137]

По вышеуказанной диаграмме (Рисунок 1) можно увидеть, что Узбекистан является самым крупным реципиентом японской помощи. За 2015 год объем помощи Узбекистану составил 154,15 млн. долларов, в то время как Туркменистан оказался на последнем месте с показателем 0,52 млн. долларов. Среди стран ЦА, получающих достаточный уровень помощи от Японии, стоит также выделить Таджикистан и Киргизию. Что касается Казахстана, то объем помощи, предоставляемой Японией данной стране, за последние годы сильно сократился. Данное положение вещей обусловлено снижением

государственных расходов в Японии в связи с фискальным кризисом, которое привело к уменьшению доли ОПР во внешнеэкономических операциях, и с критикой ОПР в СМИ, гражданском обществе и государственных кругах Японии. Также стоит отметить низкую вовлеченность Туркменистана в международные процессы и закрытость ее институтов для внешних факторов.

Планы по будущему развитию ОПР Японии в Центральноазиатском регионе как правило определяются на форумах «Центральная Азия + Япония». Последняя встреча в рамках данного форума состоялась 1 мая 2017 года в Ашхабаде, на которой были приняты Совместное заявление 6-го Совещания министров иностранных дел и Дорожная карта регионального сотрудничества в области транспорта и логистики. На встрече главы государств региона ЦА выразили заинтересованность в использовании японских технологий и опыта в области анализа проблем и изучении потенциала транспортно-логистической сферы региона [19].

Однако, как уже упоминалось выше, существует угроза снижения уровня ОПР Японией в связи с ее внутренними экономическими трудностями и негативным отношением СМИ, народа и политиков к оказанию помощи другим странам. Данное положение вещей может негативно отразиться на социально-экономической сфере большинства государств региона ЦА. Также стоит отметить, что акцентирование внимания на развитие потенциала человеческих ресурсов является наиболее целесообразным вариантом для будущего развития политики оказания помощи, поскольку безвозмездная финансовая помощь может стать причиной роста зависимости стран Центральной Азии от ОПР Японии.

В заключение можно сказать, что официальная помощь в целях развития, которую оказывает Япония странам Центральноазиатского региона, играет важную роль не только для региона ЦА, но и для Японии, поскольку она оказывает содействие развитию государств региона, одновременно способствуя достижению внешнеполитических целей Страны восходящего солнца. Поскольку ЦА обладает геополитическим и ресурсным потенциалами, увеличение присутствия в данном регионе представляется для Японии хорошей возможностью усилить свою международную позицию. Самым крупным реципиентом японской помощи по последним данным считается Узбекистан, в то время как Туркменистан занимает последнюю позицию по показателям ОПР, полученной от Японии.

В последнее время отмечается тенденция сокращения ОПР Японией зарубежным государствам в связи с ее сложностями во внутренней экономике, а также критикой в адрес государственных расходов от помощи третьим странам. Стоит подчеркнуть, что увеличение проектов по развитию человеческого потенциала считается наиболее целесообразным для будущего продвижения политики ОПР, поскольку это поможет уменьшить уровень зависимости стран ЦА от помощи извне.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Королев В.А. «Мягкая сила современной Японии» / В.А. Королев, С.С. Кудрявцева // Вестник международных организаций: образование, наука, новая экономика. – 2014. – №2, Т. 9. – С. 190-208.
- 2 About JICA // Official Website of Japan International Cooperation Agency (JICA). – Mode of Access: [https://www.jica.go.jp/english/\(20.10.2017\)](https://www.jica.go.jp/english/(20.10.2017)).
- 3 Средняя Азия и кредиты по линии ОПР. – Японский банк международного сотрудничества. – 8 с.
- 4 Добринская О.А. Особенности «мягкой силы» Японии в странах Центральной Азии // Япония. Ежегодник. – 2015. – С. 36-56.

- 5 Уяма Т. Политика Японии в отношении Казахстана. Есть ли стратегия? // Стратегические перспективы: ведущие державы, Казахстан и центральноазиатский узел / Под ред. Р. Легволда. Кембридж, 2003. – 297 с.
- 6 Япония // Казахстан: мосты дружбы. – JICA. – 2016. – 27 с.
- 7 Dadabaev T. Japan in Central Asia: Strategies, Initiatives, and Neighboring Powers. - Springer, 2016. – 190 p.
- 8 История KRJC // Официальный вебсайт Кыргызско-Японского центра человеческого развития (KRJC). – Режим доступа: <http://krjc.kg> (20.10.2017).
- 9 Dadabaev T. Japan's ODA assistance scheme and Central Asian engagement: Determinants, trends, expectations // Journal of Eurasian Studies. – 2016. – Vol. 7, Issue 1. – pp. 24-38.
- 10 Официальная помощь развитию // Официальный вебсайт Посольства Японии в Узбекистане. – Режим доступа: http://www.uz.emb-japan.go.jp/itpr_ru/ (19.10.2017).
- 11 ОПР Японии для Узбекистана. – From the People of Japan. – 2016. – 6 с.
- 12 JICAAnnualReport. – Japan International Cooperation Agency (JICA). – November, 2016. – 157 p.
- 13 За будущее для всех. – JICA Tajikistan. – 2008. – 4 с.
- 14 Япония потратит \$3,9 миллиона на модернизацию аэропорта в Душанбе // Спутник Таджикистан. – 2 июня, 2017. – Режим доступа: <http://ru.sputnik-tj.com /country/20170602/1022478774/yaponiya-tratit-dollarov-aeroport-dushanbe.html>(10.11.2017).
- 15 Япония построит в Душанбе новую электрическую подстанцию // Спутник Таджикистан. – 13 января, 2017. – Режим доступа: <http://ru.sputnik-tj.com/country/20170113/1021490474/yaponiya-Dushanbe-podstantsiyai.html> (10.11.2017).
- 16 Buyer's Credit for Government of Turkmenistan // Japan Bank for International Cooperation. - October 27, 2014. – Mode of Access: <https://www.jbic.go.jp/en /information/press/press-2014/1027-31862> (10.11.2017).
- 17 Export Loan to Turkmenistan // Japan Bank for International Cooperation. - March 19, 2010. – Mode of Access: <http://www.jbic.go.jp/en/information /press/press-2009/0319-7155> (10.11.2017).
- 18 Official Development Assistance By-country Data-book. – MOFA Japan. – 2015. – 527 pp.
- 19 Каримов Т. Перспективы сотрудничества Японии и стран Центральной Азии // POLIT-ASIA.KZ. – 3 мая, 2017. – Режим доступа: <http://polit-asia.kz/index.php/ru/analytics/2030-perspektivy-sotrudnichestva-yaponii-i-stran-tsentralnoj-azii> (10.11.2017).

ТҮЙІН

Мақалада қазіргі кездегі Жапонияның Орталық Азия елдерінің дамуына ресми көмегі сипатталған. Автор Жапонияның ОА аймағына көмегі саясатының болашағы мәселесін де қарастырылған.

RESUME

In this paper the authors showed Japan's ODA to the countries of Central Asia at the present time. The authors also raised perspectives of Japan's assistance policy towards CA.

Аннотация

Мақалада қазіргі Орталық Азиядағы ұлы Жібек жолының қайталай жандануы. «Нұрлы жол» бағдарламасының Батыс Қытай-Батыс Еуропамен байланысы, сондай-ақ қазіргі даму жетістіктері баяндалады.

Түйін сөздер: «Жібек жолы», Қазақстан Республикасының бағдарламасы, «Нұрлы жол», «Бір белдеу бір жол».

Қақар Қанат

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
магистрант

Жаңарған Ұлы Жібек жолы

Адамзат тарихында байланыстың орны зор. Экономикалық, әлеуметтік байланыстар сауданы ғана емес, мәдениетті де дамытады. Азия мен Еуропа мәдениеттерінің арасындағы осындай сауда жолы, ұлы «Жібек жолы» деп аталды. Қытай мен Батыс Еуропа елдерінің арасындағы көптеген мемлекеттерді қамтып, байланыстырған бұл жол экономиканың, сауданың, ғылым мен білімнің дамуына әсерін тигізеді. Өшпес із қалдырады.

Міне, енді бірнеше ғасырдан кейін сол көне сауда «Жібек жолы» қайта жандануда. Жаһандану кезінде Батыс Қытай-Батыс Еуропа «Бір белдеу – бір жол» стратегиясы тарих сахнасына шықты. Бұл жол бүгінде тек экономикалық байланыс емес, жан-жақты сипат алуда. Мәдени алмасу, саудадағы барыс-келіс мемлекетаралық байланыс, халықтардың ынтымақтастығы және басқалары. Жібек жолы бүгінде достық жолына айналуда.

Бірақ, ең басты мақсаты экономикалық қарым-қатынас. «Жібек жолы» негізінен Орталық Азия мемлекеттері арқылы Еуропаға өтеді. Алатау-Қорғас өткелінен басталған жол Қазақстанды, Өзбекстанды, Қырғызстанды, Тәжікстан, Түркіменстанды қамтып, Еуропаға кетеді. Бірі Түркия арқылы, екіншісі Ресей Федерациясы арқылы Еуропаға шығады. Орталық Азия мемлекеттерінің теңіз-су жолы болмағандықтан, «Бір белдеу – бір жол» стратегиясы олардың Еуропа мемлекеттерімен байланыс жасауларына өте қолайлы.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев 2017 жылдың 14 мамырында Пекинде өткен «Бір белдеу – бір жол» халықаралық ынтымақтастық саммитіне

қатысып, оны қолдайтынын және бұл стратегияның «Нұрлы жол» бағдарламасымен байланысты екенін атап көрсетті.

Ал, жалпы «Жібек жолы экономикалық белдеуі» жөнінде Қытай мемлекетінің төрағасы Си Цзиньпин алғаш рет 2013 жылы Астана қаласында Назарбаев Университетінде сөйлеген сөзінде айтқан болатын.

«Жібек жолы» стратегиясын іске асыру тас жол және темір жол арқылы болмақшы. Осы мақсатқа жету үшін Қытай өкіметі Қазақстан екеуінің арасындағы жол торабы, өндіріс, энергетика және де басқа 51 ынтымақтастық жоспарға 26 млрд. доллар құйды.

Міне, осындай іс-шараға Қытай үкіметінің осыншама қаржы бөлуі Қазақстанның Орталық Азияда ерекше орын алатындығының көрінісі. Қазақстан Батыс Қытай-Батыс Еуропа «Жібек жолы экономикалық белдеудегі» бірінші бекеті. Сонымен бірге «Бір белдеу – бір жол» стратегиясы мен «Нұрлы жол» бағдарламасының сәтті орындалуына әсерін тигізбекші. «Нұрлы жол» бағдарламасы Ел экономикасын модернизациялауды дамыған елдермен қарым-қатынасты нығайту арқылы іске асырмақшы. Бұл бағдарламадағы маңызды бір түйін ол ішкі логистикалық жол торабын дамытып, жүк тасымалына мүмкіндіктер жасау. Астана қаласын өзек етіп, Қазақстанның барлық аймағын бір жол торабымен тұтастыру іске асуда. Әлемнің тоғызыншы жер көлемін алып жатқан Қазақстанның экономикасының қарқынды дамуына тас және темір жолдардың үлкен орын алатыны сөзсіз [1, 505].

«Нұрлы жол» бағдарламасының бірінші кезеңі «2015-2019 жылдарды қамтып, 100 нақты қадам» аясында жүзеге асуда [2].

Биылдың өзінде «Нұрлы жол» бағдарламасын іске асыруға ұлттық қордан 769,6 млрд. теңге бөлу көзделініп, оның ішінде нысаналы трансферттер түрінде 503,4 млрд. теңге және ұлттық холдингтердің облигациялық заимдары арқылы 266,2 млрд. теңге бөлінді.

«Нұрлы жол» мемлекеттік бағдарламасы шеңберінде 11 автожол салынды. Жібек жолының Батыс Еуропа-Батыс Қытай саласы бойынша 2452 км жол салынады, жүк тасымалы екі есе көбейеді. «Нұрлы жол» аясында салынып жатқан жобалар құрылысына 100 мыңнан аса адам жұмысқа тартылды. Оның 3 мыңы ғана шетел мамандары. Тараз-Алматы жол құрылысы аяқталды. Шымкент қаласынан Ресей Федерациясы шекарасына шығып, Орынбор қаласына жетті. Бағдарлама мезгілімен орындалу үшін республикалық бюджеттен басқа 4,5 млрд. доллар шетел инвестициясы тартылды.

Жалпы, «Нұрлы жол» инфрақұрылымдық бағдарламасы мен Қытайдың «Жаңа жібек жолы» стратегиясы негізінде «Көліктік-логистикалық инфрақұрылымды дамыту шеңберінде» ұзындығы 7000 км-ден астам 12 автожол жобасы, сондай-ақ «Құрық» портындағы паром өткелінің құрылысын аяқтау көзделуде.

Бұл «Жібек жолы» бағдарламасы аясында жүріліп жатқан құрылыстарға Қытайдан тарихи атажұртына оралған мыңдаған қазақ азаматтары белсенді еңбек етуде. Оларға қытай тілін білетіндіктері көп пайда көрсетуде. Жол салып жатқан Қытай компаниялары бұл азаматтарды құшақ жая жұмысқа алады.

«Жібек жолы» стратегиясы әлемдік экономикаға өз әсерін тигізері сөзсіз. Жоғарыда айтылған 2017 жылдың 14 мамырында Пекинде өткен “Бір белдеу-бір жол” халықаралық ынтымақтастықтың саммитіне 29 мемлекеттің басшыларымен 130-дан астам білікті өкілдердің қатысуының өзі оның жоғары маңызын көрсетеді.

Қытайдан Еуропаға қатынайтын поезд санының желісі 57-ге жетіп 12 мемлекет арқылы өтуде. Орталық Азиядағы темір жол арқылы байланыс 49%-ға артты [4, 6]. Осы мақсатты әрі қарай дамытуға Қытай Үкіметі мүдделілік көрсетуде. Міне, осы мақсатта 2017-шы жылдың сәуірінде Қытай темір жол корпорациясының ұсынысымен Қытай, Беларусь, Германия, Қазақстан, Моңғолия, Польша және Ресей - барлығы 7 мемлекет ресми түрде «Қытай мен Еуропалық теміржол арасындағы ынтымақтастықты тереңдету

туралы келісімге» қол қойды. Міне, бұл Батыс Қытай - Батыс Еуропа теміржол желісіндегі дамуының жемісі.

«Бір белдеу – бір жол» стратегиясы Қытай мемлекеті ортаға ұсынылған дүние жүзіне әсер ететін стратегияның қамтитын көлемі кең. Азия, Еуропа, Африка үш материкті қамтиды. Жалпы экономикалық мөлшері 23 трлн. доллар құнына ие. Белдеудегі мемлекеттер жалпы сауда экономикасы дүниежүзілік сауданың жалпы құнының ¼-ін қамтиды. Бұндай ұлы жоспар мемлекеттер арасын байланыстырып, жаһандық үдерісті тездетеді. McKinsey&Company-ның болжау жасауына қарағанда 2050 жылы белдеудегі мемлекеттердің экономикасының арту мөлшері дүниежүзілік GDP (жалпы ішкі өнім) арту мөлшерінің 80%-ын құрауы мүмкін деп жорамалдады, дүниежүзілік экономикалық дамуының моторы деп бағалады [5, 6].

«Бір белдеу – бір жол» жоспары мынадай 6 бағытқа бөлінеді. Қытай-Моңғолия-Ресей бағыты, Жаңа Еуразиялық құрлықтық көпір, Қытай-Орта Азия-Батыс Азия бағыты, Қытай-оңтүстік шығыс Қытай аралдары бағыты, Қытай-Пакистан бағыты, Бангладеш-Қытай-Үндістан-Мьянма бағыты қатарлы алты үлкен экономикалық бағытқа бөлінеді. Бұнда Қытай-Орта Азия-Батыс Азия бағыты Қытайдан Алатау-Қорғас өткелінен Қазақстан мемлекетін, Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түрікменстан, Иран, Ирак, Түркия арқылы Еуропаға жететін үлкен энергия жолы. Ал, Жаңа Еуразиялық құрылықтық көпір бұл Қытайдың шығысындағы Ляньюньган портынан басталып Қытай-Орта Азия-Батыс Азия бағытымен қабаттасып, Нидерландтың Роттердам портына жететін Халықаралық темір жол бағыты, бұның жалпы ұзындығы 10900 км [3, 3].

Бұл екі бағыт Азия және Еуропа екі материктің экономикалық шеңберін байланыстыратын маңызды жол. «Бір белдеу бір жол» стратегиясының соңғы бекеті Батыс Еуропаға қаратылған, Қытай мемлекеті ұсынылған бұл ұлы жоспарда белдеудегі мемлекеттермен өзара ашық, өзара ынтымақтастық маңызы айтылған. Ал Еуропаның маңыздылығы жөнінде 2015 жылдың 28 наурызында Қытайдың Ұлттық Даму және Реформалау комитеті, Сыртқы істер министрлігі, Сауданы дамыту бөлімі бірлесіп жариялады. «Жібек жолы экономикалық белдеуін ортақ құру және 21 ғасырда теңіздегі Жібек жолын дамытудың бағыты мен іс-шаралары» деген құжатында Еуропаның маңыздылығы жөнінде айтылған. Бұл Жібек жолының рөлі, ол белсенді Шығыс Азия экономикасы мен дамыған Батыс Еуропа экономикасын тұтастырады. Еуропа мемлекеттері 2015 жылдың наурызынан бастап, бұл стратегия жөнінде Қытай мемлекетіне күмәнді көзбен қарауда, сондай болса да өз қолдауын көрсетуде. Англия бірінші болып Азия Инфрақұрылымдық Инвестициялық Банкінің (АІВ) құрылуына қолдаушы мемлекеттердің бірі болып отыр. Сонымен қатар Германия, Франция, Нидерланды қатарлы 14 Еуропалық одақтағы мемлекет АІВ мүше ел болып «Бір белдеу – бір жол» жоспарының дамуын әрі қарай ілгерілетті.

«Бір белдеу – бір жол» стратегиясындағы Орталық Азияның маңыздылығына еш күмән жоқ. Орталық Азия ішкі құрлықтық мемлекет, «Бір белдеу – бір жол» стратегиясы Орталық Азиядағы мемлекеттердің географиялық орын ерекшелігін пайдаланып, Шығыс Азия мен Батыс Еуропа қатынасын тұтастыратын көпірлік рөл атқарады. Қытай мемлекеті Орта Азия мемлекеттерінің теңізбен байланысуына шарт-жағдай жарата алды және Орта Азия мемлекеттерінің энергетикалық жаңа сауда базарын дамыта алады.

«Ұлы Жібек жолының» қайтадан жаңғыруы Қазақстан экономикасына тиімді. «Нұрлы жол» бағдарламасы Батыс Қытай – Батыс Еуропа байланысын толықтыра түседі. Көне «Жібек жолы» қайтадан халықтарды ынтымақтастырып, мәдени-сауда алмасуын күшейтіп, халықаралық қатынастарды нығайтары сөзсіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Назарбаев Н.Ә. Өмір өткелдері. – Астана, 2015. – 568 б.
- 2 Нұрлы жол – Болашаққа бастар жол. Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтың жолдауы // Еуразия ұлттық университеті газеті. – 2014. – қараша. – №20-21 (177-178). – 1-б.
- 3 Жібек жолы экономикалық белдеуін ортақ құру және 21 ғасыр теңіздегі жібек жолын дамытудың бағыты мен іс-шаралары. – Шинһуа агенттігі. –2015. – 28 наурыз. – 15 б.
- 4 Чжан Цзадун «Бір белдеу бір жол» стратегиясы бастамасының қазіргі жағдайы және даму бағыты // Үнді мұхитындағы экономикалық зерттеулер. – 2017. – №2. – 24 б.
- 5 Ма И. «Бір белдеу бір жол» бастамасындағы Қытай және Еуропа селбестігі, екі жақтың көзқарасы / Ма И, Чен Джимин // Әлемдік экономика және саясат. – 2015. – №11. – 30б.

РЕЗЮМЕ

В настоящей статье рассматриваются вопросы возрождения транспортных путей на маршруте Великого шелкового пути. Описывается реализация государственной дорожной программы Республики Казахстан «Нурлы жол», которая на современном этапе должна связать Западный Китай и Западную Европу.

RESUME

This article deals with the revival of transport routes along the Great Silk Road route. The author described about the implementation of the state road program of the Republic of Kazakhstan "Nurly Zhol", which at the present stage will have to link Western China and Western Europe.

А.А. Жумадуллаева

Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университеті,
пед. ғыл. канд., доцент

Т.Ә. Данияров

Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университеті,
пед. ғыл. канд., профессор

Баланы жетілген тұлға ретінде дамыту үшін жаңа педагогикалық технологияларды қолдану

Аннотация

Мақалада педагогикалық технологияның қай-қайсысы да қандай да бір философиялық тұғырға негізделгені туралы баяндалады. Педагогикалық технологияның дерек көздеріне педагогикалық, психологиялық және әлеуметтік ғылымдар, озыт педагогикалық тәжірибе, халықтық педагогика кіреді. Педагогикалық технология кешенді, бірігімді үдеріс. Педагогикалық технология - алдын ала жоспарланған оқу-тәрбие үдерісін бірізді жүзеге асыруға бағытталған жүйе. Педагогикалық технология – бұл педагогикалық әрекеттер табысына кепіл болардай қатқыл ғылыми жоба. Әрі сол жобаның дәл жаңғырып іске асуы.

Педагогикалық технологиялар көп түрлі болуына қарамастан, олардың іске асуының екі ғана жолы бар. Біріншісі – теориялық негізде орындалуы, екіншісі – тәжірибемен жүзеге келуі. Педагогикалық технологияның қай-қайсысы да қандай да бір философиялық тұғырға негізделеді.

Түйін сөздер: педагогикалық технология, оқыту, тәрбиелеу, білім, оқыту технологиялары, тәрбиелеу технологиясы, үздіксіз үдеріс, мұғалім.

Еліміз егемендік алып, қоғамдық өмірдің барлық салаларында, соның ішінде білім беру саласында жүріп жатқан демократияландыру, жаңа технологияларды енгізу, компьютерлендіру бәсекеге қабілетті тұлғаны қалыптастыруға жол ашуда.

ҚР Президенті өз Жолдауында: «... ұлттық бәсекелестік қабілеті бірінші кезекте оның білімділік деңгейімен айқындалады», - деп атап өтті [1]. Өйткені соңғы жылдары пайда болған «білімге негізделген экономиканы» ескермесе болмайды. Әлемдік бәсекелестік заманда әрбір адамның білім сапасын, қабілеттік деңгейін іскерлік мүмкінділігін анықтайтын адам ресурстарын дамыту мәселелері күн тәртібіне өткір қойылып, адамның білімі мен біліктілігі қазіргі кезеңде мемлекеттердің бәсекеге қабілеттілігінің ең маңызды көрсеткішіне айналып отыр. Бүгінгі таңдағы еліміздегі білім беру жүйесінің ең басты міндеті – білім берудің ұлттық модуліне өту арқылы жас ұрпақтың білім деңгейін халықаралық дәрежеге жеткізу.

Қазақстанның экономикалық, саяси, мәдени дамуына үлес қосатын, әлемдік өркениетке көтерілетін білімді де мәдениетті, парасатты, денсаулығы мықты азамат тәрбиелеп шығару – бүгінгі мектеп, ұстаздар қауымының міндеті.

Педагогикалық әдебиеттерде қандай да педагогикалық технологиялар сипатын айқындаушы көптеген терминдер ұшырасады, мысалы: оқу-үйрену, тәрбиелеу, оқыту технологиялары, білімдендіру және дәстүрлі технологиялар, бағдарламаластырылған және проблемді оқу технологиялары, авторлық технология және т.б.

Алғашқыда педагогтер «педагогикалық технология», «оқу-оқыту технологиясы» және «тәрбиелеу технологиясы» ұғымдарының өзіндік мән-мағыналарына назар аудармай келді. Ал бүгінде педагогикалық технология оқу және тәрбие аймағындағы педагогикалық міндеттердің шешілуіне байланысты орындалатын педагог іс-әрекеттерінің бірізді жүйесі ретінде танылуда. Осыдан «педагогикалық технология» мәні «оқу технологиясы», «тәрбие технологиясы» ұғымдары мәндерімен салыстырғанда тереңдеу де ауқымдылау.

Педагогикалық технология – бұл педагогикалық әрекеттер табысына кепіл болардай қатқыл ғылыми жоба. Әрі сол жобаның дәл жаңғырып іске асуы.

Педагогикалық технология кешенді, бірігімді процесс. Ол өз құрамына адамдарды, идеяларды, құрал-жабдықтарды, сонымен бірге жоспарлау, қамсыздандыру, бағалау және білім меңгерудің барша қырлары жөніндегі проблемалар шешімін басқаруды қамтиды.

Педагогикалық технологиялар көп түрлі болуына қарамастан, олардың іске асуының екі ғана жолы бар. Біріншісі – теориялық негізде орындалуы (В.Б. Беспалько, В.В. Данилов, В.К. Дьяченко және т.б.), екіншісі – тәжірибемен жүзеге келуі (Е.Н. Ильин, С.Н. Лысенкова, В.Ф. Шаталов және т.б.) [1, 86].

Қазіргі педагогика теориясы жаңашылдыққа бет бұрып, білім беру мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас пайда болуына байланысты даму, бағытын қамтитын 50-ден астам оқыту технологиялары өмірге келді. Мысалы, саралап деңгейлеп оқыту технологиясы, тұлғаны жекелей дамытуға бағытталған технология, модульдік оқыту технологиясы, жеделдетіп оқыту технологиясы және тағы да басқа оқыту технологиялары белсенді түрде қолданылуда.

Педагогикалық технологияның дерек көздеріне педагогикалық, психологиялық және әлеуметтік ғылымдар, озат педагогикалық тәжірибе, халықтық педагогика, сондай-ақ өткен жылдары отандық және шетелдік педагогика топтаған баршаға ұтымды идеялар мен ғылыми ұсыныс, тұжырымдамалар кіреді.

«Педагогикалық технология» ұғымы «оқу әдістемесі» ұғымынан әлдеқайда кең. Технология тәлім-тәрбие мақсаттарына қалай ең жоғары тиімділікпен қол жеткізуге болады және сол үдерісті басқарудың жолы қандай?» деген сұраққа жауап іздейді. Технология алдын ала жоспарланған тәрбие үдерісін бірізді жүзеге асыруға бағытталған.

Педагогикалық технологияны жоспарлау үшін нақты жағдайда тиімді болатын педагогикалық технологиялар жүйесін таңдастыра білу қажет. Ол тұлғаның дара ерекшеліктерін зерттей отырып, оқушылардың дамудың жас кезеңдері мен олардың дайындық деңгейіне сәйкес іс-әрекет түрлерін іріктеп баруды талап етеді.

Технологияларды ажыратудың бірнеше жолы бар. Педагогикалық ғылым мен тәжірибеде белгілі болған технологияларды жоғары жалпылыққа келтіріп жүйелестірген Г.К. Селевко [2]. Ол ұсынған жүйедегі педагогикалық технологиялар тобы төмендегідей:

0) Қолдану деңгейіне орай: жалпы педагогикалық, пән әдістемелік және бөлімдік (модульді) технологиялар деп ажыратылады;

1) Философиялық негізіне орай: материалистік және идеалистік, диалектикалық және метафизикалық, ғылыми (сценитикалық) және діни, гуманистік және антигуманистік, антропософтық және теософтық, прагматикалық және экзистенциалистік, еркін тәрбие және мәжбүрлеу технологиялары және басқалар;

2) Жетекші психикалық даму бағдарына орай: биогендік, социогендік, психогендік және ақыл-сана технологиялары, бүгінгі таңда қалыптасқан пікір тұлға биотекті,

элеуметтікті және психотекті жағдаяттардың бірлігінің нәтижесі, алайда нақты технология аталғандардың біреуіне бағытталып, оны жетекші жүйе ретінде пайдалануы мүмкін.

Іс жүзінде қандай да жекеленген жағдаятты, әдісті, принципті пайдаланатын бір бағытты технология болмайды, технология әр уақытта да кешенді. Дегенмен, оқу үдерісінің қандай да бір қырды көздеуіне байланысты технология белгілі сипат алады.

3) Өткендегі тәжірибені игерудің ғылыми тұжырымына орай: ассоциативті-рефлекторлы (байланыс-жауапты), биховиористік (ықпал-жауап әрекетті), гештальт технологиялары (тұтастыққа негізделген), интериоризаторлық (ағзаның ішкі, сырттай көрінбейтін ықпалдарына орай) дамытушы. Бұлар қатарында әлі де көпшілікке танымал технологияларды да ескерген жөн, олар: нейролинквистикалық (жүйкелік құрылымына орай), бағдарламаластыру және суггестивтік (иландыру негізіндегі).

4) Тұлғалық құрылымға орайласқан: ақпараттық технология (пәндер бойынша білім, ептіліктер мен дағдылар қалыптастыруға орай): нақты амал-әрекеттік (ақыл-ес әрекетті тәсілдерін қалыптастыру): эмоциалы-көркемдік және эмоциалы-адамгершіліктік (эстетикалық және инабаттылық аймақ қалыптастыру): өзіндік даму технологиясы (тұлғаның өзін-өзі басқару тетіктерін дамыту): суырып салма шығармашылық (эвристикалық-шығармашылық қабілеттерін дамыту) және қолданбалық (күнделікті тіршілік – оқу, тұрмыс, өндірістік әрекеттер аймағын қалыптастыру).

5) Мазмұн және құрылым сипатына орай технологиялар: оқытып үйретуші және тәрбиелеуші, зиялы және діни, жалпы білімдік және кәсіби білімдік, гуманитарлық және технологиялық, әркілы салалық, жеке пәндік, сондай-ақ бар бағытты кешенді және әмбебап - ауысымды (проникающая) технологиялар.

Бір бағытты монотехнологиялары біртұтас оқу-тәрбие үдерісі қандай да бір нақты жағдайда өте қажет басымды идеяны, тұжырымды арқау етеді, ол кешенді технология-бір бағытты технологияның құрамдас бөлшектерінің бірігімінен құрастырылады. Құрамдас бөліктері жиі басқа технологияларға еніп, онда үдеткіш, белсенділік арттырушы қызметін атқаратын болса, ондайлар әмбебап-ауысымды технология аталады.

6) Техникалық қызметті ұйымдастыру мен оны басқару сипатына орайласқан педагогикалық жүйені (технологияны) ажырата, топтастырған - В.П. Беспалько. Оның пікірінше, мұғалім мен оқушының өзара әрекеттестігі (басқарымы) ажырасқан болуы мүмкін (яғни оқушы іс-әрекетіне бақылау да реттеу-түзету де болмайды); айналамда (циклді) – бақылаулы; өзіндік және өзара бақылаулық; шашыраңқы (фронталь) немесе жекеленген бағытты және қолды (сөзді) не автоматтандырылған (оқу құралдары жәрдемімен) технологиялар болуы мүмкін [3].

Педагогикалық жаңа технология – іс-әрекетке, оқыту барысында жүзеге асатын педагогикалық жүйе. Ол дара тұлғаны жетілдіруге, белгілі бір мақсатқа жету жолында арнайы ықпалды ұйғаруға қажетті байланысқан әдіс-тәсілдер. Ендеше педагогикалық технология – оқу-тәрбие үрдісінің шығармашылықпен оқыту мен тәрбиенің тиімділігін қамтамасыз ететін жанды құрамдас бөлігі, технология – ақырғы мақсатқа жететін әрекеттер жүйесі. Жаңа педагогикалық технология баланың жетілген тұлға ретінде дамуы үшін маңызы зор. Қазіргі уақытта педагогика ғылымының бір ерекшелігі – баланың тұлғалық дамуына бағытталған жаңа оқыту технологияларын өмірге енгізуге ұмтылуы. «Педагогикалық технологиялар – бұл білімнің басымды мақсаттарымен біріктірілген пәндер мен әдістемелердің: оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың өзара ортақ тұжырымдамамен байланысқан міндеттерінің, мазмұнының, тұрпаттары мен әдістерінің күрделі және ашық жүйелері, мұнда әрбір құрамның басқаларына әсер етіп, ақыр аяғында оқушының дамуына жағымды жағдайлар жиынтығын құрайды». Жаңа технология түрлерін математика пәнінің кіріктірілген сабақтарында пайдалану, оқушының шығармашылық, интеллектік қабілетінің дамуына, өз білімін өмірде пайдалана білу дағдыларының қалыптасуына әкеледі.

Оқытудың жаңа технологиясын жете меңгерген, оны оқушылардың жас және психологиялық ерекшелігіне қарай таңдап пайдаланудың маңызы зор.

Педагогикалық технология – қазіргі талапқа сай анықталып, іріктеліп реттелген оқытудың жаңа мазмұн, әдіс-амалдарының дидактикалық талаптарының психологиялық-педагогикалық жиынтығы. **Ж. Қараевтың** педагогикалық технологиясы – оқытуды дифференциялауға негізделген. Оқу үрдісіндегі мұғалім мен оқушының, оқу мазмұны мен түрлерінің, әдістер мен амалдардың, оқу мақсатының ықпалдасу заңдылығының жүйесі. Бұл технологияның маңызды ерекшелігі оқушының әсерлену жүйесін қалыптастырады. Яғни деңгейлік тапсырмалармен жұмыс істеу арқылы оқушының өзіндік жеке жолы, даму динамикасы, ынтасы, ойлау қабілеті, есте сақтауы, оқу сапасы арта түседі.

Педагогикалық технологияның басты мәселесі, біріншіден, оқушының оқу танымдық әрекеттерінің құрылымы мен мазмұны, яғни сатыланған және тәртіптелген іс-әрекет жүйесі, екіншіден, технологияландырудың түбегейлі проблемасы ретінде мақсат құрудың әдіснамасы алынады, ал мақсат - кез келген технологияның оқу процесін басқаруының негізі болып табылады. Педагогикалық технологияның басты мәні алға қойған мақсатқа толықтай жету, міне, осыдан педагогикалық технологияның тиімділігі шығады.

Педагогикалық технологияларға барлық елдер ғалымдары қызығушылық танытуда. Шетел зерттеушілері педагогикалық технологияны психология, әлеуметтік философия, басқару және мақсат қою теориясы, техника, қарым-қатынас, аудиовизуалды білім беру және кибернетика элементтерінен тұратын пәнаралық конгломерат ретінде қарастырады.

Сонымен, педагогикалық технологияны - оқыту үрдісін түгелдей қолдану және бағалау, сол сияқты, білімді адамдар мен техника ресурстарын ескеру арқылы білімді игеру, және осы жолда тиімді түріне жету үшін оларды жоспарлаудың жүйелі әдісі ретінде қарастыруға болады.

Білім берудің технологиясы педагогикалық пән ретінде дидактикадан кейінгі орынды алады. Оқытудың технологиясын - қолданбалы дидактика десе де болады. Бір сөзбен айтқанда, оқытудың технологиясы - оқыту іс-әрекетінің әдіс-тәсілдері мен құралдарын ұйымдастыру және қолдану теориясы.

Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Жаңа технологияны меңгеру тұлғаның интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және де басқа көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие процесін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі. Қазіргі педагогика жаңалықтарын пән ерекшелігіне қарай қолдана білу - оқыту мақсатына жетудің бірден-бір жолы. Осы жолда педагогикалық технология оқыту мақсатына жетудің тиімді, нақты жолдарын көрсетеді. Оқытудың жаңа технологиясы іс-әрекеттің жоспарланған нәтижесіне жетудің шартты тәсілі ретінде қарастырылатын жаңа әдістердің жиынтығынан тұрады. Оның дәстүрлі оқыту технологиясынан ерекшелігі мынада:

- білім алушы тұлғаның интеллектуалды дамуы аз уақыт ішінде қабылдау дәрежесінің жоғары мөлшеріне жетуіне бағытталғандығы;
- білім алушы мен мұғалімнің белсенділігінің сәйкес болуы;
- мұғалім мен білім алушының өзара қарым-қатынасында жауапкершіліктің міндеттілігі.

Қорыта келе, қазіргі кездегі барлық білім беру технологияларының алдына қоятын мақсаты-білім алушының жеке басының дара және дербес ерекшеліктерін ескеріп, олардың өз бетінше ізденуін арттырып, шығармашылығын қалыптастыру болып табылады. Педагогикалық технологиялардың оқыту үрдісінегі жүйесі – мақсат, мазмұн, әдіс-тәсіл, амал - жол екендігін ұмытпаған жөн. Себебі, жаңа педагогикалық технология ұстаз шеберлігін жетілдіруге ықпал жасап, шәкірттің ойлау қабілетінің ұштала түсуіне әсерін тигізеді, сонымен бірге әлеуметтік рухани жан дүниесінің маңыздылығын іріктеуге,

ізгілікті жағын дамытуға бағыттайды және өзінің психологиялық даралық сипатын анықтауға ниеттендіреді. Сонымен қатар білімді жаңаша беру мүмкіндіктерін жасау, білімді қабылдау, оқу тәрбие үрдісінде оқушының жеке тұлғасын жан-жақты қалыптастыру үшін ақпараттық технологияны қолдануды басты назарда ұстау керек. Әрбір ұстаз күнделікті сабақта компьютер, интерактивті тақтаны тұрақты пайдаланумен қатар, электронды оқулық және интернет материалдары арқылы оқушының пәнге деген ынтасын арттыра түсуге міндетті.

Бүгінгі таңда танымал болып отырған оқыту технологияларын белсенді түрде қолдана білсек, жаңа мазмұнды білім беру процесі нәтижелі болып, оның сапалық көрсеткіштерін арттыру қиынға соқпайтыны белгілі. Олай болса оқытуды ізгілендіру жағдайында, өздігінен даму бағдарын анықтап, дамитын және өздігінен дұрыс шешім қабылдай алатын, өзін-өзі жетілдіріп өсіруші, өзін-өзі тәрбиелеуші тұлға қалыптастыруға тілектеспін.

Құнды қасиеттерге адамды баулу – туған кезден басталса керек. Адамның адам болып қалыптасуында ата-аналармен қатар тәрбиеші мен мұғалімнің орны зор. Ендеше ұрпақ тәрбиесі - бұл болашақ тірегі, мемлекеттік маңызды іс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Сарбасова Қ.А. Инновациялық технологиялар. - Алматы, 2006. - 176 б.
- 2 Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие. - М.: Народное образование, 1998. - 256 с.
- 3 Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. - М., 1995. – 336 с.

РЕЗЮМЕ

В данной статье раскрывается сущность, структура, принципы и значение педагогических технологий в учебном процессе. Педагогические технологии включают педагогические, психологические и социальные знания, передовую педагогическую практику и народную педагогику. Педагогические технологии – это единый комплексный процесс.

RESUME

This article deals with essence, structure, principles and value of pedagogical technologies in the advanced educational process. Pedagogical technologies include pedagogical, psychological and social knowledge, pedagogical practice and folk pedagogics. Pedagogical technologies are a unique and complex process.

ӘОЖ 37.091:005.54

Аннотация

Мақалада Қазақстанды өркендету жолындағы Ұлт жоспары - Н.Ә.Назарбаевтың бес институционалдық реформасын жүзеге асырудың 100 қадамында алға қойылған міндеттерді жалпы білім беретін мектептерде бүкілқазақстандық «Мәңгілік Ел» идеясының құндылықтарымен үйлестіре отырып оқыту бағдарламасына енгізу мен оны жүзеге асыру мәселелері қарастырылған.

Түйін сөздер: Елбасының бес институционалдық реформасы, Ұлт жоспары, Мәңгілік Ел, «Мәңгілік Ел» идеясының құндылықтары, жалпыұлттық идея, жалпы білім беретін мектеп, оқу-тәрбие үрдісі, тәжірибе, педагогикалық шарттар, оқушы-жастар тәрбиесі.

Соңғы жиырма бес жылда Тәуелсіз Қазақстан қол жеткізген жетістіктерді сақтап қалу, одан әрі нығайту, әлемнің ең дамыған отыз елдері қатарынан еліміздің лайықты орын алуы өскелең ұрпақты елжандылық, жоғары адамгершілік құндылықтар рухында тәрбиелеу міндеттерімен заңды байланыста. Идеялық-саяси бағытталған, қазақ халқының көпғасырлық рухани-адамгершілік және патриоттық құндылықтарына негізделетін тәрбие ғана біздің баршамыздың бір ғана Отанымыздың шын азаматтары болатын тұлғаларды қалыптастырады.

1990 жылдардағы тәрбие тұжырымдамалары кеңестік тәрбие қалыптарынан барынша арылу үшін одан мүлдем айрықша, теріс бағыттар мен тәсілдерді пайдалануға бағдарланды [1]. Тәрбие үрдісін ұйымдастыру демократия мен гуманизм қағидаттарына негізделіп, ұжымдық тәрбиенің орнын тұлғаға бағдарланған даралық тәрбие құндылықтары иеленді [2]. Тәрбие жұмысында белгілі дәрежеде Кеңестік стилден бас тарта отырып Батыстың еркін тәрбие идеялары мен ұстанымдары орын ала бастағандығы да жасырын емес.

Әрине, гумандық, демократиялық және тұлғаға бағдарланған тәрбиенің тоталитарлық идеологияға негізделген тәрбиеден артықшылықтарын мойындамасқа болмайды. Бірақ, тәрбие ісі қоғамның идеологиялық-саяси құндылықтарынан тыс қарастырылуы бұл кездегі тәрбие тұжырым-

А. Саипов

М. Әуезов атындағы
Оңтүстік Қазақстан
мемлекеттік университеті,
пед. ғыл. д-ры, профессор

Н.Ш. Алметов

М. Әуезов атындағы
Оңтүстік Қазақстан
мемлекеттік университеті,
пед. ғыл. д-ры, доцент

«Мәңгілік ел» жалпыұлттық идеясы құндылықтарын мектептің оқу- тәрбие үрдісіне ендіру

дамаларының басты қателігі деуге болар еді. Екінші жағынан, тәрбиені саясаттандырмау демократиялық ұстаным ретінде көрінсе де, идеялық бағытталмаған тәрбиенің әлсіздіктері соңынан байқала бастады.

Тәрбие адамды қоғам талаптарына бейімдей отырып, табысты өмірге дайындауды көздейді. Қазақи құндылықтар тұрғысынан қарайтын болсақ - адам тек өзі үшін ғана өмір сүрмейді: ол отбасының, балаларының (әулеттерінің), ауылының, қаласының, Елінің қамын жейтін, оның гүлденуі үшін барынша күш-жігерін, білімін жұмсайтын, өз Отанының нағыз азаматы болуы тиіс. Мемлекет идеологиясы мен саясатына бағдар алмайтын тәрбие өз елінің патриотын, азаматын тәрбиелей алады деу қиын.

Педагог-ғалымдар жастар тәрбиесімен байланысты, алдыңғы кездерде біз кездестірмеген көптеген мәселелердің өзекті себептерінің бірі – «қоғамда идеологиялық вакуум» пайда болуынан деп біледі [3; 4]. Кеңестік идеология жарамсыз жайға келді, ал оның орнын толтыратын, жаңа демократиялық қоғам талаптарына сай идеология әлі қалыптаса қоймады. Бұл жайт оқушы-жастар тәрбиесінде тәрбиенің идеологиялық-саяси бағытталғандығы принципін іс-жүзіне асыруға бөгет жасады.

Бүкілқазақстандық «Мәңгілік Ел» идеясы тәрбие жұмысындағы дәл осы жетіспеушілікті толықтырады. «Мәңгілік Ел» идеясы оқушы-жастарды азамат етіп тәрбиелеу, оларды адамгершілік құндылықтар мен патриоттық бағытта тәрбиелеудің рухани, идеялық-саяси негізі болып табылады. Қазақи тәрбие құндылықтарының түп-тамыры бірнеше ғасырлардан бастау алады. Ата-бабаларымыз өздері өмір сүрген ортада қоғамды біріктіру, жесірін жатқа бермеу, жетімін жылатпау, елі мен жерін қорғау және өркендете дамытуға күш салған. Соның логикалық жалғасы ретінде өзге елдер мен халықтар арасында лайықты орын алуға бағыт-бағдар беретін идея бүгінгі таңда өркениет әлеміндегі елу елдің қатарына еруге бағыт алып, алға сенімді қадам тастап отырған Қазақстан үшін рухани арқау десек болады. «Мәңгілік Ел» идеясы көп ғасырлық қазақ мемлекеттілігі идеологиясының Жаңа Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері мен дамуының стратегиялық мақсаттарына сай жаңғыртылған көрінісі десек болады. «Мәңгілік Ел» идеясы – қазіргі оқушы-жастар тәрбиесінің идеялық-саяси негізі десек болады.

Президенттің Қазақстанды өркендету жолындағы бес институционалдық реформасында «Мектептерде бүкіл қазақстандық «Мәңгілік Ел» идеясының құндылықтарын оқыту бағдарламасын енгізу қажет», - делінген [5].

Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында осы мәселені іс-жүзіне асыру бойынша педагогикалық ұжымдар алдына нақтылы міндеттер қойылып отыр [6]. Атап айтқанда, бағдарламада «Мектеп оқушыларының бойында «Мәңгілік Ел» жалпы ұлттық патриоттық идеясының рухани-адамгершілік құндылықтарын және саламатты өмір салты мәдениетін қалыптастыру» міндеті қойылып, «адамгершілігі жоғары азаматты және өз Отанының патриотын тәрбиелеу «Мәңгілік Ел» жалпы ұлттық патриоттық идеясының құндылықтарын ескере отырып жүзеге асырылатын болады», - деп атап көрсетілген [6].

«Нұрлы Жол –Болашаққа бастар жол» Президенттің Қазақстан халқына Жолдауында «Мәңгілік Ел» ұғымына мынадай сипаттама берілген: «Мәңгілік Ел – елдің біріктіруші күші, ешқашан таусылмас қуат көзі... ХХІ ғасырдағы Қазақстан мемлекетінің мызғымас идеялық тұғыры!» [4].

«Мәңгілік Ел» ұғымының түпкі мағынасына тоқтала келе, Елбасы «Өткен тарихымызға тағзым да, бүгінгі бақытымызға мақтаныш та, гүлденген келешекке сенім де Мәңгілік Ел деген құдыретті ұғымға сыйып тұр... Отанды сүю – бабалардан мирас болған ұлы мұраны қадірлеу, оны көздің қарашығындай сақтау, өз үлесінді қосып, дамыту және кейінгі ұрпаққа аманат етіп табыстау деген сөз. Барша қазақстандықтардың жұмысының түпкі мәні – осы!», - деп тұжырымдайды [5].

Президенттің Қазақстанды өркендету жолындағы бес институционалдық реформасында «Мәңгілік Ел» құндылықтары арқауындағы жұмылдырушы құндылықтарға

тоқтала келе: «азаматтық теңдік, еңбексүйгіштік, адалдық, оқымыстылық пен білімді қастерлеу, зайырлы ел – тағаттылық елі» құндылықтары кірістірілген.

«Мәңгілік Елдің» 7 басты құндылықтары ретінде:

- Қазақстан мен Астананың тәуелсіздігі;
- Біздің қоғамымыздағы ұлттық бірлік, бейбітшілік пен келісім;
- Зайырлы қоғам және жоғары руханилық;
- Индустрияландыру мен инновациялар негізіндегі экономикалық өсім;
- Жалпыға ортақ еңбек қоғамы;
- Тарихтың, мәдениет пен тілдің ортақтығы;
- Ұлттық қауыпсіздік және біздің еліміздің жалпы әлемдік және өңірлік

проблемаларды шешуге жаһандық қатысуы атап көрсетілген [5].

Біз «Мәңгілік Ел» құндылықтарын мектептің оқу-тәрбие үрдісіне ендірудің төмендегідей ұстанымдарын мақұлдаймыз:

- а) оқу материалы мазмұнын идеялық-адамгершілік тұрғыдан байыту;
- ә) тарихилық және құндылық бағдарлылық;
- б) конструктивті қарым-қатынас құрастыру;
- в) талдау және өзіндік бағалау;
- г) қазіргі Қазақстан қоғамының даму тәжірибесімен байланыстылық;
- ғ) мұғалім сөзінің сенімділігі мен дәлелділігі.

Сонымен қатар «Мәңгілік Ел» құндылықтарын мектептің оқу-тәрбие үрдісіне ендірудің келесі педагогикалық шарттарын ұсынамыз:

- идеялық-адамгершілік тәрбиенің әрекеттік және тұлғалық-бағдарлылық сипатта болуы;

- тәрбиеге кешенді тұрғыдан келу;
- кең ауқымды пәнаралық байланыс және интегративтік тұрғы;
- мұғалімнің жоғары идеялық-саяси және идеялық-адамгершілік деңгейі;
- қоғамдағы патриоттық акциялармен тығыз байланыс.

«Мәңгілік Ел» құндылықтарын мектептің оқу-тәрбие үрдісіне ендірудің мынадай бағыттарын атап көрсетеміз:

- оқыту мазмұнының «Мәңгілік Ел» құндылықтарына бағытталғандығы;
- оқу үрдісінің құндылық бағдарлылығы;
- сыныптан тыс және мектептен тыс тәрбие жұмыс мазмұнын жаңғырту;
- «Мектеп-отбасы-қоғам» ынтымақтастығының жастарды жалпы ұлттық құндылық-тар негізінде тәрбиелеуге бағытталғандығы.

«Мәңгілік Ел» құндылықтарын мектептің оқу-тәрбие үрдісіне ендірудегі келесі мәселелерді өзекті деп атап көрсетеміз:

- білім беру міндеттерінің тәрбие міндеттерінен басымдығы;
- мектепте еңбек тәрбиесінің күн санап әлсізденіп бара жатқандығы;
- ақпараттандыру құралдарының оқушылар санасына теріс әсерлерінің кең етек

алуы;

- оқушы-жастар идеялық-саяси тәрбиесі жүйесінің заман талабынан кешеуілдеп

қалуы;

- қоғамда орын алып отырған ересектердің теріс үлгілері;
- оқушы-жастар санасында рухани және материалдық құндылықтардың бірдей

маңызды бағаланбауы;

- тұтынушылық райларының күшеюі;
- шетелдік «арзанқол» өнер, мәдениет туындыларының ұлттық мәдениет

кеңістігінде кең орын алуы.

«Мәңгілік Ел» құндылықтарын мектептің оқу-тәрбие үрдісіне ендірудегі тәрбиенің басым бағыттары ретінде біз төмендегілерді көреміз:

- азаматтық тәрбие;

- еңбек тәрбиесі;
- ақыл-ой тәрбиесі;
- патриоттыққа тәрбиелеу;
- құқықтық тәрбие;
- толеранттылыққа тәрбиелеу;
- рухани-идеялық-адамгершілік тәрбиесі.

«Мәңгілік Ел» құндылықтарын қалыптастырудың келесі кезеңдері:

I «Мәңгілік Ел» идеясы туралы білімдерді қалыптастыру (идеяның түпкі мағынасы, тарихы, қазіргі миссиясы);

II Көзқарастарды қалыптастыру;

III Сенімдерді қалыптастыру;

IV Мұраттарды (идеалдарды) қалыптастыру.

«Мәңгілік Ел» құндылықтарын мектептің оқу-тәрбие үрдісіне ендіру төмендегідей шаралар арқылы жүзеге асырылуы ықтимал:

- мұғалімдерді рухани-идеялық-адамгершілік сендіру әдістерін пайдалануға даярлау қажеттілігі;

- «Мәңгілік Ел» идеясы құндылықтарын оқушы-жастар бойына дарыту мұғалімнен рухани-идеялық-саяси тұрғыдан сауаттылықты, педагогикалық әсер ету және әсерлесу, әсіресе оқушылар санасын осы бағыттарда қалыптастыру әдістерін жете меңгеру қажеттілігі.

Әдетте, «Мәңгілік Ел» идеясы құндылықтары жалпы білім беретін мектептердің білім беру мазмұнындағы гуманитарлық пәндер бағдарламалары аясында жүзеге асырылады. Дегенмен, біздің пікірімізше, «Мәңгілік Ел» идеясы құндылықтарын басшылыққа алмайтын бірде бір бағдарлама болмауы керек. Табиғи-математикалық бағыттағы немесе көркемдік еңбек және дене тәрбиесі пәндерінде де «Мәңгілік Ел» идеясы құндылықтарын ендірудің мүмкіндіктері жоғары. Мұғалім сабақ тақырыбына сәйкес жалпы ұлттық идеологиямыздың ұстанымдарын оқушыларға қолжетімді түрде, нақтылы тәжірибелік, өмірлік деректерді пайдалана отырып түсіндіруі ғана емес, сонымен қатар балаларда рухани-адамгершілік-патриоттық сезімдердің пайда болуына оң әсер ететін тәрбие әдістері мен тәсілдерін де қолдануы тиіс.

Солардың ішінде, сендіру әдісі - «Мәңгілік Ел» идеясы құндылықтарын оқушылар бойына дарытудың тиімді құралы. Бірінші кезекте, мұғалімнің сөзі сенімді болуы керек. «Мәңгілік Ел» туралы айтылатын әр сөйлем, пікір нақтылы тарихи, өмірлік деректермен дәлелденуі қажет. Бала «Мәңгілік Ел» идеясы құндылықтарының түпкі мән-мағынасын, шығу тегін, бүгінгі қоғамдық өмірдегі өзектілігін, таяу және алыс болашақ үшін маңыздылығын жақсы пайымдап алуына қол жеткізуіміз қажет. Бұл ой-пікірлерді оқушыға міндеттеу емес, оған қызықты әрі тартымды мәлімет түрінде жеткізіп, баланың өзі керекті қорытындылар мен тұжырымдар шығара алуын қамтамасыз етуі дұрыс.

Идеялық-саяси білімдерді меңгерту пікірталас, танымдық ойындар, ал жоғары сыныптарда оқушылардың топтық жобаларды қорғауы, бейнеконференция, дөңгелек үстел түрінде ұйымдастырылуы жақсы нәтижелер беретіні сөзсіз. Мәселе баланың басын саяси қағидаттармен толтыру емес, оның «Мәңгілік Ел» идеясы құндылықтарын қарапайым, жас ерекшеліктеріне қарай түсінікті, функционалдық бағытталған түрде меңгертуде екендігін мұғалім әрқашанда ескергені абзал. Алынған білімдер міндетті түрде тәжірибелік тұрғыдан пысықталуы қажет. Сондықтан балалар сабақта және сыныптан тыс тәрбиелік іс-шараларда «Мәңгілік Ел» идеясы құндылықтарын ендірумен байланысты тапсырмаларды орындауы, жаттығулар жасауы нәтижелі болады. Балалар қоғамдық ұйымдары («Жас Ұлан», «Жас қыран», «Жас Отан») осы мәселеге атсалысуы сөзсіз.

«Мәңгілік Ел» құндылықтарын мектеп бағдарламаларына ендіру оқушыларда ата-бабалар мен аға ұрпақ алдындағы борыш ретінде, Отан алдындағы жауапкершілігін сезінуін, өзін азаматтық орнықты және табысты елдің құрылысшысы ретінде бағалауын,

мемлекетті нығайту ісіне адал қызмет етуін қамтамасыз етеді. «Мәңгілік Ел» идеясы құндылықтарын мектеп бағдарламаларына ендіру мектептегі тәрбие жұмысының барлық бағыттарын қамтиды, оған идеялық әлпет, бағыт-бағдар береді. Сондықтан мектеп және сынып тәрбие жүйесін жоспарлауда «Мәңгілік Ел» идеясы құндылықтарын жүйелі түрде ендіру мәселесіне мектеп әкімшілігі қызметшілері де, педагогикалық ұжым мен ата-аналар белсенділері де ерекше назар аударуы қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Концепция воспитания учащейся молодёжи в Республике Казахстан. - Алматы, 1992.
- 2 Концепция воспитания в системе непрерывного образования Республики Казахстан. - Астана, 2010.
- 3 Бейсембаева А.А. Патриотическое воспитание старшеклассников средствами казахского героического эпоса: дис. ... канд. пед. наук. – Алматы, 2004. - 138 с.
- 4 Сейдахметова Л.Т. Қазақстан мектептерінде оқушыларды патриотизмге тәрбиелеудің дамуы (1970-2000 жж.): пед. ғыл. канд... дис... – Алматы, 2002. – 148 б.
- 5 Баршаға бірдей осы заманғы мемлекет: бес халықтық реформа // Қазақстан Республикасының Президенті, «Нұр Отан» партиясының төрағасы Н.Ә.Назарбаевтың партияның XVI съезінде сөйлеген сөзі // Егемен Қазақстан. – 2015. - 12 наурыз. – 1-3 б.
- 6 Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. - Астана, 2016.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается проблема реализации задачи «внедрения ценностей общеказахстанской идеи «Мәңгілік Ел» в учебные программы общеобразовательных школ. Идея «Мәңгілік Ел» характеризуется как идейно-политическая основа гражданского, духовно-нравственного, патриотического воспитания учащейся молодёжи, как действенный механизм обновления содержания воспитательной системы школы. Сформулированы принципы внедрения ценностей «Мәңгілік Ел» в практику учебно-воспитательного процесса общеобразовательной школы.

RESUME

The article deals with the problem of realizing the goal of "introducing the values of the general Kazakhstani idea" Mongilik El "into the curricula of general education schools. The idea of "Mongilik El" is characterized as an ideological and political basis for civil, spiritual and moral, patriotic education of students, as an effective mechanism for updating the content of the educational system of the school. The principles of the introduction of the values of "Mongilik El" into the practice of the educational process of the general education school are formulated.

М.Ж. Тусупбекова

Евразийский национальный
университет им. Л.Н. Гумилева,
канд. пед. наук, доцент

Преимущества перехода казахского алфавита на латиницу в обучении английскому языку

Аннотация

В данной статье изучаются вопросы внедрения нового казахского алфавита в образовательный процесс и представлены преимущества перехода казахского языка на латиницу. Кроме того, автором рассмотрены некоторые методы обучения (Text parse, Тандем метод) и разработаны различные виды заданий для закрепления нового казахского алфавита в обучении английскому языку.

Ключевые слова: новый казахский алфавит, латиница, методы обучения, интерференция, английский язык.

В настоящее время Казахстан находится на пути решения новых задач и нововведений. В своей статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» Президент Казахстана Н.А. Назарбаев определил основные приоритеты развития страны и представил методы их достижения. Президент отметил: «..... начатые нами масштабные преобразования должны сопровождаться опережающей модернизацией общественного сознания. Она не просто дополнит политическую и экономическую модернизацию - она выступит их сердцевинной» [1]. По мнению Н.А. Назарбаева, главным условием модернизации является сохранение культуры казахского народа, возрождение обычаев и традиций, восстановление письменности предков, глубокое знание истории нации. Сохранение и знание нашей культуры предвещают предпосылки тесной связи настоящего, прошлого и будущего. Основным направлением модернизации является конкурентоспособность и открытость сознания каждого гражданина Казахстана, готовность измениться согласно велению времени, способность перенимать опыт профессионалов и стремиться идти вперед для достижения поставленных целей. Конкурентоспособность требует знания английского языка, а открытость сознания подразумевает четкое восприятие нового на пути реализации определенной цели.

В Законе «О языках в Республике Казахстан» отмечено, что все функционирующие языки на территории Казахстана являются

национальным достоянием, поэтому знанию и изучению языков уделяется много внимания [2]. Благодаря программе «Казахстан 2050» [3], Государственной программе развития образования на 2011-2020 годы (от 07 декабря 2011 года № 118) во многих высших учебных заведениях внедрены полиязычные группы, открылись курсы по полиязычному образованию, проводятся семинары и конференции по улучшению и внедрению новых методов обучения английскому языку [4].

Сегодня английский язык в Казахстане приобрел особый статус, статус языка международного общения (Послание народу Казахстана от 27 января 2011 года Президента РК Н.А. Назарбаева). В связи с переходом казахского алфавита на латиницу знание английского языка служит хорошим фундаментом для устойчивого и поэтапного осознания его важности на пути обеспечения духовного единства страны и пребывания в глобальной системе науки и образования [5].

Учеными Казахстана разрабатываются различные образцы нового казахского алфавита на латинице. И каждый представленный казахский алфавит по-своему уникален и не вызывает трудности для усвоения, так как доля государственных центров обучения иностранным языкам в Казахстане, в частности английскому языку, составляет 75%. Известно, что латинский алфавит является основой письменности многих языков и 99% новых информационных технологий основаны на латинице. Латинский алфавит рассматривался и претерпел несколько изменений из-за специфических и фонетических особенностей звуков: I этап – 21 букв, II – 23 буквы, III – 25 букв, IV – 26 букв (Таблица 1).

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26
I	A	B	C	D	E	F	Z	H	I	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	V	X					
II	A	B	C	D	E	F	G	H	I	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	V	X	Y	Z			
III	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	X	Y	Z	
IV	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z

Фундаментальной основой нового казахского алфавита служит IV латинский алфавит. Казахский алфавит состоит из 32 букв. Из списка латинского алфавита позаимствовано 23 буквы (кроме C, W, X) + 9 специфических букв (Рисунок 1).

Рисунок 1 – Казахский алфавит на латинице

№	Написание	Звук	№	Написание	Звук
1	A a	[a]	17	N' n'	[н], [нг]
2	A' a'	[э]	18	O o	[o]
3	B b	[б]	19	O' o'	[ө]
4	D d	[д]	20	P p	[п]
5	E e	[e]	21	Q q	[к]
6	F f	[ф]	22	R r	[р]
7	G g	[г]	23	S s	[с]
8	G' g'	[ғ]	24	S' s'	[ш]
9	H h	[х], [h]	25	C' c'	[ч]
10	I i	[i]	26	T t	[т]
11	I' i'	[и], [й]	27	U u	[у]
12	J j	[ж]	28	U' u'	[ү]
13	K k	[к]	29	V v	[в]
14	L l	[л]	30	Y y	[ы]
15	M m	[м]	31	Y' y'	[у]
16	N n	[н]	32	Z z	[з]

Несмотря на изменения в системе латинского алфавита, почти все буквы сохранены и подходят для казахской письменности. При обучении английскому языку в группах с казахским языком обучения новый казахский алфавит имеет огромные преимущества для развития навыков письма. Письмо является продуктивным видом речевой деятельности в обучении языку. На занятии английского языка, преподаватели часто используют различные виды письменных заданий для введения и закрепления лексико-грамматического материала:

- 1) написать перевод английских слов на казахском языке;
- 2) выписать глаголы и составить словосочетания;
- 3) выписать существительные и составить предложения;
- 4) выписать заимствованные слова;
- 5) перевести английский тест на казахский язык письменно;
- 6) прослушать текст, выписать слова по определенной тематике и дать их перевод на казахский язык;
- 7) прочитать текст, выписать ключевые слова и перевести их на казахский язык;
- 8) выбрать правильный перевод предложений;
- 9) выбрать правильно написанные слова;
- 10) выбрать правильный вариант английских времен и т.д.

Представленные задания помогают отработать лексические единицы на практике, закрепить лексико-грамматический материал, запомнить правописание новых слов, улучшить произношение слов, запомнить слова в используемых контекстах, отработать грамматику английского и казахского языков, использовать грамматические структуры языков, установить языковые соответствия, научиться передавать смысл предложений и текста, знать порядок предложений, обогатить словарный запас.

Для введения и апробации казахского алфавита на занятии английского языка применяются различные интерактивные методы и учебные стратегии (групповые и индивидуальные). С целью внедрения и апробации нового казахского алфавита на занятиях английского языка нами применены метод «Text parse» и «Тандем-метод».

Метод «Text parse» (TP) является очень универсальным и одним из активных методов в обучении языку. Слово «parse» означает «разбор». Основной частью любого лексического материала является текст, из которого извлекаются новые слова и выражения, выполняются задания по содержанию текста, переводятся предложения, готовится пересказ и т.д. Метод «Text parse» дает возможность разобрать текст полностью и изучить новый материал. На основе текста «The youngest brother» (New English File, 2009) по методу TP разработаны следующие задания [6]:

Text «The youngest brother» by Tim Lott (Christina Latham-Koenig Clive Oxenden // English File)	1) выписать названия родственников и найти соответствующий вариант в казахском языке;
Rival between brothers is normal, but there was a special reason for the tension between us. I was very ill when I was born, and spent three months in hospital with my mother. My brother did not see her at all during that time, as he went to stay with an aunt. When our mother returned home, it was with a sick newborn baby <i>who</i> took all the attention. No wonder he hated me (although if you ask Jeff, he will say that he didn't – we remember things differently). My brother and I were completely different. We	2) выписать 5-6 ключевых слов и дать перевод;
	3) описать героев на английском языке, используя прилагательные, и перевести на казахский язык;
	4) выписать предложения в настоящем времени и перевести;
	5) перевести казахский вариант абзаца на английский язык;
6) разделить текст на три части и озаглавить, заголовки перевести на казахский язык;	

<p>shared the same bedroom, but he was tidy, and I was really untidy. He was responsible, I was rebellious. He was sensible, I was emotional. I haven't got any positive memories of our childhood together, though there must have been good moments. Jeff says we used to play Cowboys and Indians but I only remember him trying to suffocate me under the bedcovers.</p>	7) представить содержание текста схематично (рисунок, график, схема, формула и т.д.);
	8) составить список новых слов с переводом на казахский язык;
	9) подготовить пересказ, используя новые слова (introduction, body, conclusion);
	10) написать эссе на тему «The relationship of brothers»

1) Названия родственников: mother - ana, brother – ag'a, aunt - tate, baby - bala, daughter – qyz;

2) Ключевые слова: brothers – ag'alar, hospital – ay'ru'hana, rival - qarsylas, hate – jekko'ry', relationship – qatynas;

3) Описание главного героя: He was untidy, rebellious, rude, and impatient. His brother was tidy, responsible, and sensible. Ol jalg'an, bu'liks'I, o'reskel ja'ne s'yudamsyz. Onyn' ag'asy uqypty, jay'arty ja'ne aqylg'a qonymdy boldy.

4) Предложения в настоящем времени: Rivalry between brothers is normal. Jeff says we used to play Cowboys and Indians but I only remember him trying to suffocate me under the bedcovers. I always think that the younger child is innocent. Jeff is now one of my best friends, and I like and admire him greatly. For better or worse, we share a whole history. It is the longest relationship in my life.

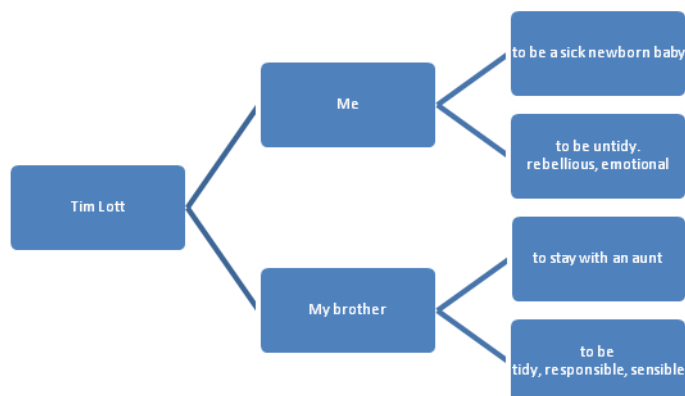
Bay'rlastardyn arasyndag'y ba'sekelestik qalypty jag'daida. Djef bizdin' Koyboi men Inditsy oinag'anymyzdy aitady, biraq men ony to'sektin astyna tu'ns'yktyryp tastap keletinim esimde. Men kis'kentai bala kina'siz dep oilaimyn. Djef menin' en' jaksy ko'retin dostarymnyn biri ja'ne men onymen tamsanamyn. Jaksy ma jamanba, biz ekeyimiz by'kil tarihpen bo'lisemiz. Bul menin o'mirimdegi en' uzaq qarym qatynas.

5) Перевод казахского варианта абзаца: menin inim ja'ne men my'lde basqamyz. Biz bir jatym bo'lmeni ja'ne basqa da zattardy bo'lisemiz. Bizdin' balalyq s'ag'ymyzdyn' jag'yymdy estelikteri joq. Aqyrynda Djefpen qarym qatynasym menin o'zinnin to'rt qyzymdy ta'rbieley'ine ko'p a'ser etti.

My brother and I were completely different. We shared the same bedroom and things. I haven't got any positive memories of our childhood together. At last my relationship with Jeff has influenced my attitude towards my own four daughters.

6) Заголовки: My childhood; Different characters; My lovely brother. Menin balalyq s'ag'ym; Tu'rli minez; Menin su'ikti ag'am;

7) Схема текста:

8) Список новых слов:

<i>English words</i>	<i>Kazakh words</i>
a sick newborn baby	Jan'a tug'an ay'ry' bala
innocent	jazyqsyz
rebellious	Bu'liks'i
relationship	Qarym qatynas
rival	ba'seke
to admire	Tan'dany'
to hate	Jek ko'ry'
to influence	A'ser ety'
to suffocate	Tuns'yqtyry'
to value	Ma'n bery'

9) Пересказ текста «The youngest brother»

Introduction: This story is about one boy who was a sick newborn baby.

Body: The hero was ill and spent lots of time in the hospital with his mother. He was very selfish and naughty in comparison with his brother. His brother spent much time with his aunt and did all his things himself. His brother was tidy, responsible, and sensible. The hero hated his brother and there was rivalry between them.

Conclusion: Now they are very friendly and love each other. They have their own family and value each other more.

10) Эссе на тему «The relationship of brothers»

Данные виды заданий помогают понять общее содержание текста, находить в тексте необходимую информацию, применять знания о структуре и функциях языка при анализе текста, закрепить грамматический материал, усовершенствовать написание казахских слов на латинице, тренировать скорость написания казахских и английских слов. Таким образом, тщательная работа над текстом совершенствует навыки чтения и письма. Полное понимание текста является основой обучения всем видам речевой деятельности. Задания по тексту подбираются по трехэтапному принципу: предтекстовый (1-2), текстовый (3-6) и послетекстовый (7-10). Задания 1-2 предполагают дифференциацию языковых единиц и речевых образцов, овладение структурными материалами и языковой догадкой для формирования целой информации. Задания 3-6 подразумевают использование различных приемов извлечения информации и трансформации структуры и языкового материала. Задания 7-10 направлены на выявление основных элементов содержания текста и на подготовку устной и письменной речи.

Во время выполнения заданий студенты столкнулись с трудностями при переводе слов, фраз и предложений с английского на казахский язык. Все латинские буквы не составили проблем при написании и переводе текста, но специфические звуки казахского языка, как ұ, ү, ы ввели в заблуждение.

Перевод предложений с английского на казахский язык:

Bau'rlastardyn arasyndag'y ba'sekelestik qalypty jag'dai. Djef bizdin' Koyboi men Indiisy oinag'anymysdy aitudy, biraq men ony to'sektin astyna tuns'yktyryp tastap keletinim esimde. Men kis'kentai bala kina'siz dep oilaimyn. Djef menin' en' jak'sy ko'retin dostarymnan biri ja'nt men onymen tamsanamyn. Jak'sy ma jamanba, biz ekeyimiz by'kil tarihpen bo'lisemiz. Bul menin' o'mirim .....

Ошибки студентов вызваны языковой интерференцией. Слово «интерференция» - английское слово, которое означает «помеха, вмешательство». Понятие «языковая интерференция» рассматривается во многих трудах зарубежных ученых. Э. Хауген считает, что «языковая интервенция – это частичное языковое совпадение, при котором языковая единица оказывается элементом двух систем одновременно [6]. По мнению

А. Дибольда, «Интерференция – это языковое изменение, которое является результатом контакта двух языков» [7]. Р. Скиба отметил, что «интерференция представляет собой перенос фонологических, грамматических, лексических и орфографических элементов из одного языка в другой язык» [8]. Исходя из приведенных определений понятия «интерференция» следует, что данные ошибки сделаны студентами из-за результата контакта двух алфавитов (латинский + казахские специфические буквы с кириллицы).

Одним из мотивационных и активных методов в обучении английскому языку является «Тандем-метод». Цель данного метода – овладение языком способом виртуального общения [9]. Основными принципами являются принцип взаимодействия участников и принцип автономии. Принцип взаимодействия предполагает совместную работу преподавателя и участников, а принцип автономности заключается в том, что нет специального плана работы и формы отчетности. «Тандем-метод» играет ведущую роль в формировании фонетических и грамматических навыков в изучении английского языка и внедрении нового казахского алфавита в практику. Кроме того, «тандем-метод» помогает скорректировать ошибки в правописании казахских слов, сформировать способность построения правильно оформленных предложений на казахском языке в письменной речи. Данный метод очень активен с использованием мобильного приложения WhatsApp, который доступен во всем мире. В настоящее время каждая организация, департаменты, службы имеют свои общие группы в мобильных телефонах для обмена информацией, благодаря приложению WhatsApp. WhatsApp играет доминирующую роль в обучении иностранным языкам, в частности, в развитии навыков письма. Для «тандем-метода» средствами обучения являются учебник по английскому языку, новый казахский алфавит, мобильный телефон с приложением WhatsApp. Преподаватель и студент работают в тандеме, каждый имеет возможность видеть, анализировать, систематизировать, контролировать и комментировать записи.

Основной задачей применения приложения мобильного телефона WhatsApp является апробация казахского алфавита, тренировка казахского письма латинской графикой, запоминание написания специфических звуков казахского алфавита, закрепление лексико-грамматического материала по английскому языку, обсуждение проблем, взаимное изучение нового казахского алфавита, поиск сходств и различий английского и казахского языков и т.д.

Для работы с приложением были определены условия и правила чата:

- 1) информация передается на английском и казахском языках;
- 2) использовать новый казахский алфавит;
- 3) не использовать слова сокращения и иконы для передачи информации;
- 4) активно участвовать в обсуждении поставленных проблем.

В течение недели студенты переписывались в совместном чате на английском и казахском языках. Студенты очень заинтересованы введением нового казахского алфавита и с целью его внедрения в жизнь стараются писать длинные предложения (7-8 слов) в чате, отправлять новые варианты казахского алфавита и предлагать свои версии. Некоторые студенты пишут о проблемах, которые возникают при использовании казахского алфавита. Другие студенты дают советы, как быстро писать и запомнить новые буквы и звучания казахских букв. Студенты свободно выражают свои мысли в письменном варианте. Пользуясь данным приложением, преподаватель дает задания студентам для самостоятельной работы: написать, что вы сделали сегодня; какие новости узнали; чем вы сейчас занимаетесь; какие языки имеют привилегии; ваш идеал; как бы вы изменили свою жизнь и т.д.

Таким образом, использование метода «Text parse» и «Тандем-метод» вносит новую струю в обучении английскому языку, внедрению нового казахского алфавита в практику, способствует повышению мотивации в приобретении новых знаний, а также

предоставляет новую возможность для формирования навыков всех видов речевой деятельности (чтение, письмо, говорение, прослушивание).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания // Казахстанская правда. – 2017. – Т. 13. – №. 71. – С. 1.
- 2 Закон Республики Казахстан от 11 июля 1997 г. № 151-І // О языках в Республике Казахстан (с изм. и доп. по сост. на 10.07. 2012) //URL: <http://online.zakon.kz/Document>.
- 3 Назарбаев Н.А. Стратегия «Казахстан-2050». Новый политический курс состоявшегося государства // Казахстанская правда. – 2012. – Т. 15. – № 437-438.
- 4 Государственная программа развития образования на 2011-2020 годы (от 07 декабря 2011 года № 118) <http://control.edu.gov.kz/ru/gosudarstvennaya-programma-razvitiya-obrazovaniya-na-2011-2020-gody>
- 5 Назарбаев Н.А. Послание Президента Республики Казахстан–Лидера Нации НА Назарбаева народу Казахстана 27 января 2012 г. Социально-экономическая модернизация – главный вектор развития Казахстана. - Астана, 2012. URL: <http://kazakhstanpravda.kz>
- 6 Oxenden C., Latham-Koenig C. New English file. – Oxford, UK.: Oxford University Press, 2007.
- 7 Хауген Э. Проблемы двуязычного описания // Новое в лингвистике. – М.: Прогресс, 1972. – Вып. 6. Языковые контакты. – С. 277-289.
- 8 Diebold A. R. Incipient bilingualism // Language. – 1961. – Т. 37. – №. 1. – С. 97-112.
- 9 Skiba R. Code switching as a countenance of language interference // The internet TESL journal. – 1997. – Т. 3. – №. 10. – С. 1-6.
- 10 Тамбовкина Т.Ю. Тандем-метод – один из путей реализации личностно-ориентированного подхода в языковом образовании // Иностранные языки в школе. – 2003. - № 5. – С. 13-17.

ТҮЙІН

Мақалада жаңа қазақ алфавитін оқу үрдісіне енгізу мәселесі зерттеліп, қазақ тілін латын әліпбиіне көшірудің артықшылықтары келтірілген. Сонымен қатар, автор кейбір оқыту әдістерін қарастырып (мәтінді талдау, Тандем әдісі), ағылшын тілін оқытуда жаңа қазақ алфавитін бекітуге арналған түрлі тапсырмаларды ұсынады.

RESUME

This article presents the issues of introduction of the new Kazakh alphabet into the educational process, the advantages of the transition of the Kazakh language to the Latin alphabet. In addition, the author examines some teaching methods (Text parse, Tandem method) and demonstrates various types of tasks for fixing the new Kazakh alphabet in teaching English.

UDC 378

Ya.N. Ospanova

The Eurasian Humanities Institute,
Candidate of Pedagogical Science,
Acting Professor

N.T. Nyghymanova

The Eurasian Humanities Institute,
Candidate of Pedagogical Science,
Acting Professor

L.V. Volkova

The Eurasian Humanities Institute,
Candidate of Pedagogical Science,
Docent

National education and ethno-pedagogy in the works of the Kazakh and Russian educators

Annotation

In this article the authors media comparative analysis of the pedagogical ideas of I. Altynsarin, A. Kunanbayev, K.D. Ushinsky and V.A. Suhomlinsky which form the basis of the formation of ethnopedagogy. A special attention is paid to the specificity of various components of education: moral, physical and labor just on the basis of folk traditions. Lately the issues of national pedagogy have more often begun to be taken into account in solving practical tasks connected not only with the traditions of the people but also with their culture, language problems, spiritual values.

Key words: ethno pedagogy, educational work, traditions, culture, customs, personality, people, language, mindset, children, school.

In modern conditions popular pedagogy sets the goal to show peculiarities of the mindset, originality of language, the popular methods of teaching and education originated in the past centuries. Not for nothing the people say, “If you want to get to know foreign people study their traditions”. This allows making a conclusion that the study of the ideas of folk pedagogy: in the development of education, in the works of the pedagogy classics and at the contemporary stage, is urgent.

The prominent pedagogues: I. Altynsarin, A. Kunanbayev, K.D. Ushinsky, V.A. Suhomlinsky played a great role in the formation of ethno-pedagogy. The activity and the creative works of the prominent Kazakh enlighteners Ibray Altynsarin, Abay Kunanbayev brightly witnessed about the traditional and close friendship of the Kazakh and Russian people.

Historiography of the researches on the problems of folk pedagogy witnesses that the study of the people’s experiences of upbringing as the social historical phenomenon at all the stages of the historical development was the concern of the interests of the pedagogues of the past and the present. A great Russian pedagogue K.D. Ushinsky highly appreciated the educational potential of the folk pedagogy. “Education created by the people themselves and based on the folk traditions, he wrote, - has the educational force that doesn’t exist in the best systems based on abstract ideas...” [1, p.161].

He deeply believed in the principle “the people without nationality are like a body without a soul” and basing on this principle he substantiated the idea of nationality. Knowing the national customs, rites and traditions he made a conclusion that “the ancestors’ wisdom is the mirror for the descendants” [1, p.163], and that’s why he proclaimed the folk education as far as it is a lively pattern in the process of the national development.

The ideas of the Kazakh classics of pedagogy found a response in the works of one of the most educated pedagogues of the XX-th century Vassily Alexandrovich Suhomlinsky. He creatively rethought the heritage of Aristotle and Quintilian, Y.A. Komensky and Gregory Skovoroda, K.D. Ushinsky and F.A. Disterveg, I.G. Pestalotsy and Yanush Korchak and others. He considered A.S. Makarenko to be his teacher. He supported the ideas of K.D. Ushinsky on the principle of nationality being the most complete reflection of spiritual values of the nation, its perennial culture, creative skills and activity.

In his opinion, folk pedagogy is the instrument of regeneration and improvement of the educational work with the children; school is “the cradle of the people”, “the people’s hearth of education”, “the most important center of the spiritual life of the people” [2, p.27]. He developed different types of work with the children based on the Ukrainian ethno pedagogy (the holiday of grandparents, Mother’s garden, Dream’s corner, Fairy tales room and others). He proved that school has the right to be called school only in case when the human studies will be the main subject in it. He called the main goal of school, i.e. the children’s formation of conviction in high mission of a man to be a part of the immortal people. He marks that the educational institutions must revive the philosophy of people, their original view of the world, their national psychology and original character, the rich culture, warm spiritual relations with other peoples. And he specially emphasizes that the folk approach gives the opportunity for the learners to get to know the most important sources better. He pointed out the sources of the national patriotism in understanding contemporary people: the significance of the Mother’s and Father’s love, the significance of the Lullaby and the mother tongue. While being an inspector of school for a long time I. Altynsarin sought Russian schooling for the Kazakh youth. His “Kazakh Reader” and “Initial guide to teaching the Kirghiz the Russian language”, published in 1879, is the first national ABC book, the first textbook. But these books were meant not only for schoolchildren, they became the textbooks for the whole people. “Schools are the main springs of education of the Kazakhs, ... and we rely on them, and in them there is the future of the Kazakh people”, - I. Altynsarin wrote in 1871 [3, p.17].

V.A. Suhomlinsky considers that the values are first of all the component part of the spiritual richness of a personality. He demands the thrifty attitude to the spiritual values of the people. In his opinion, the most decisive of them are customs and traditions of educating the future generation. According to the problems of spiritual culture A. Kunanbayev considered that history should be taken into account in its development but at the same time it should be open to study on the positive examples. The example is the work of Abay written in prose: «Қарасөздер» («Words of edification»), composed of 45 edifications. The edifications embrace the issues of history, pedagogy, moral, spiritual development and law. Abay’s edifications played a role of the source of the Kazakh renaissance. Abay created the new soil and at the same time he took care of the historical experience of the people not to be lost under the influence of time.

In his latest works V.A. Suhomlinsky says about the necessity of the revival of modern pedagogical customs and traditions of the people, about their mass introduction in the family and school. He reads the children fairy tales, sings folk songs together with them, organizes holding folk holidays. His pupils tell different fairy tales, write compositions, and solve folk puzzles. The components of the folk creation are used in the decoration of the school, classrooms, and assembly halls. He revives customs and traditions, propagandizes folk art and rituals, and teaches pupils etiquette. He approaches the atmosphere in which the children communicate with each other out of school to the atmosphere in which the children of the people played and worked.

V.A. Suhomlinsky thinks that the native word is the most important means of education. He writes, “Language is a spiritual wealth of the people”. Folk wisdom says, - “How many languages do I know, so much I am a person”. But if a person does not master his mother tongue and does not feel its beauty, then the richness of the languages of other peoples will not be accessible. The pedagogue-thinker writes, - “ The most important means of influence on the child that ennoble his/her feelings, soul, thoughts, sufferings are beauty and greatness, force and expressiveness of the native word” [4, p.62].

The ideas of pedagogy classics about the mother tongue are widely examined in the works of V.A. Suhomlinsky. He always told parents and teachers, - “By their words our grandfathers and great grandfathers transferred to us their edifications, their love for their native land and first of all – love for their mother tongue” [4, p.42]. These pedagogical ideas of V.A. Suhomlinsky are closely intertwined with the ethno pedagogy of the Kazakh people who have a lot of traditions, poetic and musical creative works: айтысы, жырау, words of edification. The people did not lose their century-old culture, their folk wisdom no matter what they had to experience and how thorny their way was. It is not for nothing: «мен қазақпын мың өліп, мың тірілген...». The mindset of the Kazakh people is based on the language, memory and culture as it is sung in the songs: «тілің кетсе күнің қоса кетерін, қалай ғана қайран елім білмедің». The people paid a special attention to the education of the growing generation. Since the early age the children were brought up with the sense of patriotism, love for motherland, respect for the grown-ups, and support for the youngest. The role of grandmothers in upbringing is great (the example is Abay’s grandmother – Zere). Pampering and loving their grandchildren they told them fairy-tales, legends, true stories about batyrs, biys and by doing this they made children imitate and feel love for labor: «еңбек – бәрін жеңбек», experience the feeling of empathy: «күлме досқа, келер басқа», responsibility: «қолың мен істегенді, мойның мен көтер», morality: «елдің ала жібін аттама». And grandfathers demanded to know by heart the seven generations of ancestors: «жеті атаға дейін қыз алыспайды» not to spoil the blood. The people brought up children accustoming them to labor for the purpose that the next generation would take care of the eldest. V.A. Suhomlinsky also marks that the spiritual unity of the future generation with the people is provided with the help of the mother tongue, - “from each childish heart the threads are paving the way to the great and eternal that is called people, their eternal language, their culture, the glory of their numerous generations who rest in cemeteries and the future of those who will be born. Through a word a child becomes a son of his people” [5, p 55].

It should be noted that the development of the Kazakh literary language belongs first to I. Altynsarin. He proved the usefulness of reading, acquisition of wide knowledge. V.A. Suhomlinsky wrote about the Russian, Belorussian and other languages with big love. Being a humanist, he was proud of the prosperity of all the folk languages, and highly appreciated their specificity. Thus, for example, he called the Chuvash language one of the richest languages of Russia according to its figurative devices and lexicon. He understood a great mission of the Russian language. He did not only call for loving the Russian language but himself he mastered it perfectly: he knew by heart: “Eugenie Oneghin”, “Who Lives Well in Russia”, “Dead Souls” and “A Blind Musician”, “Notes of a Hunter”, “The Steppe” and a lot of pages of the works of L.Tolstoy and F.M.Dostoyevsky, a lot of poems of F.I.Tyutchev and I.S.Nikitin, V. Mayakovsky and S.Yesenin, A.Ahmatova and A.T.Tvardovsky. The Russian language was an inexhaustible source of thought and desire for him.

The founder of the Kazakh written literature is a pedagogue-thinker A. Kunanbayev. All the works of Abay are devoted to the future generation of the Kazakh people. He made a great contribution to the development of the Kazakh ethno-pedagogy. Abay tried to teach the youth to overcome difficulties and misfortunes courageously and to resist temptations, to combine profundity, cheerfulness and optimism: «...Талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақым ойлап қой – бес асыл іс білсеңіз» [6, p.112].

Literary works of I. Altynsarin – poems and stories- made the initial page of the Kazakh professional written literature and directed it towards the democratic way. He was the first to set a question about the formation and development of the Kazakh literary language. Sparing no effort he fought for the purity of the mother tongue. As the researchers of his heritage mark, - “We again state the initial creative link of two literatures – Russian and Kazakh- with the name of the prominent enlightener” [7, p.83]. The Kazakh readers got to know the patterns of the Russian and Western-European classical literature translated by I. Altynsarin. The name of Ibray Altynsarin is closely connected with the word “first” and it is not accidentally because he was the first to suggest for his people the road to knowledge and he was the first to point the ways of their further cultural development.

Mentioning K.D.Ushinsky it should be noted that he was the inspirer of the pedagogues of those peoples who fought for their national school. This made the great Russian pedagogue the all-Russian and world enlightener. Fighting for the Russian national system of education he did not proclaim it exclusive for Russia but proposed creative reformation and application for other peoples’ education. According to the general theory of K.D. Ushinsky all the pedagogues could create their own national – Ukrainian, Chukchi, Georgian, Tatar, Yakut, Chuvash and other systems of enlightenment. Thus, the educators-democrats of not Russian peoples considered it natural to transfer K.D. Ushinsky’s ideas about the national (Russian) system of education into any national pedagogical system, i.e. they considered his pedagogy as the science enriched by the ideas of the first consideration for the peoples of the country. More of that, K.D.Ushinsky himself understood the importance of the spiritual cooperation of the peoples in the structure of one state.

As for the works of V.A. Suhomlinsky, in his past years of his life he wrote “How to Educate a Real Man”. This book must become a desk book of each teacher. One of the articles in this work begins as follows, -“Learning, acquisition of knowledge, reading a book is great blessing and happiness. Your grandparents did not have such happiness. They could only dream about sitting at the desk reading and writing, getting to know the world. Your childhood, adolescence, early youth are similar to a palace enlightened by knowledge” [4, p.83].

We think that each pedagogue must transfer this address to his/her pupils because learning ceased to become blessing as it became accessible and obligatory in our contemporary society. More of that, for some pupils it became a burden. Young people do not understand the profound essence of learning.

V.A. Suhomlinsky considers that the intellectual labor of a child differs from the intellectual labor of a grown-up. The children have the source of desire to study according to their character, emotions, and intellectual thoughts.

In his work “I Give my Heart to Children” V.A. Suhomlinsky gives teachers such instructions,-“Go to the field, to the park, drink from the source of thought and this lively water will make your pupils wise: researchers, inquisitive people and poets” [5, p.42].

He writes that “to take the children to the lawn, to the forest , to the park is more difficult than to conduct lessons” because it takes more time and efforts. The classics of the Kazakh folk pedagogy in their turn mark that the environment also influences the formation of a personality that is why the children were taught to choose friends rightly. If bad friends appeared the teachers tried to protect children from them. And one of the important moments in upbringing is the desire of each child to achieve the aim set. While the children made mistakes the older people strictly pointed to them but also they showed the true way to correct their mistakes. V.A.Suhomlinsky considers that it is necessary to teach children to form their character, convictions, the sense of their own destiny, belief in their forces, in industry. The teacher must challenge the desire to study and teach a child to learn at the lesson.

Comprehensive education, inquisitive cognition of the world, the joy of knowledge can give spiritual completeness and saturation of life. A child will be happy only when he/she feels well and happy at school.

If there is no creation, then the labor of thought is impossible. V.A.Suhomlinsky thinks that a child needs the opportunity to do something creative; otherwise, he will stop learning.

We support V.A. Suhomlinsky's opinion that each teacher must be able to get to know the spiritual world of a child, to understand him/her as a personality. "There is not anything more complicating and richer than a human personality", - he writes [4, p.71].

That is why a pedagogue in his/her activity must take into account the personality, must feel a child, his/her internal world, think over the theory and practice taken together.

Thus, the transferred pedagogical ideas of I. Altynsarin, A. Kunanbayev, K.D. Ushinsky and V.A. Suhomlinsky are becoming nowadays the platform on the basis of which the cotemporary system of education can develop and the whole generation of the Kazakhstani and Russian society can be brought up.

LIST OF REFERENCES

- 1 Ushinsky K.D. Collection of works. – Volume 2. - M., 1958. - P. 161-163.
- 2 Altynsarin I. Collection of works. – in 3 volumes. – Volume 1. – Alma-Ata: Ghylym, 1978. – 297 p.
- 3 Volkov G.N. Ethno-pedagogy. – Cheboksary: Chuvash publishing house, 2004.
- 4 History of Kazakhstan (from the ancient times till the present time). – in five volumes. – Volume 3. – Almaty: Atamura, 2000. – 768 p.
- 5 Kunanbayev Abay. Complete collection of works. In 2 volumes. – Alma-Ata: Ghylym, 1977. - P.83
- 6 Suhomlinsky V.A. How to Educate a Real Man: (Ethics of the communist education). Pedagogical inheritance/ composed by O.V. Suhomlinskaya. – M.: Pedagogy, 1990. – 288 p.
- 7 Suhomlinsky V.A. I Give my Heart to Children, the 4-th edition: Radyanska school. – Kiev, 1973. - P. 71.

ТҮЙІН

Мақала мазмұнында қазақ және орыс ағартушыларының еңбектерінде ұлттық педагогика идеяларының даму деңгейі қарастырылған.

РЕЗЮМЕ

В статье освещается развитие идей народной педагогики в трудах казахских и русских просветителей.

Л.И. Изтелеуова
Кокшетауский университет
им. Абая Мырзахметова,
канд. социол. наук, PhD,
доцент

Е.Т. Ельжанова
Кокшетауский университет
им. Абая Мырзахметова,
старший преподаватель

Современное полиязычное образование в Казахстане: проблемы и перспективы

Аннотация

В статье авторы рассматривают некоторые аспекты внедрения полиязычного образования в Казахстане. Выявляя проблемы развития триединства языков, авторы акцентируют внимание на учебно-методическую деятельность преподавателей.

Ключевые слова: полиязычие, триединство языков, поликультурность, инновационно-коммуникационные технологии.

В послании Президента Н.А.Назарбаева народу Казахстана от 17 января 2014 г. «Казахстанский путь - 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее» говорится о Концепции вхождения Казахстана в число 30 самых развитых стран мира и обозначены долгосрочные приоритеты предстоящей работы. Президент акцентирует внимание на том, что путь страны «...в будущее связан с созданием новых возможностей для раскрытия потенциала казахстанцев. Развитая страна в XXI веке – это активные, образованные и здоровые граждане» [1].

Одним из приоритетных направлений происходящей в казахстанском обществе экономической и социальной модернизации выступает политика в области языка. В современном полиязычном и мультикультурном мире чрезвычайно актуальной становится сама идея о триединстве языков. В связи с этим значимость и необходимость полиязычного образования не вызывает сомнения. Для казахстанцев идея триединства языков особенно важна, поскольку наша страна активно интегрируется в мировое сообщество. Интеграция нашего государства в глобальный мир зависит сегодня от осознания каждым гражданином простой истины: мир открыт тому, кто сможет овладеть новыми знаниями через овладение доминирующими языками.

На сегодняшний день государство приступило к реализации концепции полиязычия в сфере образования. Современное развитие мирового сообщества, языковая ситуация в многонациональном Казахстане с многовековой историей, в которой переплелись народы,

культуры, в настоящее время диктуют необходимость разработки основных методических принципов и подходов к формированию разносторонне развитой личности.

По мнению Президента Н.Назарбаева, "...Казахстан уникален и силен своей многонациональностью. На его земле сформировалось уникальное поликультурное пространство... Поликультурность Казахстана - это прогрессивный фактор развития общества. Евразийские корни народов Казахстана позволяют соединить восточные, азиатские, западные, европейские потоки и создать уникальный казахстанский вариант развития поликультурности" [2].

Необходимо отметить, что языковое многообразие современного Казахстана характеризуется высокой степенью этнического и языкового разнообразия. На сегодняшний день в нашем государстве проживают представители более 130 национальностей. Из них казахи составляют 63,1% населения, русские - 23,7%, украинцы - 2,1%, узбеки - 2,9%, татары - 1,3%, уйгуры - 1,4%, немцы - 1,1%, а также представители других национальностей - 4,4%. Наряду с этим стоит отметить высокий процент понимающих устную казахскую речь. Так, к примеру, собственно казахи - 98,4%, а также представители тюркских народов: узбеков - 95,5%, уйгуров - 93,7%, киргизов - 92,7%. Но если среди казахов умеют читать и писать по-казахски 93,2%, то среди других перечисленных тюркских народов это умеют 61-63%, а ещё 8-12% заявили, что могут только читать по-казахски. Степень владения русским языком среди славянских народов и немцев составляет примерно 99%, а читают и пишут по-русски 97%. Из всех этнических групп, по которым опубликованы сведения, меньше всех по-русски понимали этнические таджики - 85,2%, у них же самая низкая доля умеющих читать и писать по-русски - 56,6%. У всех остальных этносов Казахстана понимают по-русски от 92,1% (собственно казахи) до 98,4% (татары), а умеют читать и писать по-русски от 68,3% (узбеки) до 95,5% (корейцы). Среди казахов умеют читать и писать по-русски 79,1%.

Декларация о степени владения английским языком у разных этносов достаточно заметно варьирует, при этом наивысшие показатели владения английским языком продекларировали корейцы: 24,2% понимают устную речь, 11,4% умеют читать и писать, 3,5% только читать. Группу этносов, продекларировавших относительно высокую степень владения английским языком, составляют также казахи (17,5% понимают, 9% читают и пишут, 2,9% только читают), уйгуры (15,7% понимают, 7,2% читают и пишут, 2,6% только читают), киргизы (12,6% понимают, 5,8% читают и пишут, 2% только читают). У русских (самый высокий среди славянских народов) и немцев декларируемый уровень владения английским языком: 12,6% понимают, 5,6% читают и пишут, 2,1% только читают. При этом самый низкий уровень владения английским языком продекларировали белорусы и поляки: 6,8% понимают английскую речь, лишь 3% умеют читать и писать, 1% только читать [3].

В этой связи полиязычие рассматривается как действенный инструмент подготовки молодого поколения в условиях взаимосвязанного и взаимозависимого мира.

В связи с чем именно полиязычие способно предоставить молодому поколению благоприятные условия, обеспечивающие гармоничное сочетание развития общечеловеческих качеств личности, способствующих диалогу с другими культурами. Так как в современных условиях стираются многие национальные различия, теряется связь человека со своими корнями, обесценивается нравственный опыт предыдущих поколений. В этой связи понимание роли языков в современном мире ставит перед нами вопрос обучения языкам и повышение уровня языковой подготовки самих преподавателей.

Развитие речи – это и развитие мышления. Речь невозможна без мыслей, без опережающего внутреннего процесса. Таким образом, язык - это уровневая система: лексическая – произносительная – грамматическая. Прагматика языка или речь – средство общения, коммуникации, самовыражения: овладение новыми средствами выражения

мысли и миром изучаемого языка. Поэтому подготовка разностороннего специалиста, обладающего высоким уровнем культуры, в том числе и культуры слова, одна из главных проблем образования.

Но ни один преподаватель не сможет научить, если сам студент не захочет учиться. Необходимо учитывать основные принципы обучения - принцип коммуникативности и учета родного языка, принцип дифференциации и интеграции, принцип группового и индивидуального подхода.

Неоценимая помощь при решении этой задачи может исходить от использования инновационно-коммуникационных технологий на занятиях и во внеурочное время. Использование компьютера способствует:

- расширению знаний и кругозора студентов;
- активизации самостоятельной исследовательской деятельности;
- интенсификации учебного процесса;
- повышению активности обучаемых;
- повышению уровня мотивации учения;
- развитию воображения и творческих способностей студентов;
- использование аутентичных материалов и актуальной информации.

Студентам нравятся занятия с использованием инновационно-коммуникативных технологий. Ситуативные, игровые, проблемные приемы создают массу эмоций у студентов. Активизируется поисковая деятельность, появляется интерес к той проблеме, которую нужно решить. Выше изложенное объясняет возможность и даже необходимость использования инновационно-коммуникативных технологий в учебном процессе.

При разработке занятий с ИКТ учитываем основные прогрессивные методы, подходы и технологии обучения:

- лично-ориентированный;
- обучение в сотрудничестве (стараясь создать условия для активной совместной учебной деятельности студентов в различных учебных ситуациях);
- использование технологии методов проектов, в основе которых лежит какая-либо проблема;
- формирование языковой компетенции;
- формирование межкультурной страноведческой компетентности.

С текущего года немало преподавателей ведут дисциплины на двух языках. Из опыта хочется отметить, что подготовку к преподаванию необходимо начать с создания специальных учебных программ по данной дисциплине. Следующая ступень – работа с глоссарием, так у студентов формируется словарный запас, закладываются основы грамотности на этом языке. А уже потом, можно начинать рассматривать учебный лекционный материал не более 15-20 минут, закрепляя наводящими вопросами, тем самым проверяя на усвояемость.

В целом, для успешной реализации требований государственного образовательного стандарта необходим иной подход к изучению учебной дисциплины на двух языках. Это объясняется некоторыми причинами, а именно: процесс обучения происходит в искусственной языковой среде; недостаточное количество учебников и учебных пособий, имеющих профессиональную направленность. Часто интерес к предмету у студентов падает, появляется апатия, безразличие, тревожность, вызванные трудностями, с которыми студент встречается при изучении предмета. Поэтому одна из главных задач преподавателя - поддерживать интерес к предмету. А чтобы этот интерес не пропал у студентов, преподаватель не только должен знать свой предмет, но и искать новые методические приемы, которые развивают познавательный интерес к учению.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана от 17 января 2014 г. «Казахстанский путь – 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее» // www.akorda.kz
- 2 Назарбаев Н.А. Социальная модернизация Казахстана: двадцать шагов к обществу всеобщего труда // Казахстанская правда. - 2012. - № 218-219. - 10 июля.
- 3 Бактыбаева А.Т. Современное полиязычное образование в Казахстане: проблемы и перспективы развития. - Иваново: Олимп, 2016. – 59 с.

ТҮЙІН

Мақалада Қазақстанда көптілді білім берудің кейбір аспектілерін қарастырылған. Авторлар оқытушылардың үш тілді дамыту мәселелерін анықтаудағы оқу-әдістемелік қызметін ерекше атап өткен.

RESUME

In the article the authors consider some aspects of the introduction of the multilingual education in Kazakhstan. Identifying the problems of the development of the triune languages, the authors emphasize the teaching and methodological activity of teachers.

Қ.С. Дүсіпбаева

КАЗГЮУ Университеті,
филол. ғыл. канд., доцент

Г.Ж. Мауленова

КАЗГЮУ Университеті,
қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің
магистрі

Т2 қазақ тілін оқытуда қолданылатын 10 құзыреттілік

Аннотация

Автор мақалада қазақ тілін өзге тілді аудиторияда оқытудың тиімді жолдарын қарастырған. Тілді оқытудың төрт дағдысын оқытуда интербелсенді әдістер арқылы Давоста өткен Халықаралық экономикалық форумда айтылған дағдылардың Top 10 skills үйретуге болатынын дәлелдеуге тырысқан. Мақала тілді өздiгенен үйренгiсi келетiндер мен Т2 қазақ тілі пәнінен сабақ беретін мұғалімдерге арналған.

Түйін сөздер: құзыреттілік, дағды, әдіс-тәсіл, тыңдалым, оқылым, айтылым, жазылым, әлеуметтік желі, оқу бағдарламасы, оқу құралы.

Қазіргі таңда білім жүйесінде реформалардың өте көп болып жатқаны белгілі. Бұл реформалар бәсекеге қабілетті қоғам құру мақсатынан туындағыны да аян. Давоста өткен Халықаралық экономикалық форумда айтылған дағдылардың (Top 10 skills) болашақ мамандарға қажетті құзыреттіліктерді мектеп қабырғасынан үйрету маңызды, өйткені мектеп кезеңінде іргетасы қаланып, жоғары оқу орындарында нақтыланып, қолданысқа жіберіледі [1]. Атап айтсақ ол құзыреттіліктер: мәселені көпдеңгейлі кешенді шешу (Complex problem solving), сыни ойлау (Critical thinking), кең мағынадағы креативтілік (Creativity), адамдарды басқара алу қасиеті (People management), адамдармен қарым-қатынас (Coordinating with others), эмоционалды интеллект (Emotional intelligence), өз пікіріңді қалыптастырып, шешім қабылдай алу (Judgment and decision-making), қызмет көрсету бағдары (Service orientation), келіссөздер жүргізе алу қабілеті (Negotiation), ақыл икемділігі (Cognitive flexibility).

Сонымен қатар биылғы жылы өткен Назарбаев зияткерлік мектептерінің дәстүрлі "Білім берудің жарқын болашағына арналған құндылықтар, әл-ауқаттылық және инновация" атты ІХ Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясында (Астана, 27-қазан 2017ж) [2] Лина Бенет, Білім беру саласындағы маман, Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Өзбекстан Республикаларындағы ЮНЕСКО кластерлік бюросы (UNESCO Алматы) «XXI

ғасыр құзіреттіліктерін білімге енгізу» атты баяндамасында ХХІ ғасыр оқу мәселелеріне тоқтала отырып, оқушы мен мұғалімнің орнын айқындаса, финдік Аризона мемлекеттік университетінің профессоры Паси Салберг мақсатты дұрыс қоя білудің маңыздылығын айтады, Сингапурлық Ұлттық білім беру институтының директоры Тан Он Сеннің құндылық арқылы білім берудің маңыздылығын айта отырып, ол құндылық: оқушы, ұстаз, ата-ана екенін ерекше атап өтті. Бізде осылай ма деген орынды сұрақ туады. Сонымен қатар профессор Паси білім берудегі жасалатын жиі-жиі жаңа реформалар нәтиже бермейтінін тілге тиек етті.

Үш тұғырлы тіл саясаты, жаңартылған бағдарлама – барлығы да мұғалімдер қауымына оңай әсер еткен жоқ. Жаңа белестер мен жаңа тиімді әдіс-тәсілдерді қарастырып, сабақ өткізу жүйелеріне жаңа талап бойынша қарауға тура келді. Қазір қоғамда мұғалімдердің жаңартылған бағдарлама бойынша пікірлері екіге бөлінгенін көруге болады. <https://www.facebook.com/groups/kzustaz/> Бірі жаңалықты дұрыс деп қабылдап, білек сыбана кіріссе, екінші топ жатырқап қарауда, өйткені өздері түбегейлі өзгергілері келмейді. Мұны әлеуметтік желіден және оның себептерін Асхат Әлімнің фейсбуктағы жазбаларынан көруге болады [3]. <https://www.facebook.com/search/top> Жоғарыда айтылғанның барлығы бүгінгі күннің келелі мәселесі екенін білдіреді.

Білім саласындағы соңғы өзгерістерді ескере отырып, қазақ тілі Т2 пәнін соңғы жаңартылған бағдарламаға сәйкес оқытудың тиімді әдіс-тәсілдерін көрсетуді мақсат етіп қойдық. Осы мақсатқа сәйкес әлеуметтік желілердегі ой-пікірлер, Семей қаласында өткен «Жаңартылған бағдарлама» бойынша курстағы ұстаздардың тәжірибесі сарапталып, қазақ тілін Т2 ретінде оқытуда ұсынып жүрген ғалымдардың еңбектері ескерілді.

Алдымен Давоста өткен Халықаралық экономикалық форумда айтылған дағдылардың Top 10 skills қазақ тілінде қалай көрініс табатынына тоқталатын болсақ, бұл экономикалық форумда айтылған дағдылар туралы әлеуметтік желіде тек орыс тілінде көп жазылған қазақ тілінде сауақпен санарлық қана жазбалар кездеседі (Nurmukhamed Baigaraev). Неге? Мәселе қазақ тілінің экожүйесінде.

Сонымен 5 жылдан кейін 10 дағдыны (Top 10 skills) игерсең, мансабың керемет болуы мүмкін. Олар: мәселені көпдеңгейлі кешенді шешу (Complex problem solving), сыни ойлау (Critical thinking), кең мағынадағы креативтілік (Creativity), адамдарды басқара алу қасиеті (People management), адамдармен қарым-қатынас (Coordinating with others), эмоционалды интеллект (Emotional intelligence), өз пікіріңді қалыптастырып, шешім қабылдай алу (Judgment and decision-making), қызмет көрсету бағдары (Service orientation), келіссөздер жүргізе алу қабілеті (Negotiation), ақыл икемділігі (Cognitive flexibility). Енді осыларды қазақ тілді емес аудиторияларда қазақ тілін үйретуде, қазақ тіл білімі саласына қатысты пәндерде, шешендік өнер сабақтарында қалай қолданамыз деген орынды сауал туындайды. Осы мәселені қарастырып, 2 айлық зерттеу барысында мынандай ой түйдім: мәселені көпдеңгейлі кешенді шешу бұл тұста тіл меңгеру барысында тілді білмегендіктен қызықты, динамикалық, жоғары еңбақылы жұмыстардан құр қалуды емес, неге тілді үйрене алмай жүрген себебін анықтап, тілді қалай меңгеремін деген мәселені шешу керек, сонда мансабы жоғары қызметтерге орналасасың. Бұл жерде мотивация бар деп ойлаймыз. Сыни ойлау күнделікті ақпараттарды қабылдап ақ пен қарасын анықтау. Оқылым, тыңдалым дағдылары арқылы негізгі және қосымша ақпараттарды ажырата отырып, бұның маған не керегі бар деген сияқты күмәнді сұрақтарға жауап бере алу дағдысын игеруден көрінеді деп білемін. Әрі қазақтың мәтелдерінің бәрі – тұнып тұрған сыни ойлау. Кең мағынадағы креативтілік – не нәрсеге де шығармашылықпен қарау, қиялдай білу, сол қиялды іске асыру. Қиял ғажайып ертегілерді көп оқысаңыз, бәрі жүзеге асты емес пе? Ұшқыш кілем – ұшақ, тіпті піс қазан – мультиварка, қазіргі той, мереке ұйымдастыратын агенттіктер алдарына жан салмайды, қызыл тілдің арқасында, көпшілік алдында сөйлей білу де креатив қазіргі кезде, бірақ дегенмен от ауызды, орақ тілді шешендер бұрын да болды емес пе? Адамдарды басқара алу қасиеті бұл жерде Бұхар жыраудың өлеңдері

ерекше, Абылайханға айтқан «Ай, Абылай, Абылай» өлеңі мен тілдің коммуникативті қызметінен артық ешнәрсе айтуға келмес, тек нені, қайда, қалай айтудың қамын жеу керек. Адамдармен қарым-қатынас - бұл айтпаса да түсінікті. Тіл адамдар арасындағы қарым-қатынас құралы. Тілсіз қоғам жоқ, қоғамсыз тіл жоқ. Қанша тіл білсең, сонша елде еркін жүресің. Сөз әдебін жете меңгеру керек. Эмоционалды интеллект тілдегі эмоционалды-экспрессивті, эвфемизмдер мен дисфемизмдерді жақсы біле отырып, көңіл-күй одағайларын қолдану арқылы адамдарды жақсылыққа үміттендіру. Тыңдай білу де, жігерлендіре білу де өнер екенін және сөз тауып кететіндей болу, суырып салмалық өнерді игеру керек. Өз пікіріңді қалыптастырып, шешім қабылдай алу тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін шығара алу, эссе жазу дағдысын игеру, өйткені эсседе автор өз пікірін әртүрлі пікірлермен салыстыра отырып, қарсы пікірлерді келтіру арқылы өзінің дұрыс-бұрыстығын анықтай алады, сол арқылы шешімге де келеді. Қызмет көрсету бағдары – сөз әдебіңіз жалпы сөйлеу мәдениетіңіз ешбір табысты адам жетістіктерге қол жеткізе алмасы анық. Келіссөздер жүргізе алу қабілеті бұл тікелей іскери қазақ тілінің, көпшілік алдында сөйлеу өнерінің нысаны бола отырып, соның ішінде сендіре, иландыра білу тактикаларыңыз іске аспайды. Ақыл икемділігі когнитивті икемділік тілдің когнитивтік қызметімен тікелей байланысты. Бір ойдан екінші ойға қатар ауысу, бір дегенде бірнеше затты қатар ойлау. Осы орайда когнитивтік лингвистиканы дұрыс түсіне білу керек.

Осы 10 дағдыны бойыңа сіңіру үшін қазақ тілі қаншалықты қажет екен? Иә, қазақ тілі, өйткені бұл дағдылар туралы жазып жатқан блогерлер шамалы ма деген ой туады. Ол ойдан қазақ тілінің тағдыры туады. Қазақ тілінің тағдырынан бәсекеге қабілетті маман туады. Бәсекеге қабілетті маман арқылы 30 елдің қатарына қосылатын «Мәңгілік ел» өмір сүруін жандандырады.

Осы құзыреттіліктерді дұрыс қолдана алып жүрмін бе деген сұрақты студенттерге қойған едік. Студенттердің ішінен Оспанов Арман Дүсіпбаева Қ. мақаласын оқып, соған жауапты өз фейсбук парақшасында жариялапты [4]. <https://www.facebook.com/atman.ospanov.98/posts/> Давоста өткен Халықаралық экономикалық форумда айтылған дағдылардың Top 10 skills барлығында «Қарлығаш Советқанқызы өз сабақтарында бізге қолдануды үйретеді. Нақтылап айтсам, біріншіден, мәселені көпдеңгейлі кешенді шешу (Complex problem solving) дағдысы жайында апай ылғи да бізге: «Неге мен осы күнге дейін әлі қазақ тілінде таза сөйлемеймін?» - деп сұрақ қоюымызды сұрайтын. Сосын, сол мәселені шешудің жолдарын барлығымыз бірге іздейтінбіз. Екіншісі, сыни ойлау (Critical thinking) дағдысын бізге қазақтың мақалдарын оқытып, солардың мағынасын табуымызды сұрау арқылы дамытады. Үшіншіден, кең мағынадағы креативтілікті (Creativity) біз түрлі әңгімелер мен ертегілер ойлап табу арқылы игеріп жүрміз. Төртінші, адамдарды басқара алу қасиеті (People management) өте қажет болғандықтан, біз оны сабақта түрлі сайыстар мен іс-шаралар ұйымдастыру арқылы жетілдіреміз. Бесіншісі, адамдармен қарым-қатынас орнату дағдысын (Coordinating with others) басқа топтармен қосылып, түрлі жиындар өткізу арқылы меңгереміз. Әрине, сол арқылы сөз әдебін де жете меңгеруге тырысып жүрміз. Келесісі, эмоционалды интеллект (Emotional intelligence) болып табылады. Бұл дағдыны, студенттер сабақта бір-біріне мотивация беру үшін түрлі жігерлі сөздер айтып, көңіл-күйлерін көтеру арқылы меңгереді. Жетіншіден, осы дағдылардың ең керектілерінің бірі - өз пікіріңді қалыптастырып, шешім қабылдай алу қабілеті (Judgment and decision-making). Бұны студенттер әр сабақтың аяғында пікір айту, түрлі тақырыптарға эссе жазу және аптасына бір рет заманауи желілер Instagram, VKontakte, Facebook, Twitter арқылы күнделікті өмірлері жайлы блог жазу арқылы меңгереді. Бүгінгі блогыма да Қарлығаш апай себепші болып отыр. Сегізінші, қызмет көрсету бағдарын (Service orientation) тілдің көмегіңіз елестету мүмкін емес, сол себепті ол жағын біз күнделікті жетілдіру үстіндеміз. Тоғызыншы, келіссөздер жүргізе алу қабілеті (Negotiation) біздің университеттің студенттерінің болашақ мамандықтарына өте қажет екендігі баршаңызға белгілі. Сол

себепті де, Қарлығаш Советқанқызы сабақтарымыздың практикалық бөлігінде барынша шынайы түрде бізбен бірге компания басшылары ретінде келіссөздер жүргізіп, түрлі ұсыныстар жасап және оларға сендірту жолдарын үйретеді. Соңғысы, ақыл икемділігі (Cognitive flexibility) қабілетін көптеген жұмбақтар шешіп, аңыз-әңгімелердегі сұрақтарды шешу арқылы дамытып жүрміз. Ол қасиет бір деген де бірнеше затты қатар ойлауға көмек береді. Осы 10 дағдыны бойыңа сіңіру үшін қазақ тілі қаншалықты қажет екен? Менің ойымша, қазақ тілінің осы қабілеттерді меңгерудегі алатын орны айқын болып табылады. Өйткені ана тілін жетік білу арқылы елімізде бәсекеге қабілетті мамандар көбейе түседі. Өкінішке орай, жастар арасында қазақ тілінің жағдайы мәз емес».

Жоғарыда жазылған Оспанов Арманның мақаласынан бәсекеге қабілетті болудың құзыреттіліктерін тілді меңгерте отырып та үйретуге болатынына көз жекіземіз. Осы бағытта жаңартылған бағдарламаға сәйкес жаңа оқулықтар жазылып жатыр. Оқулықтардың мақсаты – тілді өмірге бейімдеу арқылы үйрету. Оқулық, мұғалімге арналған нұсқаулық жаңартылған бағдарламаға сәйкес жасалған. Жаңартылған бағдарлама болашақ маман, бүгінгі оқушының бойында трансверсалды дағдыларды: ұйымдастыру қабілеттілігі, көпшілік алдында сөйлеу, өнертапқыштық қабілеті, зерттеушілік, креативті ойлау, сыни ойлау, жазба тіл, қаржылық басқару, заманауи компьютерлік бағдарламаларды игеру дағдыларына құрастырылған. Аталған құзыреттіліктерді тілді оқытудың төрт дағдысы арқылы да игертуге болады. Қазіргі таңда алдымен мұғалімдер мен оқытушыларды осы бағытта дайындау қажет, сонда мұғалімдер арасында екі түрлі пікір тумайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 <https://ru.wikipedia.org/wiki>
- 2 conferences.nis.edu.kz
- 3 <https://www.facebook.com/groups/kzustaz/>
- 4 <https://www.facebook.com/search/top>
- 5 <https://www.facebook.com/arman.ospanov.98/posts>

РЕЗИЮМЕ

Статья посвящается рассмотрению актуальных вопросов методики преподавания языка. В частности, в ней речь идет об использовании интерактивных методов в практике подготовки четырех видам речевой деятельности в условиях компетентностного обучения, предложенного Всемирным экономическим форумом в 2016 году (Top 10 Skills). Статья предназначена для всех, кто желает овладеть казахским языком, а также для преподавателей казахского языка.

RESUME

The article is devoted to the consideration of topical issues in the methodology of language teaching. In particular, it deals with the use of interactive methods in the practice of preparing for four types of speech activity in conditions of competence training offered by the World Economic Forum in 2016 (Top 10 Skills). The article is intended for all those who wish to master the Kazakh language, as well as teachers of the Kazakh language.

Б.Б. Динаева

КАЗГЮУ Университеті,
филол. ғыл. канд., доцент

Л.М. Оразғалиева

КАЗГЮУ Университеті,
филол. ғыл. канд., доцент

Қазақ тілін деңгейлік тапсырмалар арқылы оқыту (Президенттің «Рухани жаңғыру» мақаласы бойынша)

Аннотация

Мақалада коучинг әдісімен деңгейлік тапсырмалар арқылы тіл үйретудің тиімді тәсілдері қарастырылады. Авторлар, ең алдымен, коучингтің пайда болу тарихына, оның негізгі қағидаларына тоқталады. Білім беру саласындағы коучингтің өзіндік ерекшеліктеріне, коучинг технологиясы мен оқытушының кәсіби қызметінің өзара байланысына талдау жасайды. Авторлар коуч-оқытушы ретінде тақырыпқа негізделген сабақ үлгісін ұсынып, өз тәжірибесімен бөліседі. Сабақ барысында студенттердің қатысымға түсе алуларын, сыни ойлау дағдыларын дамытуға арналған тапсырмалар берілген.

Түйін сөздер: деңгейлеп оқыту, деңгейлік тапсырмалар, қатысымға түсу, коучинг әдісі, коуч-оқытушы, сыни ойлау, уәждеме, рухани жаңғыру.

Практикалық қазақ тілі пәнінің В2 деңгейінде студенттің сөздік қорын байытуға, көпшілік алдында сөйлей алуына, оқу және жазылым дағдыларын одан әрі тереңдетуге, сыни ойлауына ерекше назар аударылады. Оқытудың қазіргі заманғы жаңа технологиясының бірі - қазақ тілін деңгейлік тапсырмалар арқылы оқыту. Деңгейге бөліп оқыту кезінде студенттердің теориялық дайындығын, оқуға деген ынтасын, дара қасиетін ескеру қажет. Тиімді нәтижеге жету үшін студенттің білімі мен деңгейіне байланысты тақырыптар қамтылуы қажет. Деңгейлік тапсырмалар ауқымы өте кең. Деңгейлік тапсырмалар құрамы тыңдалым, оқылым мәтіндері, қызықты грамматика, эссе жазу, іскерлік ойындар, тренингтер, коучингтер т.б. жүйесін қамтиды.

Деңгейлеп оқыту студенттерге қойылатын талаптардың әртүрлілігі арқылы жүзеге асады. Деңгейлеп оқыту әр студенттің өз мүмкіндіктерін барынша пайдалана отырып, білім алуына жағдай жасайды әрі мүмкіндік береді. Деңгейлеп оқыту белгілі бір тақырыпқа бағыттылады. Осы ретте КАЗГЮУ Университетінің 1-курсына арналған В2

деңгейіндегі «Қазақ тілі» пәні бойынша «Рухани жаңғыру – ұлттық дамудың ұлағатты үлгісі» тақырыбында 2017 жылғы 16 қазанда өткізілген сабақ үлгісімен өз тәжірибемізді бөліскіміз келеді. Сабақ коучинг әдісімен өткізілді.

1970 жылдары АҚШ-та «спорт жаттықтырушысы» деген ұғымнан пайда болған «коучинг» термині әлемге кең таралып, тек іскер адамның ғана қызмет саласында емес, сонымен қатар қазіргі заманғы адамның күнделікті өмірінде де белсенді түрде қолданылып кеткенін дереккөздер дәлелдейді [1, 65]. Нақтырақ айтсақ, «Коуч» терминін ХХ ғасырда «мақсатқа жетуге кеңес беру» ұғымында Томас Леонард енгізген [2, 144]. Қазіргі кезде коуч тұлғалық және кәсіби дамудың барынша заманауи әрі тиімді құралы ретінде мойындалып отыр. Коучингті жақтаушылар коучинг арқылы жоспарлау, уәждеме беру, басқару, келіссөздер жүргізу, шешім қабылдау және т.б. үдерістерді тез, нақты және анағұрлым тиімді жолмен жүзеге асыруға болатынын айтады.

Коучтің негізгі қағидаларына мыналар жатады:

1) барлық адамда (оқытушының жағдайында – студентте) белгілі бір дәрежеде қабілет болады;

2) қателіктен емес, жеткен табыстан үйрену;

3) мәселеге емес, оны шешуге бағдарлану;

4) дәл осы сәттен болашаққа бағытталу;

5) барлық жауап адамның ішінде болады – студент өзін-өзі бағалай алады.

Бұл жерде коуч-оқытушы студенттің жауапкершілігін күшейтіп, тақырыпты ұғынуына, мақсатын анықтауға, жоспар құруға, іс-әрекетке көшуіне көмектеседі, шабыт пен уәждеме береді, қорқынышының алдын алады [3].

Ресей зерттеушілері Н.В. Долина мен А.А. Андреев адамның ішкі әлеуетін ашатын әмбебап құрал болып табылатын коучинг әдісі психология, менеджмент, философия мен логика ғылымдарының тоғысында пайда болған деген пікір айтады [4, 77]. ICF Халықаралық коучинг федерациясының анықтамасы бойынша, коучинг дегеніміз – даму үдерісіне қатысушылардың әлеуметтік, тұлғалық, шығармашылық әлеуеттерінің барынша тиімді нәтижеге жету мақсатында бірлесіп жүзеге асырылу жүйесі [5, 130].

Коучинг – өзара байланыстар аясында өтетін әңгімелесулер мен қарым-қатынастар. Жағдаяттар пен қажеттіліктерге байланысты ол әртүрлі формада өтуі мүмкін [6, 120]. Білім беру саласындағы коучинг – білім алушылардың жоспарланған нәтижеге жету жолындағы ішкі ресурстарын пайдаланудың инновациялық технологиясы. Сонымен бірге коучинг білім алушыларды оқытуда және жеке тұлғалық дамуына қолдау көрсететін инновациялық технология болып табылады, ол тұлғаға бағдарланған білім беруде өзекті.

Н.А. Зырянованың пікірінше, білім берудегі коучингтің негізгі мақсаты – студенттерге саналы және белсенді түрде оқуға көмектесу, олардың білімді өз бетінше ізденулеріне қолдау көрсету, білім алушылардың өз әлеуеттерін барынша пайдалана алуларына, дағдыларын дамытуға, өз міндеттерін өте жақсы орындауға, тиісті нәтижеге қол жеткізуге мүмкіндік беру [7, 47].

Коуч-оқытушының негізгі міндеті – студенттердің өздеріне деген сенімділіктеріне қолдау көрсету, олардың өз-өздерін дұрыс бағалай білуін үйрету. Білім алушылардың өз мүмкіндіктеріне деген сенімдері, тілдің заңдылықтарын ұғыну деңгейлері оқуларына жауапкершілікпен қарауды қалыптастырып, танымдық уәждемеге мүмкіндік береді. Білім алушылар көздеген мақсаттарына жету үшін оқып-үйренудің қажеттігін шынайы түрде түйсінгенде ғана коучинг өз нәтижесін берді деп есептеуге болады. Э. Парслоу мен М. Рэй бұл туралы: «Сіз адамның өзі қаламайынша, ешкімге ештеңе үйрете алмайсыз; сіз жылқыны суатқа жетектеп әкеле аласыз, бірақ оны су ішуге мәжбүрлеу қолыңыздан келмейді!» - дейді [8, 54]. Коучинг тәсілімен өткізілген сабақта оқытушының міндеті – студенттердің өз беттерінше ой қорытып, тақырыпты ұғынып, оны түйсіне білулеріне көмектесу.

Коучинг үдерісінің моделі нақты белгіленген бірнеше кезеңдерден тұрады:

- мақсат қою және оның шынайылығын ұғыну;
- табысқа жету жолына талдау жасау;
- қолда бар мүмкіндіктерге талдау жасау;
- мақсатқа жету жолдарын анықтау, стратегияны таңдау;
- орындалған мақсатқа мониторинг жүргізу және нәтижелерге талдау жасау.

Кәсіби білікті коуч-оқытушының білім кеңістігінде аталған кезеңдердің әрқайсысы үшін тиісті технология мен құралдар жиынтығы болады және олардың ішінен әрбір нақты жағдайға және әр студентке бағытталған барынша оңтайлы әдіс-тәсілді таңдайды. Студенттердің тіл білуге деген «мұқтаждықтарын» ұғынуға көмектесуі коучтың оларға беретін ең алғашқы көмегі деуге болады. Нәтижесінде студент қазақ тілін меңгерудің және мақсатқа жетудің (мысалы, жоғары оқу орнын үздік бітіру) жоғары оқу орны мен оқытушыға керек деген түсінікпен қоштасып, тілді білу өзіне қажет екендігін саналы түрде түйсінеді. Бұл жерде студент тілді меңгеру оның жеке міндеті екендігін анық ұғынуы қажет. Бұл жолда оған коуч-оқытушымен бірлесіп атқарылған жұмыс көмектеседі. Коучинг әдісімен өткізілген сабақта коуч-оқытушы шешімді студентпен бірлесе отырып іздейді.

Тіл үйренуге арналған коучинг:

- тілдік тосқауылдардың алдын алуға;
- тілді үйрену барысында уәждемені арттыруға;
- қазақ тілінде ауызекі сөйлеуді меңгеруге;
- нақты міндеттерді шешуге (келіссөздер мен мәжілістер өткізуге, ауызша таныстырылымдар әзірлеуге және өткізуге, жұмысқа тұру кезінде қазақ тілінде әңгімелесе білуге және т.б.) тиімді әдіс болып табылады.

Коучинг стилінде тіл үйрету қазақ тілін сапалы меңгеруге көмектеседі, себебі сабақ барысында диалог өте көп қолданылады. Диалог негізінде оқытушы мен студенттердің, студент пен студенттің өзара сұхбаттасуы олардың өзіндік ой-пікірлерін жүйелеуі мен дамытуларына көмектесетін амал екенін көреміз. Оқытушының қойған жетекші сұрақтары арқылы сабақ барысында талқылауға түскен тапсырмалар, студент пен студент арасындағы зерттеушілік әңгімелер олардың есінде ұзағырақ сақталады әрі қойылған сұрақтарға жауап беру арқылы сыни тұрғыдан ойлайтын тұлға болып қалыптасады. Сабақ барысында студент пен студент арасында диалогтің болғаны олардың қазақ тілінде сөйлеуін дамытуына, білімдерінің тереңдеуіне көп әсерін тигізеді. Ол, әсіресе, зерттеушілік жұмыста жақсы байқалады. Зерттеушілік жұмыс барысында студенттер өз топтастарымен шағын топтарда жұмыс істейді. Оларда ортақ мәселе болады, бұл мәселе бойынша бірлескен түсінік қалыптастырады; ойларымен пікір алмасып, бір-бірінің идеяларын талқылайды, өз болжамдарын ұсынады, бір-біріне баға береді; ұжымдық білім мен түсінікті қалыптастырады. Басқаша айтқанда, студенттер бірге ойланады. Қазақ тілі сабағында зерттеушілік жұмыстардың орындалуы студенттердің сабаққа деген ықыластарын, пәнге деген қызығушылықтарын арттырады. Осы мақсатта диалог арқылы оқыту тіл дамытуда өз нәтижесін береді.

Коучинг – өзара байланыстар аясында өтетін әңгімелесулер мен қарым-қатынастар. Жағдаяттар пен қажеттіліктерге байланысты ол әртүрлі формада өтуі мүмкін. Коучинг әдісімен өткізілген сабақта коуч-оқытушы шешімді студентпен бірлесе отырып іздейді.

Сабақтың жоспары

• Пәні	Қазақ тілі. 1-курс.
• Сабақ тақырыбы	Рухани жаңғыру – ұлттық дамудың ұлағатты үлгісі
• Оқу мақсаты /Уәждеме	Білімділік: Студенттерге ұлттық құндылықтардың адамзат өміріндегі орны, рухани жаңғыру туралы түсінік беру.

	<p>Дамытушылық: Студенттерді сыни тұрғыда ойлап, өзінше ой қорытуға баулу, ұлттық құндылықтар жайындағы білімдерін одан әрі дамыту.</p> <p>Тәрбиелік: Студенттердің білім-ғылымға, салт-дәстүрге қызығушылықтарын арттыру, Президенттің мақаласын оқу арқылы адамгершілікке, имандылыққа, білімділікке тәрбиелеу, болашаққа жоспар жасай білетін тұлға ретінде тәрбиелеу.</p>
• Оқу әдістері	Коучинг. Миға шабуыл. Жеке жұмыс. Топпен жұмыс. Кері байланыс.
• Құзыреттер	<ul style="list-style-type: none"> - топтаса жұмыс атқара отырып, рухани жаңғыру туралы түсінік қалыптасады; - алған білімдерін тиімді пайдалануға үйренеді; - студенттер сыни тұрғыда ойлап, өзінше ой қорытуға үйренеді.
• Пәнаралық байланыс	Сабақ «Қазақ тілі», «Қазақ әдебиеті», «Қазақстан тарихы», «Сыни ойлау» пәндерімен байланыста өтеді.

Сабақ студенттердің қызығушылығын оятудан басталады. Үйренушінің оқуға/үйренуге деген ынтасы болмаса, оқу нәтижесінің өз құзыретіне жетуі екіталай. Сол үшін кез келген сабақты уәждеме беруден бастау керек. Уәждеме – әр үйренушінің білімге деген қажеттілігі мен мұқтаждығы, құлшынысы мен ұмтылысы, ынтасы мен көңілі, қызығушылығы мен құмартушылығы, оның білім үдерісінде алдына қойған мақсаттары мен мүдделері [9, 98]. Уәждеме беру үшін тақырыпқа сәйкес таңдалған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты жаңалықтардан үзінді көрсетіледі. Бейнебаян көрсетіліп болғаннан кейін «Миға шабуыл» әдісімен «Диктордың хабарынан не түсіндіңіздер?» деген сұрақ қойылады. Студенттердің жауаптарынан соң бүгінгі сабақтың тақырыбы, оқу мақсаттары мен құзыреттері айтылды, слайд арқылы көрсетіледі. Студенттер үш топқа бөлінеді.

Ой толғаныс кезеңінде топтарға «Саяси жаңғыру дегеніміз не? Экономикалық жаңғыру дегеніміз не? «Рухани жаңғыру дегеніміз не?» деген сұрақтар қойылып, жауаптары тыңдалады. Топтар рухани жаңғыруға өздерінің анықтамаларын береді.

Оқылым / Мәселені шешу кезеңінде үш топқа көшбасшының үш түріне қатысты мәтін беріледі. Студенттер өздеріне берілген мәтіндерді Блум таксономиясы бойынша топ ішінде талқылайды, содан соң өз мәтінін келесі топтарға барып айтып береді. Осыған байланысты мәтін түрлері мен мазмұны таңдалады.

1-мәтін

XXI ҒАСЫРДАҒЫ ҰЛТТЫҚ САНА ТУРАЛЫ

Күллі жер жүзі біздің көз алдымызда өзгеруде. Күн санап өзгеріп жатқан дүбірлі дүниеде сана-сезіміміз бен дүниетанымымызға әбден сіңіп қалған таптаурын қағидалардан арылмасақ, көш басындағы елдермен тереземізді тең бола алмаймыз. Өзгеру үшін өзімізді мықтап қолға алып, заман ағымына икемделу арқылы жаңа дәуірдің жағымды жақтарын бойға сіңіруіміз керек.

XX ғасырдағы батыстық жаңғыру үлгісінің бүгінгі заманның болмысына сай келмеуінің сыры неде? Меніңше, басты кемшілігі – олардың өздеріне ғана тән қалыбы мен тәжірибесін басқа халықтар мен өркениеттердің ерекшеліктерін ескермей, бәріне жаппай еріксіз таңуында. Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады.

Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодынды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай. Жаңғыру атаулы

бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге менсінбей қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды.

2-мәтін

ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІ САҚТАУ

Ұлттық жаңғыру деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді. Оның екі қыры бар:

Біріншіден, ұлттық сана-сезімнің көкжиегін кеңейту.

Екіншіден, ұлттық болмыстың өзегін сақтай отырып, оның бірқатар сипаттарын өзгерту.

Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, әдеп-ғұрпымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс.

Абайдың даналығы, Әуезовтің ғұламалығы, Жамбылдың жырлары мен Құрманғазының күйлері, ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні – бұлар біздің рухани мәдениетіміздің бір бөлігі ғана.

Сонымен бірге жаңғыру ұғымының өзі мейлінше көнерген, жаһандық әлеммен қабыспайтын кейбір дағдылар мен әдеттерден арылу дегенді білдіреді.

Мысалы, жершілдікті алайық. Әрине, туған жердің тарихын білген және оны мақтан еткен дұрыс, бірақ одан да маңыздырақ мәселені – өзіңнің біртұтас ұлы ұлттың перзенті екенінді ұмытуға әсте болмайды.

Біз әркім жеке басының қандай да бір іске қосқан үлесі мен кәсіби біліктілігіне қарап бағаланатын қоғам құрып жатырмыз. Бұл жүйе жең ұшынан жалғасқан тамыр-таныстықты көтермейді.

3-мәтін

БІЛІМНІҢ САЛТАНАТ ҚҰРУЫ

Білімді, көзі ашық, көкірегі ояу болуға ұмтылу – біздің қанымызда бар қасиет. Тәуелсіздік жылдарында біз он мыңдаған жасты әлемнің белгілі университеттерінде оқытып дайындадық. Бұл жұмыс өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдарының басында қолға алынған «Болашақ» бағдарламасынан басталды. Елімізде өте жоғары деңгейдегі бірқатар университеттер ашылды, зияткерлік мектептер жүйесі қалыптасты, дегенмен білімнің салтанаты жалпыға ортақ болуға тиіс. Оның айқын да, бұлтартпас себептері бар. Технологиялық революцияның беталысына қарасақ, таяу онжылдық уақытта қазіргі кәсіптердің жартысы жойылып кетеді.

Біз бүгінгі жаңа атаулы ертең-ақ ескіге айналатын, жүрісі жылдам дәуірге аяқ бастық. Бұл жағдайда кәсібін неғұрлым қиналмай, жеңіл өзгертуге қабілетті, аса білімдар адамдар ғана табысқа жетеді. Осыны жақсы түсінгендіктен, біз білімге бөлінетін бюджет шығыстарының үлесі жөнінен әлемдегі ең алдыңғы қатарлы елдердің санатына қосылып отырмыз.

Табысты болудың ең іргелі, басты факторы білім екенін әркім терең түсінуі керек. Жастарымыз басымдық беретін межелердің қатарында білім әрдайым бірінші орында тұруы шарт, себебі құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетеді [10].

Топпен жұмыс

Топпен жұмыста студенттер бір-бірін тыңдауға, сұрақ қоюға үйренеді. Топтық жұмыс арқылы ынтымақтастыққа баулимыз. Топ мүшелерінің ынтымақтастығы мен белсенділігінің арқасында топ табысты нәтижеге қол жеткізеді, сондықтан да практикалық сабақтарда топпен жұмыс істету орынды.

Келесі кезекте студенттер топпен бірге Президенттің «Рухани жаңғыру» мақаласындағы білім мәселесіне қатысты «Қазіргі жастардың білім-ғылымға құштарлығы қандай?» тақырыбына постер қорғады. Студенттерге өздерінің білім-ғылымға құштарлығы қандай және ұлттық құндылықтарды қаншалықты құрметтейді деген сұрақтарға жауап беру ұсынылды.

Жазылым жұмысында «Ұлттық құндылық, салт-дәстүр, білім, ғылым» деген сөздерге ассоциациялар жазып, сол сөздермен сөйлем немесе сөз тіркестерін құрастырды.

Рефлексия/Кері байланыс кезеңінде студенттер дәптерге алақандарының суретін салып, оны «БЕС САУСАҚ» әдісі бойынша толтырып, берілген сұрақтарға жауап жазды:

Ш (шынашақ) – ойлау үрдісі. Мен бүгін қандай білім мен тәжірибе жинақтадым?

Ш (шылдыр шүмек) – мақсаттың жақындығы. Мен бүгін не істедім және қандай нәтижеге жеттім?

О (ортаңғы) – көңіл-күй жағдайы. Бүгінгі көңіл-күйім қандай болды?

С (сұқ саусақ) – қолдау, көмек. Мен бүгін топтастарыма қалай көмектестім, немен қуанттым және қалай қолдадым?

Б (бас бармақ) – сергектік, физикалық қалып. Бүгін менің физикалық жағдайым қандай болды?

Сабақты қорытындылап айтар болсақ, біртұтас ұлт болып, ұлттық кодымызды сақтау үшін болашаққа қалай қадам басатынымыз, санамызды қалай өзгерту керектігі жайлы Елбасының мақаласында анық әрі дәл айтылған. Білімді бәрінен де жоғары қоятын ұлт қана табысқа жететіндігін баса айтып кеткен. Осы келелі мәселелерді қозғау арқылы студенттің сыни ойлау қабілетін дамыта отырып, қатысымға түсуіне мүмкіндік береміз. Коучинг әдісімен сабақ өткізуде өмірде белгілі бір мақсатқа, позитивті тұжырымдалған нәтижелерге жету ұйғарылады. Коучинг бүкіл мәселенің жалғыз да тиімді шешімі болмайды, дегенмен сол мәселелерді барынша тиімді шешуге орасан зор мүмкіндік беретін оқытудың жаңа технологиясы болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Голованова И.И. Понятие коучинга в контексте деятельности вузовского преподавателя // Образование и саморазвитие. - 2012. - № 1(29). - С.65-69.
- 2 Дмитриева Е.Н., Тренькаева Н.А. Возможности использования методов и приемов коучинга в профессионально-личностном становлении студентов // Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология. - 2008. - №3(4). - С.144-147. [Электронный ресурс]. – URL: <http://vital.lib.tsu.ru/>
- 3 Пырков В.Е. Коучинговый подход в обучении старшеклассников как технология реализации современного образования. 19.09.2013. [Электронный ресурс]. – URL://<http://coachingin education.ru/kouchingovuj-podxod-v-obuchenii-starsheklassnikov/>
- 4 Долина Н.В., Андреев А.А. Преподаватель как коуч // Высшее образование в России. - 2011. - № 8-9. - С.73-78.
- 5 Соколова Е.И. Анализ терминологического ряда «коуч», «ментор», «тьютор», «фасилитатор», «эдвайзер» в контексте непрерывного образования // Непрерывное образование: XXI век. - 2013. - Выпуск 4. - С.124-135.
- 6 Дауни М. Эффективный коучинг: Уроки коуча коучей / пер.с англ. – Москва: Издательство «Добрая книга», 2008. - 288 с. [Электронный ресурс]. – URL:// <http://www.klex.ru/amr>
- 7 Зырянова Н.М. Коучинг в обучении подростков // Вестник практической психологии образования. - 2004. - №1. - С. 46-49.
- 8 Парслоу Э., Рэй М. Коучинг в обучении: практические методы и техники. – СПб.: Питер, 2003. – 204 с.

- 9 Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану. – Алматы, 2009. - 328 б.
- 10 Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // <https://aikyn.kz/2017/04/13/9963.html>

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены эффективные методы обучения языку методом коучинга и проблемы уровневого обучения. Прежде всего, автор акцентирует свое внимание на истории возникновения коучинга, на его основных принципах. Был проделан анализ взаимосвязи особенностей коучинга в образовательной сфере, технологии коучинга и профессиональной деятельности преподавателя. Авторы делятся опытом, предложив разработку занятия, основанную на проведении в качестве коуч-преподавателя. Даны задания, направленные на развитие критического мышления, на повышение активности студентов во время занятия.

RESUME

In this article there were considered effective methods of language learning coaching method and the problem of teaching different levels of training. First of all, the authors focus on the history of coaching, its basic principles. It was done by the analysis of the relationship of features of coaching in education, technology, coaching and professional work of the teacher. The authors share their experience, suggesting the development of a class based on acting as coaching instructors. They give the tasks to develop critical thinking, to increase students' activity in classes.

УДК 81.1

Ф.К. ИсеноваУниверситет КАЗГЮУ,
канд. филол. наук, доцент**А.О. Каудырова**Университет КАЗГЮУ,
канд. филол. наук, доцент

Научный проект как метод обучения студентов 1-го курса неязыкового вуза (из опыта преподавания дисциплины «Академическое письмо и чтение»)

Аннотация

Статья посвящается рассмотрению вопроса об использовании методики научного проектирования в практике преподавания дисциплины «Академическое письмо и чтение» для студентов неязыковых вузов. В ней рассматриваются особенности научного проекта как жанра, а также описываются основные требования к содержанию каждого этапа, критериям работы с библиографическим аппаратом исследования. В заключение статьи авторы приходят к выводу о перспективах использования данной методики как в бакалавриате, так и магистратуре.

Ключевые слова: научный проект, научное проектирование, технология модульного обучения, академическое письмо и чтение, библиографический аппарат, исследование.

Метод научного проекта – одна из лично-ориентированных технологий обучения, направленной на формирование навыков самостоятельного исследования (как индивидуально, так и в группе), создания текста научного проекта и защиты результатов проведенного исследования в виде презентации. Возникший в начале XX века в США (Д. Дьюи, В.Х. Килпатрик, Е. Паркхарст) метод стал активно распространяться по всему миру. Однако, следует отметить, что именно в последние 15-20 лет этот метод стал наиболее активно развиваться в системе среднего образования стран советского постпространства, а в системе высшего образования имел достаточно прочную сложившуюся традицию в контексте подготовки студентов для создания курсовых и дипломных работ в бакалавриате, магистерской и докторской диссертации [1].

Вопрос о необходимости реформирования системы высшего образования в нашей стране остаётся довольно актуальным, в связи с чем в нашем университете произошли изменения в концепции подготовки студентов в бакалавриате: речь идет прежде всего об использовании технологии модульного обучения. Основным принципом такого обучения становится

довольно интенсивное обучение основам гуманитарных наук (философии, истории, социологии, политологии) на 1-ом курсе, тогда как основная специализация предусматривается со 2-го курса. Особенностью использования этой технологии становится не только знакомство студентов с теоретическими основами той или иной науки (философии, истории, политологии, социологии и т.д.), но и формирование у него навыков самостоятельной исследовательской работы, умения критически осмысливать окружающий мир. Совершенно очевидно, что основной целью такого обучения становится выработка таких умений, которые оказываются востребованными на протяжении всей системы подготовки в бакалавриате, а затем магистратуре и докторантуре. Формирование исследовательской компетенции направлено на осознание студентом следующих видов учебной и исследовательской деятельности: 1) умение работать с учебно-методической и – главное – научной литературой; 2) умение извлекать необходимую для выполнения проекта информацию, а также критически её оценивать, анализировать; 3) понимание технологии создания текста научного проекта согласно критериям научности и академизма; 4) планирование и распределение работы в группе; 5) овладение навыками академического стиля в устной речи в рамках защиты презентации.

Введение дисциплины «Академическое письмо и чтение» знакомит студентов с принципами создания академического текста [2], в основе которого лежит методика научного проектирования, хотя следует отметить, что во всех четырёх модулях было предусмотрено выполнение студентами научного проекта и его защита как форма необходимого контроля знаний и умений учащихся. Опыт работы со студентами по модульной технологии показал, что они сталкиваются с известными трудностями по организации научного проекта. Хотелось бы обратить внимание на несколько аспектов в работе над научным проектом:

1. Необходимо различать социальные проекты (творческие проекты) и научные, поскольку в основе последних лежит анализ конкретной научной проблемы, следовательно основным содержанием проекта становится не собственно научное открытие, а поиск научной информации (работа с научной литературой) и последующий её анализ [3]. В этой связи необходимо понимание студентом структуры научного знания, основных направлений, проблематики, понимание национальной маркированности научных идей. Для этого необходимо особое внимание на соответствующих кафедрах тематике научных проектов, а также необходимости первоначальной помощи преподавателя в поиске научных источников, поскольку студент зачастую даже не различает степень научной ценности того или иного источника.

2. Создание текста научного проекта должно стать результатом четкого планирования всех этапов работы: 1) выбор темы проекта (исследования); 2) обзор научной литературы по теме исследования; 3) сбор и анализ информации; 4) создание чернового варианта проекта; 5) подготовка окончательного варианта текста; 5) защита проекта. На этом этапе особую роль играет связь с преподавателем-предметником, поскольку именно он берет на себя роль научного руководителя проекта. На наш взгляд, довольно опасным становится такой подход, при котором студент в работе над научным проектом проявляет слишком много инициативы и неоправданного энтузиазма, приводящего к завышенной оценке проделанной им работы, а в большинстве случаев к созданию текста, не отвечающего критериям того или иного жанра.

3. Обучение содержательной и технической сторонам научного исследования должно сопровождаться на занятиях по академическому письму созданием отдельных (не связанных напрямую с текстом научного проекта) жанров, в частности, академического эссе, отчета, аннотации, абстракта, рецензии, статьи. Последнее представляется нам особенно важным, поскольку вхождение студента в научное сообщество возможно только при условии активного участия в работе конференций различного уровня. Если научный проект становится формой контроля в рамках изучения дисциплины, то создание научной

статьи может быть обозначено в виде не просто результата обучения в модуле, а стратегической направленностью всей последующей академической карьеры студента.

4. Создание текста научного проекта должно быть построено с учетом наиболее актуальных вопросов казахстанской науки, кроме того, иметь непосредственный практический результат. Тематика научных проектов становится предметом обсуждения преподавателя и студента на начальном этапе. Рациональность подхода заключается в том, что в ходе критического разбора (мозгового штурма: что вы знаете об этой теме? о чём эта тема? в какой круг она включается? что в теме интересного и нового?) темы проекта студент более осознанно подходит к выбору той темы, с которой ему должно быть интересно работать на всех этапах создания текста научного проекта. Для студента становится более очевидным ответить на главные вопросы проведения научного исследования: 1) насколько эта тема изучена в науке и имеется ли достаточно источников для работы над ней; 2) какова степень актуальности этой темы для современного развития науки; 3) понятна ли для студента общая проблематика (философия или социология) и конкретный объект исследования; 4) представляет ли студент, как сделать результаты исследования не просто теоретическим описанием проблемы, но и интересным с точки зрения конкретных практических результатов.

5. Технология научного проектирования предполагает целенаправленную работу над выработкой терминологического аппарата. Безусловно, на начальном этапе студент должен чётко представлять для себя не просто структурные элементы текста (титульный лист, содержание, введение, заключение, список литературы и приложения), но и, главным образом, наиболее простые и эффективные пути создания текста с точки зрения аутентичности, научности, академизма. Наряду с этим происходит уточнение понятийного аппарата исследования (разграничение таких понятий, как объект и предмет, цели и задачи, методология и методика и т.д.), и тогда к студенту приходит осознание того, насколько толкование (слова) и дефиниция (термина, понятия) могут изменить содержание знания: от бытового, обыденного – к научному, академическому.

6. Научное проектирование предполагает и последовательную работу с библиографическими источниками, более того, она становится отдельным положительным результатом этого метода. Такая работа носит долгосрочный характер, она рассчитана на перспективу: студент с самого начала становится более ответственным по отношению к тексту, менее волюнтаристичным в оценках своего труда и вклада, и наряду с этим более дисциплинированным, серьёзным, поскольку понимает необходимость жёсткого следования нормам академической этики. Работа в библиотеке, самостоятельный поиск источников по теме проекта предполагает выработку у начинающего исследователя целого ряда умений: 1) умение «считывать» информацию из названия источника; 2) определять круг и проблематику вопросов и их связь со своим проектом; 3) различать учебную или научную (научно-популярную) литературу; 4) обращать внимание на жанровое содержание источника (научная статья, монография, диссертация). Так, в работе над темой проекта *«Патриотизм в системе ценностей современной казахстанской молодежи»* со студентом обсуждаются конкретные вопросы по найденным источникам, кроме того, может быть намечена стратегия структурирования первого раздела проекта и списка литературы, их соотнесенности и связи. Если теоретический раздел начинать с определения (дефиниции) ценности как философско-этической категории, то и в списке литературы первыми станут источники по философии (например, *философский энциклопедический словарь*), а не работы, посвященные патриотизму казахстанской молодежи. В первом же разделе необходимо обратить внимание студента на необходимость следующей логики изложения научной проблемы: 1) определение ценности как философско-этической категории; 2) анализ работ ученых (казахстанских и зарубежных), посвященных анализу всех (или других) ценностей; 3) обзор работ (или проблем, предложенных авторами классификаций), предметом которых

становится описание патриотизма в разных аспектах (географический, социально-экономический и т.д.). Последним этапом становится название структурных элементов раздела (подразделов), когда преподавателю необходимо научить студента общим правилам создания заголовка: 1) он должен быть информативным; 2) он должен отражать структуру выполненного обзора. Так, в рамках обсуждения для изучаемой темы могли быть рассмотрены следующие варианты: название раздела (*1 Ценностная картина мира человека как объект изучения в философии*) и два подраздела (*1.1 Ценность как философско-этическая категория* и *1.2 Описание ценностей молодёжи в социологии, психологии, философии*). Следует подчеркнуть, что название структурных элементов не должно восприниматься как нечто, не требующее к себе пристального внимания: следует помнить, что чтение и знакомство с работой происходит благодаря точности названия, в котором обозначены чётко такие параметры, как информативность (объект, предмет проекта и метод), содержательность (отражает содержание подраздела: логика подхода, междисциплинарный характер или описание).

7. Одним из самых сложных становится работа над практической частью исследования, поскольку именно эта часть обладает такими свойствами, как самостоятельность, связь с теорией, аналитичность как общее свойство исследователя, креативность, умение видеть перспективу исследования. Видение методики собственного исследования помогает начинающему исследователю находить наиболее рациональные и эффективные пути. Так, в ходе работы над научным проектом студенты обращаются к комплексной методике социологического (социолингвистического) опроса / анкетирования, и только совместная работа преподавателя, студента и группы в целом становится залогом общей результативности работы. Создание опросника может стать более эффективным, если сделать подготовленные первоначальные варианты опросников предметом коллективного обсуждения, анализа и корректировки в учебной аудитории. Целесообразным становится выяснение нескольких вопросов: каков основной вопрос исследования (*почему? каковы перспективы? причины? факторы?*)? какова первоначальная собственная гипотеза (свой ответ на поставленный вопрос)? Так, в работе над научным проектом на тему *«Патриотизм в иерархии ценностей современной казахстанской молодёжи»* студенты довольно легко определяют место патриотизма в иерархии ценностей (семья, карьера, деньги, богатство и т.д.), однако, не пытаются фокусироваться на определении причин сложившейся ситуации, более того, не связывают это положение дел с определением аспектов (социальным положением, уровнем образования и т.д.).

8. Кроме того, во время создания текста студенту становятся более очевидными критерии академизма как в устной, так и в письменной речи. Такая работа начинается с рекомендаций преподавателя по использованию отдельных приёмов работы с текстом (цитирование, прямое и косвенное; редактирование текста; авторедактирование; подбор синонимов; усложнение и расширение арсенала синтаксических конструкций и т.д.). Обсуждение письменных вариантов текста научного проекта вместе со студентом на всех этапах его создания становится основой формирования такого свойства проекта, как академизм. Основным приёмом работы становится метод анализа ошибок, помощь в редактировании преподавателя очевидно заключается в том, чтобы научить студента «переводить» текст из формата разговорно-бытового в формат книжно-письменного, литературно-академического (предпочтительное использование пассивных конструкций и форм кратких причастий в прошедшем времени типа *нами были рассмотрены* как более удобных при описании результатов проведенного исследования).

9. Должна существовать единая система критериев не только создания текста научного проекта (как с точки зрения содержания, так и с точки зрения оформления текста), но и единая система критериев оценивания результатов проделанной студентами работы.

В заключении отметим, что основные положения методики научного проектирования, изложенные в статье, нашли отражение в учебно-методическом пособии и статьях [4; 5; 6], хотя, пожалуй, главным критерием успешности использования этого метода становятся искренняя заинтересованность и желание студента работать над темой проекта, а роль преподавателя заключается в разъяснении организации научного исследования – от выбора темы исследования и до его защиты.

Перспективы использования научного проектирования очевидны, если мы говорим о необходимости осознания студентом собственной образовательной траектории обучения в бакалавриате и магистратуре. Отметим, что в ходе работы студент овладевает технологией работы над созданием текста научного проекта, но вместе с тем подготавливает себя к работе с другими жанрами (научная статья, рецензия, эссе), что может означать только одно: научное проектирование как метод позволяет студенту свободнее чувствовать себя в академической университетской среде, планировать свою академическую карьеру более целенаправленно.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Короткина И. Академическое письмо. Учебно-методическое для руководителей школ и специалистов образования. Lap Lambert Academic Publishing GmbH and Co. Saabrücken Germany, 2011. – 179 с.
- 2 Рабочая программа по дисциплине «Академическое письмо и чтение» (авторы-составители к.ф.н. Динаева Б.Б., к.ф.н. Исенова Ф.К., к.ф.н. Сапина С.М.). – Астана, 2015.
- 3 Радаев В.В. Как организовать и представить исследовательский проект: 75 простых правил. - М.: ГУ ВШЭ, ИНФРА М, 2001. – 202 с. (Элек. вер.: <http://narod.ru/disk/2882665000/radaev.rar.html>)
- 4 Исенова Ф.К. Учебно-методическое пособие по изучению дисциплины «Академическое письмо и чтение» (Модуль 2 «Научная ориентация»). – Астана: Изд-во Университета КАЗГЮУ, 2015. – 150 с.
- 5 Направленность на будущее дисциплины «Академическое письмо и чтение» в образовательной траектории студента КазГЮУ // Вестник КазГЮУ. Серия «Филологические науки». - №№11-12(25/26). – С.149-154.
- 6 Формирование речевой компетенции студентов в рамках модульной технологии обучения // Актуальные проблемы формирования языковой личности средствами полилингвизма, культуры и национальных традиций: материалы семинара-тренинга (24 апреля 2015 г.) / Отв. ред. Е.А. Журавлева. – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2015. – С.74-79.

ТҮЙІН

Мақала тілдік емес жоғары оқу орындарында білім алатын студенттерге арналған «Академиялық жазылым және оқылым» пәнін оқыту тәжірибесінде ғылыми жобалаудың әдістемесін қолдану туралы мәселелерді қарастыруға арналады. Онда ғылыми жобаның жанр ретіндегі ерекшеліктері қаралады, сонымен қатар әрбір кезең мазмұнының және зерттеу аппаратының библиографиясымен жұмыс істеу критерийлерінің негізгі талаптары сипатталады. Мақала қорытындысында автор бакалавриатта, сондай-ақ магистратурада осы әдістемені қолданудың болашағы туралы тұжырым жасайды.

RESUME

This article is devoted to a question of main principles of the scientific project which is used in practice of teaching the discipline "Academic Writing and Reading" for students of not language higher education. The features of the scientific project as a genre and the main requirements to each stage are considered. The criteria of work with the bibliographic data of a research are described. The authors of the article make a conclusion about the prospects of usage of this technique as for a bachelor degree and a magistracy as well.

УДК 159.99

А.Б. Бухарова

Евразийский гуманитарный институт,
магистр педагогики и психологии

А.Б. Валиева

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
канд. психол. наук, доцент

А.М. Айтышева

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
канд. психол. наук, и.о. доцента

Г.Т. Урузбаева

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
канд. пед. наук, доцент

Исследование профессиональной мотивации людей с нарушениями слуха

Аннотация

В статье представлены результаты исследования профессиональной мотивации людей с нарушением слуха. Экспериментально определена зависимость профессиональной мотивации людей с нарушением слуха от типа субъектной регуляции деятельности.

Ключевые слова: профессиональная мотивация, автономность, зависимость, субъектная регуляция, потребности, самореализация.

Потеря слуха лишает человека важного источника информации и ограничивает тем самым процесс его интеллектуального, эмоционального и личностного развития. Люди, имеющие нарушения слуха, обладают познавательными, личностными и поведенческими особенностями, которые сказываются на их профессиональной деятельности. Профессиональная деятельность слабослышащего ограничена, реакции на воздействия окружающей среды стереотипны, менее разнообразны и менее сложны. Эти обстоятельства зачастую выступают препятствием для профессионального саморазвития и самосовершенствования.

Поскольку на зрительное восприятие слабослышащего работника ложится очень большая нагрузка, процесс их деятельности характеризуется высоким уровнем дополнительного напряжения. Напряжение в свою очередь приводит к утомлению, снижению концентрации и устойчивости внимания. А затем все это может приводить к низкой скорости выполнения своих профессиональных обязанностей и увеличению различного рода ошибок.

Внимание у людей с нарушениями слуха является зависящим от изобразительных качеств воспринимаемого материала. Чем они выразительнее, тем легче для слабослышащих выделить информативные признаки предмета или явления. Поэтому, если в процессе деятельности такой работник имеет дело с объектами невыразительными, то это создает дополнительные трудности для выполнения профессиональных задач.

Слабослышащие обладают весьма специфическими особенностями зрительного восприятия, которые обуславливают эффективность их памяти, в частности образной. При запоминании действий в рамках профессиональной деятельности слабослышащие опираются на несущественные признаки. Эта особенность может приводить к тому, что работники, имеющие нарушения по слуху, требуют дополнительного внимания со стороны своих руководителей.

Письменная речь у слабослышащего работника преобладает над разговорной и, соответственно, наглядно-образное мышление - над словесно-логическим. Как правило, словесно-логическое мышление у слабослышащих развивается позже по сравнению с нормой. Сроки развития зависят во многом от степени поражения слуха. Например, у глухих и слабослышащих с тяжелой степенью поражения слуха формирование словесно-логического мышления завершается к 17 годам и даже позднее. Поэтому в процессе выполнения профессиональной деятельности работники могут испытывать дополнительные трудности при необходимости включения в работу словесно-логического мышления. При более легких формах поражения слуха, когда развитие слабослышащего человека не имеет дополнительных отклонений, во время работы эта особенность мышления проявляется, в основном, в процессе решения сложных задач.

Поскольку интеллектуальная сфера слабослышащих имеет свои особенности, выражающиеся, в первую очередь, в недостаточном уровне развития мыслительных операций (синтеза, абстрагирования, анализа, классификации и т.д.) и логических форм мышления, то, как следствие, у них возникают трудности в целеполагании. В процессе профессиональной деятельности слабослышащие стремятся как можно быстрее достичь результата, то есть дойти до цели. Но зачастую им при этом недостаёт настойчивости, сосредоточенности, умения соотнести образ желаемого результата с получаемым продуктом и при возникновении трудностей проанализировать причины их возникновения. В стремлении быстрее получить результат они не всегда с достаточной степенью осознанности относятся к трудовым операциям.

Слабослышащие испытывают ряд затруднений, связанных с замедленным развитием у них межличностных отношений. У слабослышащих слабо сформированы оценочные критерии межличностных отношений, они часто допускают крайности в оценке окружающих, с которыми встречаются в профессиональной деятельности, недостаточно дифференцируют личностные и деловые отношения [1, 2].

Описанная выше картина особенностей осуществления профессиональной деятельности обусловлена не менее существенным фактором, таким как профессиональная мотивация людей с нарушениями слуха. К сожалению, исследований по проблеме профессиональной направленности данной группы профессионального сообщества недостаточно, как в отечественной психологии, так и за рубежом.

Целью данного исследования является изучение особенностей профессиональной мотивации людей с нарушением слуха. Исследование было организовано на базе трех общественных фондов по поддержке людей с ограниченными возможностями по слуху. Приоритетом в деятельности фондов является профессиональное обучение и трудовая занятость инвалидов по слуху. Всего в исследовании участвовали 92 испытуемых - шведы, занимающиеся изготовлением национальных сувениров.

Поскольку одним из важных дифференцирующих признаков, определяющих в целом благополучие инвалида, является уровень сформированности его индивидуальной системы осознанной саморегуляции произвольной активности [3], данный параметр лег в основу сравнительного исследования профессиональных мотивов людей с ограниченными возможностями по слуху.

Для исследования особенностей профессиональной мотивации людей с нарушением слуха были применены следующие методики:

1. Опросник для диагностики «автономного» и «зависимого» типов субъектной регуляции деятельности. Автор Г.С.Прыгин.

2. Методика диагностики социально–психологических установок в мотивационно–потребностной сфере Н.Ф. Потемкиной;

3. Мотивация профессиональной деятельности (методика К.Замфир в модификации А.Реана).

Для определения различий в показателях был применен критерий Стьюдента.

По опроснику диагностики типов субъектной регуляции деятельности у 58% респондентов - зависимый тип саморегуляции, 42 % лиц с ограниченными возможностями обладают автономным типом субъектной регуляции.

По методике Потемкиной О.Ф. на определение социально-психологических установок в мотивационно-потребностной сфере было выявлено:

1) в группе испытуемых с автономным типом саморегуляции более выраженными являются ориентации на результат, труд и свободу;

2) группа испытуемых с зависимым типом саморегуляции характеризуется низким уровнем развития мотивации, что объясняется слабой или умеренной степенью выраженности всех видов ориентации (Рисунок 1).

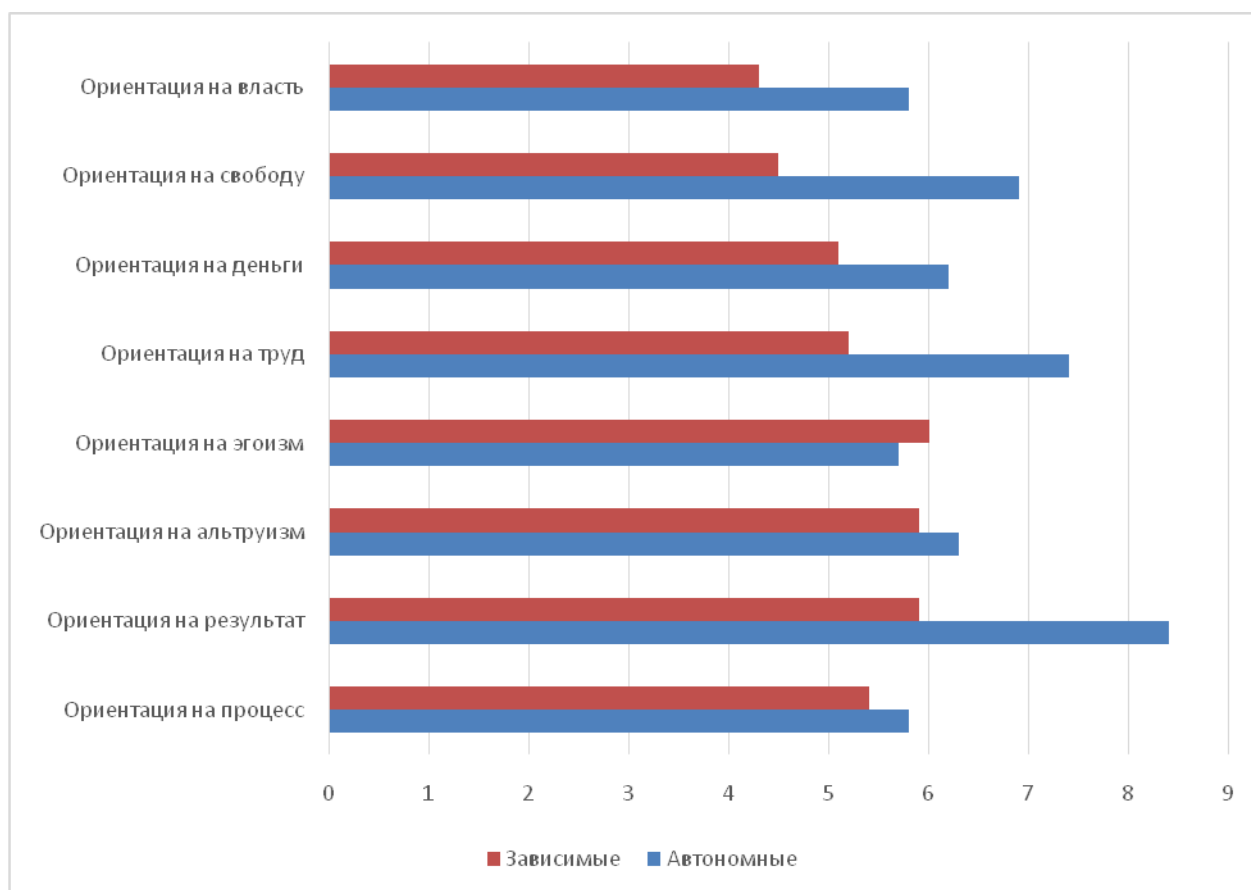

Рисунок 1 – Результаты диагностики социально-психологических установок в мотивационно-потребностной сфере

Средний мотивационный профиль, согласно данным методики К. Замфир- А. Реана, в группе испытуемых с автономным стилем саморегуляции выглядит: ВПМ > VM > WOM. То есть в данной группе доминирует внешняя положительная мотивация. Это такие факторы, как денежный заработок и стремление достичь социального престижа и уважения со стороны других людей. Само содержание работы, то есть внутренняя мотивация, имеет весомое значение, но не первостепенное. Внешняя отрицательная

мотивация занимает в формуле третье место, то есть для автономных испытуемых стремление избежать критики со стороны руководства или коллег, возможного наказания не столь значимо. Мотивационный профиль в группе зависимых испытуемых отличается: $ВПМ = ВОМ > ВМ$. Внешняя отрицательная мотивации равна внешней положительной мотивации, при этом внутренняя мотивация имеет самую низкую степень выраженности. Следует отметить, что нами проанализированы усредненные мотивационные профили, при этом в группе как автономных, так и зависимых испытуемых имелись весьма различные профили. Например, в группе испытуемых с зависимым типом саморегуляции были 7 профилей, в которых первую позицию занимала внутренняя мотивация, а в группе автономных испытуемых были профили, в которых внешняя отрицательная мотивация занимала первое место или центральное. Насколько выражена разница между видами мотивации в обеих группах наглядно представлено на рисунке 2.

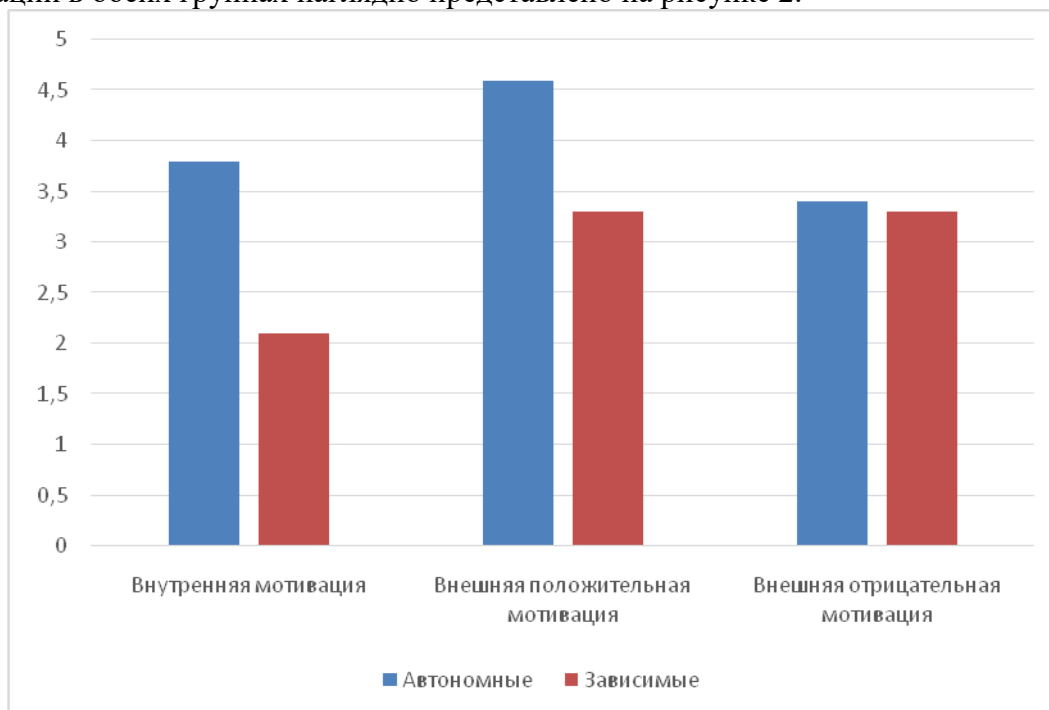

Рисунок 2 – Результаты диагностики мотивации по методике Реана А.

Таким образом, по результатам диагностики профессиональной мотивации среди лиц с ограниченными возможностями по слуху было выявлено:

- автономные испытуемые ориентированы в мотивационно-потребностной сфере в большей степени на результат, труд и свободу;
- зависимых испытуемых можно отнести к группе низкомотивированных сотрудников: практически все социально-психологические установки в мотивационно-потребностной сфере выражены слабо;
- в группе автономных испытуемых доминирует внешняя положительная мотивация, второе место занимает внутренняя мотивация, и внешняя отрицательная мотивация на третьем месте. В группе зависимых испытуемых на первом месте также внешняя положительная мотивация, которая равна внешней отрицательной мотивации, внутренняя мотивация занимает последнее место. Далее была проведена математическая обработка данных при помощи критерия Стьюдента. Данный критерий позволяет увидеть, являются ли различия между группами испытуемых статистически достоверными.

Результаты математической обработки данных, полученных по методике Потемкиной О.Ф., представлены в таблице 1.

Таблица 1 – Результаты математической обработки данных по методике Потемкиной О.Ф.

Социально-психологические установки	Автономные	Зависимые
Ориентация на процесс	5,8	5,4
U = 84		
Ориентация на результат	8,4	5,9
U = 29*		
Ориентация на альтруизм	6,3	5,9
U = 76		
Ориентация на эгоизм	5,7	6
U = 89		
Ориентация на труд	7,4	5,2
U = 18**		
Ориентация на деньги	6,2	5,1
U = 28*		
Ориентация на свободу	6,9	4,5
U = 75		
Ориентация на власть	5,8	4,3
U = 68		

На основе анализа данных, представленных в таблице 1, можно сделать следующие выводы:

– статистически достоверные различия по таким социально-психологическим установкам, как ориентация на процесс, альтруизм, эгоизм, деньги, свобода, власть, между группами испытуемых не обнаружены;

– по показателю «ориентация на результат» эмпирическое значение критерия меньше критического значения на уровне $p=0,05$;

– по показателю «ориентация на труд» эмпирическое значение критерия меньше критического значения на уровне $p=0,01$.

Таким образом, математическая обработка данных, полученных по итогам диагностики социально-психологических установок в мотивационно-потребностной сфере, позволяет говорить, что испытуемые с автономным типом саморегуляции более ориентированы на результат и труд по сравнению с зависимыми коллегами.

Результаты математической обработки данных по методике А. Реана представлены в таблице 2.

Таблица 2 – Результаты математической обработки данных по методике А. Реана

Мотивация	Автономные	Зависимые
Внутренняя мотивация	3,8	2,1
U = 22**		
Внешняя положительная мотивация	4,6	3,3
U = 49		
Внешняя отрицательная мотивация	3,4	3,3
U = 34*		

Как видно из таблицы 2, по показателю внешней положительной мотивации статистически достоверных различий нет. В группах по уровню внутренней мотивации выделены статистически достоверные различия на уровне $p=0,01$: внутренняя мотивация доминирует в группе испытуемых с автономным типом регуляции деятельности. По внешней отрицательной мотивации различия между группами испытуемых подтверждаются в 95% случаев.

Таким образом, данное исследование показало значимую обусловленность профессиональной мотивации людей с ограниченными возможностями по слуху стилем саморегуляции деятельности. Профессиональная деятельность лиц с ограниченными возможностями характеризуется рядом особенностей, которые обусловлены не только спецификой нарушения или заболевания, но и их личностными особенностями, стратегиями поведения и выбранной позицией взаимодействия с миром.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Солнцева В.А., Белова Т.В. Психологические особенности лиц с нарушениями слуха (слабослышащих) // Справочник по организации и проведению профориентационной работы. - М.: ООО «Центр новых технологий», 2012. – С. 89-92.
- 2 Телешева С.В. Психологические условия профессионального самоопределения студентов с ограниченными возможностями: Автореф...к.пс.н. – Ставрополь, 2007.
- 3 Чирков В.И. Самодетерминация и внутренняя мотивация поведения человека // Вопросы психологии. – 1996. – №3. – С. 116-131.

ТҮЙІН

Мақалада естуінде кемістігі бар адамдардың кәсіби мотивациясын зерттеу нәтижелері жарияланған. Естуінде кемістігі бар адамдардың кәсіби мотивациясының іс-әрекетті субъектілік реттеу типіне тәуелді болатындығы эксперимент арқылы анықталған.

RESUME

The article presents the results of the research on the professional motivation of people with hearing impairment. Experimentally there was proved professional motivation of the people with hearing impairment from the type of subjective regulation of activity.

УДК 159. 922.4(574)+ 159.923.2

А.О. Шоманбаева

Южно-Казахстанский
государственный университет
им М. Ауэзова,
канд. психол. наук, доцент

У.З. Абдрахимова

Южно-Казахстанский
государственный
педагогический университет,
магистрант

К вопросу оптимизации межэтнических отношений в полиэтнической среде

Аннотация

В статье представлены исследования по динамике этнических предрассудков у студенческой молодежи русского и казахского этносов в процессе обучения. При этом выявлены этнические предрассудки у студенческой молодежи в процессе познавательной деятельности как феномен установок; определены особенности и динамика трансформаций этнических предрассудков у исследуемых этнических групп; исследованы гендерные различия в формировании этнических предрассудков у студенческой молодежи русского и казахского этносов.

Ключевые слова: этнические предрассудки, динамика трансформации, гендерные различия, моноэтнические и полиэтнические группы, гетеростереотипы, социальная дистанция.

Несмотря на отсутствие острых межнациональных конфликтов в республике существуют проблемы, связанные с поиском модели национальной самоидентификации, решением языкового вопроса и оптимизацией межэтнических отношений в полиэтнической среде. Решение этих вопросов гарантирует не только политическую, но и экономическую стабильность в условиях интеграции Казахстана в мировое сообщество.

Наиболее адекватным понятием, позволяющим операционализировать динамический аспект межэтнических отношений, является понятие *этнического предрассудка* (С.М. Джакупов) [1, 35-37]. Этнические предрассудки - социально-перцептивный индикатор межэтнических отношений, одна из форм проявления эмоциональных оценок личности, направленная на лиц того или иного этноса, часто предшествующая непосредственному взаимодействию (С.М. Джакупов, 2000, Р.Т. Алимбаева, 2001, Б.А. Амирова, 1998, З.М. Балгимбаева, 2003) [1-2]. Ключевым является то, что этот феномен представляет собой не статичное, а динамичное образование.

Целью исследования было выявление и исследование динамики этнических предрасположений у студенческой молодежи русского и казахского этносов в процессе обучения. Задачи исследования конкретизировались следующим образом: 1) выявить этнические предрасположения у студенческой молодежи в процессе познавательной деятельности как феномен установок; 2) определить особенности и динамику трансформаций этнических предрасположений у исследуемых этнических групп; 3) исследовать гендерные различия в формировании этнических предрасположений у студенческой молодежи русского и казахского этносов.

В соответствии с целью и задачами исследования были сформулированы следующие гипотезы:

– направленность и динамика этнических предрасположений у студенческой молодежи в процессе познавательной деятельности имеют национальные особенности проявления и обусловлены этническими факторами социализации личности;

– существуют гендерные различия в процессе формирования этнических предрасположений у студенческой молодежи русского и казахского этносов.

В качестве респондентов исследования выступили 402 студента, обучающихся на русском и казахском отделениях экономического, исторического и психологического факультетов Южно-Казахстанского государственного университета им. М. Ауэзова, университета «Мирас», Южно-Казахстанского педагогического университета.

Опрошено 240 респондентов казахской национальности, обучающихся в группах с русским (K^R) и казахским языком обучения (K^M), 96 – русской национальности, обучающихся в моно- (P^M) и поли- (P^R) этнических группах, 66 – других национальностей. В исследовании приняли участие 223 девушки и 179 юношей.

Динамика и направленность этнических предрасположений изучалась с помощью авторской методики С.М. Джакупова. Данная методика предполагала создание семантического дифференциала по биполярным шкалам, образованным противоположными личностными прилагательными на базе шкалирования для испытуемых. Личностные качества были классифицированы по трем значимым параметрам: моральный ($M^\pm$), физический ($F^\pm$), интеллектуальный ($J^\pm$). В процессе обработки экспериментальных данных были выведены процентные соотношения (%) положительных, отрицательных ответов респондентов, вычислены среднеарифметические значения выраженности этнических предрасположений у студенческой молодежи ($\Sigma П ср$), а также определен диагностический коэффициент этнических предрасположений, характеризующий направленность этнических предрасположений или эмоциональный компонент гетеростереотипа (D) (табл. 1–6, рис. 1).

Таблица 1 - Динамика изменений этнических предрасположений у студенческой молодежи русского и казахского (K^M) этносов моноэтнических групп

Факторы	P^M				K^M			
	I курс		IV курс		I курс		IV курс	
	%	$\Sigma П ср$	%	$\Sigma П ср$	%	$\Sigma П ср$	%	$\Sigma П ср$
M^+	62,9	1,88	35,1	1,05	65,9	1,97	61,7	1,85
M^-	21,2	0,63	40,2	1,2	20,8	0,62	26,9	0,8
M^0	15,9	0,47	24,7	0,74	13,3	0,31	11,4	0,34
D_1		+0,31		-0,05		0,6		0,39
F^+	35,5	1,06	37,9	1,13	63,3	1,89	43	1,3
F^-	46,4	1,39	52,1	1,56	16,6	0,49	42,2	1,29
F^0	18,1	0,54	10	0,3	20,1	0,6	14,8	0,44
D_2		-0,3		-0,13		+0,4		0,003
J^+	43,2	1,29	42,7	1,28	73,8	2,21	41,5	1,24
J^-	38,9	1,16	43,5	1,3	21,1	0,63	48,8	1,46
J^0	17,9	0,53	13,8	0,4	5,1	0,15	9,7	0,29
D_3		+0,05		-0,007		0,5		-0,08

В табл. 1 представлены среднегрупповые значения коэффициентов направленности этнических предрассудков: коэффициент изменяется в пределах от -1 до $+1$, чем ближе его значение к $+1$, тем более позитивен стереотипизируемый образ, и чем ближе значение коэффициента к -1 , тем негативнее проявление этнических предрассудков. Данные таблицы свидетельствуют о тенденции снижения позитивных оценок в восприятии этноконтактных групп по всем трем факторам у русских и казахов, обучающихся в моноэтнических по составу учебных группах (R^M и K^M).

Кроме того, зафиксирована выраженность этнических предрассудков у R^M по качествам физического параметра; у K^M – по интеллектуальному фактору. Русские моноэтнических групп затрудняются в оценке интеллектуальных качеств стереотипизируемой ими этнической группы. Анализ динамики изменений этнических предрассудков в полиэтнических группах (табл. 2) свидетельствует об обратной по направленности тенденции увеличения позитивных оценок у K^P и R^P по всем трем параметрам.

Таблица 2 - Динамика изменений этнических предрассудков у студенческой молодежи (1 и 4 курсов) русского (R^P) и казахского этносов (K^P) полиэтнических групп

Факторы	R^P				K^P			
	I курс		IV курс		I курс		IV курс	
	%	ЭП ср	%	ЭП ср	%	ЭП ср	%	ЭП ср
M^+	67	2,01	74,8	2,24	65,5	1,96	86,4	2,59
M^-	26,7	0,8	12,5	0,37	24,1	0,72	13,5	0,4
M^0	6,3	0,18	12,7	0,38	10,4	0,31	0,1	0,003
D_1		0,28		0,71		+0,46		+0,73
F^+	27,95	0,83	42	1,26	72,5	2,1	81,9	2,45
F^-	61,75	1,85	39,4	1,18	19,4	0,58	13,6	0,40
F^0	10,3	0,3	18,6	0,55	8,1	0,24	4,3	0,12
D_2		-0,38		0,03		0,56		0,71
J^+	50	1,5	66,1	1,98	70,5	2,1	93,8	2,81
J^-	48,4	1,45	21,5	0,64	14,1	0,42	6,1	0,18
J^0	1,6	0,04	12,4	0,37	15,4	0,46	0,1	0,003
D_3		0,01		0,51		0,81		0,87

Сравнительный анализ показателей направленности этнических предрассудков у юношей и девушек исследуемых этнических групп выявил следующую закономерность: юноши R^M более критичны в восприятии типичного образа казаха (значительнее выражен диагностический показатель отрицательных этнических предрассудков по физическому и интеллектуальному факторам), чем девушки R^M .

Таблица 3 - Этнические предубеждения юношей и девушек казахского и русского этносов, обучающихся в моноэтнических группах

Факторы	р ^М				К ^М			
	Юноши		девушки		юноши		девушки	
	%	ЭП ср	%	ЭП ср	%	ЭП ср	%	ЭП ср
M ⁺	64,5	1,93	62,9	1,88	61,4	1,84	66,5	1,99
M ⁻	19,9	0,59	21,2	0,63	24,2	0,72	23,5	0,7
M ⁰	19,5	0,46	19,9	0,47	14,4	0,43	10	0,3
D ₁		+0,53		+0,49		+0,43		+0,47
F ⁺	26,1	0,78	35,4	1,06	55,8	1,67	58,7	1,76
F ⁻	47,2	1,41	46,4	1,39	38,5	1,15	18,4	0,55
F ⁰	26,7	0,8	18,4	0,55	52,7	0,17	22,9	0,68
D ₂		-0,28		-0,13		+0,18		+0,52
J ⁺	33,3	0,99	43,2	1,29	44,4	1,33	69,5	2,08
J ⁻	43,5	1,3	38,9	1,16	47,7	1,43	23,4	0,7
J ⁰	23,2	0,69	17,9	0,53	7,4	0,22	7,1	0,21
D ₃		-0,13		+0,05		-0,03		+0,49
D _{ср}		0,04		0,13		0,19		0,49

Аналогичная тенденция характерна для юношей и девушек К^М (диагностический коэффициент равен 0,19 и 0,49, соответственно) с той разницей, что отрицательные этнические предубеждения у девушек и юношей К^М не выявлены (табл. 3).

Для русских девушек, обучающихся в полиэтнических группах, характерна более критичная оценка эмоционального восприятия образа казаха, чем для русского юноши (Р^П). Девушки-казашки (К^П) более позитивно оценивают типичный образ русского в сравнении с оценкой юноши (К^П).

Общая картина проявления этнических предубеждений у студенческой молодежи представлена в табл. 6, рис. 1.

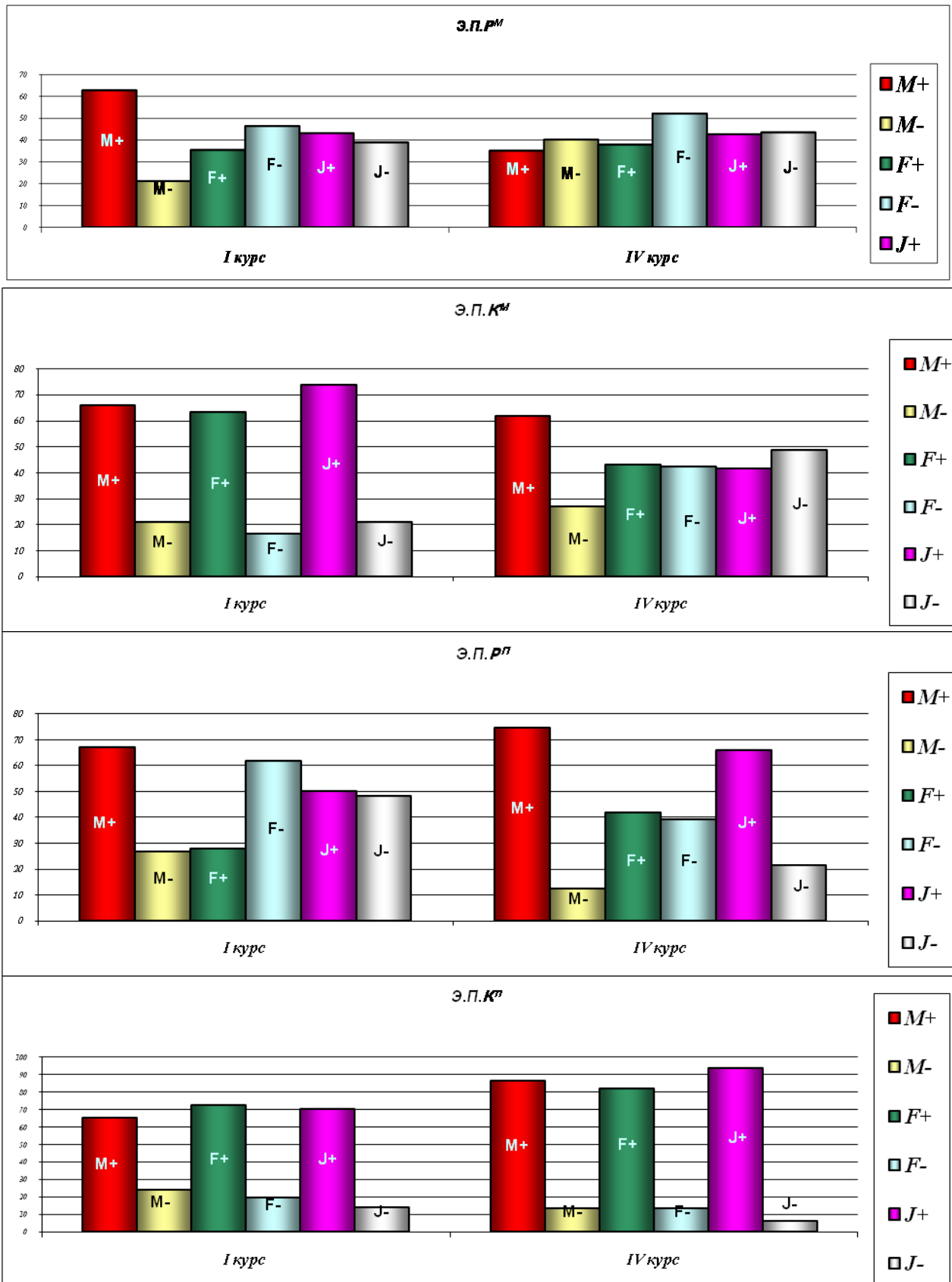

Рисунок 1 - Динамика изменений этнических преубеждений в процессе познавательной деятельности

Таблица 4 - Этнические предубеждения юношей и девушек казахского и русского этносов, обучающихся в моноэтнических группах

Факторы	Р ^М				К ^М			
	Юноши		Девушки		юноши		девушки	
	%	ЭП ср	%	ЭП ср	%	ЭП ср	%	ЭП ср
М ⁺	64,5	1,93	62,9	1,88	61,4	1,84	66,5	1,99
М ⁻	19,9	0,59	21,2	0,63	24,2	0,72	23,5	0,7
М ⁰	19,5	0,46	19,9	0,47	14,4	0,43	10	0,3
D ₁		+0,53		+0,49		+0,43		+0,47
F ⁺	26,1	0,78	35,4	1,06	55,8	1,67	58,7	1,76
F ⁻	47,2	1,41	46,4	1,39	38,5	1,15	18,4	0,55
F ⁰	26,7	0,8	18,4	0,55	52,7	0,17	22,9	0,68
D ₂		-0,28		-0,13		+0,18		+0,52
J ⁺	33,3	0,99	43,2	1,29	44,4	1,33	69,5	2,08
J ⁻	43,5	1,3	38,9	1,16	47,7	1,43	23,4	0,7
J ⁰	23,2	0,69	17,9	0,53	7,4	0,22	7,1	0,21
D ₃		-0,13		+0,05		-0,03		+0,49
D _{ср}		0,04		0,13		0,19		0,49

Таблица 5 - Этнические предубеждения юношей и девушек русского (РП) и казахского (КП) этносов, обучающихся в полиэтнических группах

Факторы	Р ^М				К ^М			
	Юноши		девушки		юноши		девушки	
	%	ЭП ср	%	ЭП ср	%	ЭП ср	%	ЭП ср
М ⁺	75,4	2,26	70,9	2,12	64,5	1,93	75	2,25
М ⁻	13,7	0,41	19,6	0,58	16,1	0,48	19,3	0,57
М ⁰	10,9	0,32	9,5	0,28	19,4	0,58	5,7	0,17
D ₁		0,69		0,57		0,6		0,59
F ⁺	76	2,28	31,6	0,94	74,6	2,23	75,7	2,27
F ⁻	16,7	0,5	33,3	0,99	20	0,6	18,1	0,54
F ⁰	7,3	0,21	35,1	1,05	5,4	0,16	6,2	0,06
D ₂		0,64		-0,02		+0,57		0,61
J ⁺	70,9	2,12	58	1,74	50,7	1,52	81,1	2,43
J ⁻	21,8	0,65	35	1,05	24	0,72	10,4	0,31
J ⁰	7,3	0,21	7	0,21	25,3	0,75	8,5	0,25
D ₃		0,53		0,24		0,35		0,77
D _{ср}		0,62		0,26		0,5		0,6

Таблица 6 - Этнические предубеждения студенческой молодежи русского и казахского этносов, обучающихся в моно- и полиэтнических группах

Факторы	Р ^М		К ^М		Р ^П		К ^П	
	%	ЭП _{ср}	%	ЭП _{ср}	%	ЭП _{ср}	%	ЭП _{ср}
М ⁺	49,45	1,48	63,8	1,91	70,9	2,12	75,95	2,27
М ⁻	30,7	0,92	23,85	0,71	19,6	0,58	18,8	0,56
М ⁰	19,85	0,59	12,35	0,37	9,5	0,28	5,25	0,15

Д ₁		+0,23		+0,45		+0,5		+0,6
F ⁺	36,75	1,1	53,15	1,5	37,65	1,12	77,2	2,3
F ⁻	49,25	1,47	29,4	0,88	50,3	1,5	18,5	0,49
F ⁰	14	0,42	17,45	0,52	12,35	0,04	6,2	0,18
Д ₂		-0,14		0,26		-0,14		+0,65
J ⁺	42,95	0,42	57,65	1,72	58,05	1,74	82,35	2,47
J ⁻	41,2	1,24	34,95	1,04	34,95	1,04	10,1	0,3
J ⁰	15,85	0,15	7,4	0,22	7	0,21	7,55	0,22
Д ₃		-0,47		0,23		+0,25		+0,86
Д _{ср}		+0,13		+0,31		0,20		0,7

Анализируя полученный материал, отмечаем более позитивно направленный стереотип респондентов, обучающихся в полиэтнических группах, чем гетеростереотипы студентов, обучающихся в моноэтнических группах. Кроме того, эмоционально-оценочный компонент гетеростереотипа казахов несколько выше гетеростереотипа P^M, что подтверждает результаты проведенных ранее исследований М.А. Искаковой, О.Х. Аймагамбетовой.

В объяснении этого лабораторного наблюдения, по-нашему, уместным будет использование принципа исторической ретроспективы. Этнические стереотипы казахов обусловлены спецификой кочевой культуры и геофизическими особенностями места проживания. Огромные территории степи и малочисленность населения сложили особые нормы общежития, в которых первостепенную роль играло гостеприимство как способ общения. На наш взгляд, именно это сыграло преобладающую роль в формировании этностереотипа казахов.

Помимо этого, одной из основных черт кочевой культуры является терпимость к проявлениям другой, что вызвано самим срединным расположением Казахстана, ставшим территорией пересечения торговых путей, точкой соприкосновения с различными явлениями и многими этносами, а также стремлением насытить информацией монотонную и обыденную жизнь кочевника. Таким образом, в формировании гетеростереотипа и автостереотипа казахов можно выделить традиционные и инновационные схемы эмоционального восприятия самих себя и представителей других народов.

Дополнительно были использованы данные, полученные при исследовании социальной дистанции у представителей изучаемых этнических групп по методике Богардуса (табл. 7).

Таблица 7 - Исследование социальной дистанции у представителей изучаемых этнических групп по методике Богардуса

Социальная дистанция (<i>max-21</i>)	Оценка русскими		Оценка казахами	
	P ^M	P ^{II}	K ^M	K ^{II}
	12(57%)	14(67%)	13(62%)	16(76%)

Чем ниже среднегрупповой показатель, тем сильнее стремление народа, производящего оценку, отдалиться от другого народа.

Анализ среднегрупповых показателей по шкале социальных дистанций позволяет констатировать, что желаемая степень близости казахов и русских полиэтнических групп выше степени соответствующей близости русских и казахов моноэтнических групп. При этом следует отметить более выраженную толерантность казахов ^{II} в сравнении с русскими ^{II}. Средний показатель размера социальной дистанции у казахов и русских моноэтнических групп отличается незначительно. Это говорит о примерно одинаковой

взаимной приемлемости этих двух народов. При анализе эмоционально-оценочного компонента гетеростереотипа и социальной дистанции этносов нами выявлена следующая закономерность: чем положительнее оценка гетеростереотипа какого-либо этноса, тем меньшую социальную дистанцию склонен отмечать этот народ со своей этноконтактной группой.

В целом, проведенное исследование позволяет сделать следующие *выводы*:

1. В процессе познавательной совместной деятельности происходит трансформация этнических предубеждений у студенческой молодежи русского и казахского этносов.
2. В процессе познавательной деятельности у студентов моноэтнических групп происходят изменения отрицательных этнических предубеждений в сторону увеличения, а положительных этнических предубеждений в сторону уменьшения. У студентов полиэтнических групп в процессе познавательной деятельности происходят изменения отрицательных этнических предубеждений в сторону уменьшения, а положительных этнических предубеждений в сторону увеличения.
3. В динамике и направленности этнических предубеждений существуют гендерные различия, обусловленные социокультурными особенностями студенческой молодежи русского и казахского этносов.
4. В полиэтнических группах в процессе совместной познавательной деятельности снижается этнический фактор и актуализируется деятельностный фактор взаимовосприятия студентов русского и казахского этносов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Джакупов С.М. Экспериментальные исследования этнопсихологических особенностей личности // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. 2012. - №2(9). – С. 5-11.
- 2 Нельсон Т. Психология предубеждений. Секреты шаблонов мышления, восприятия и поведения. – СПб., 2013. – 384 с.
- 3 Шоманбаева А.О. Взаимосвязь ценностных ориентаций и этнических предубеждений личности в условиях полиэтнического окружения: Автореф. дис. канд. психол. наук. – Ярославль, 2008. – 26 с.

ТҮЙІН

Мақалада полиэтникалық ортадағы студенттік жастар арасындағы этникалық теріс ұғымдарды зерттеу нәтижелері көрсетіледі.

RESUME

The results of the study of ethnic prejudice among students in a multi-ethnic environment are presented in the article.

ӘОЖ 316.6:[297:327.3]

Аннотация

Автор Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты жарияланған мақаласын шағын зерттеу жұмысына арқау еткен. Мақалада оқушылардың бойында экологиялық белсенділік қалыптастырудың кейбір педагогикалық-психологиялық қырлары қарастырылады. Табиғи ортада болатын қарым-қатынаста оқушы бойында экологиялық белсенділікті қалыптастыруға бағытталған оқудан тыс экопсихологиялық іс-шараларды ұтымды ұйымдастыру негізінде экологиялық білім және тәрбие берудің ерекшеліктеріне тоқталған.

Түйін сөздер: рухани жаңғыру, прагматизм, «табиғат-адам-өндіріс» байланысы, экологиялық сана, экологиялық белсенділік, экологиялық тәрбие, мектеп оқушылары, экопсихологиялық іс-шаралар.

А.С. Муликова

Еуразия гуманитарлық институты,
элеуметтік ғылымдар магистрі

Жастардың бойында экологиялық белсенділікті қалыптастыру туған мекенді құрметтеудің алғышарты ретінде

XXI ғасырда заман талабынан туындап отырған рухани дамумен байланысты, «ел санасын жаңғыртудың» мән-мағынасын айқындап берген мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласын зерттеуіме арқау етпекпін. Елбасы «мақсатқа жету үшін біздің санамыз ісімізден озып жүруі, яғни одан бұрын жаңғырып отыруы тиіс...», - дей келе, тұтас қоғамның және әрбір қазақстандықтың санасын жаңғыртудың 6 бағытын атап, мазмұнын ашып берген еді [1]. Сол бағыттардың ішінен прагматизм мен сананың ашықтығына байланысты пайымына тоқталғым келеді. Себебі, ол қарастырып, зерттеп жүрген өзекті мәселелеріміздің бірі - әртүрлі жастағы мектеп оқушыларының және жалпы жастардың бойында экологиялық белсенділікті қалыптастырумен өзара үндес келетіндігін атап өткім келеді.

Бүгінгі еліміздегі экологиялық жағдайдың нашарлауы тез арада қоғамның экологиялық сауатты адамдарды дайындауын қажет етуде. Ал экологиялық білім берумен ұштасқан тәрбие жүйесі жеке тұлғаның шығармашылық мүмкіндігін жан – жақты үйлесімді дамыту мен

жетілдіру жалпы адамзаттық мәдениетті зияткерлік, рухани - адамгершілік, дене, еңбек, саяси – құқықтық, көркемдік – эстетикалық элементтерімен үйлестіріп, байытуды талап етеді.

Оқушыларға экологиялық тәрбие беру экологиялық біліммен ұштасатын күрделі, кең ауқымды іс. Экологиялық білім және тәрбие беру барысында негізгі коммуникативтік, ақпараттық, тәрбиелік мақсаттарға қол жеткізу үшін оқушылардың (біртіндеп, олардың ой - өрісінің даму ерекшеліктерін ескере отырып) өмір салтының және денсаулықтың, табиғи ортаның қыр – сырларын, ерекшелігін түсіну ұзақ тарихи құбылыс қана емес, сонымен бірге олардың өзара тығыз байланыстылығын (қорек, зат алмасу, денсаулықты сақтап, нығайтудағы сыртқы ортаның әсері т.б.) саналы түрде түсінуге жағдай жасауда салауаттану тұрғысында ұғынудың қажеттігі бар. Салауаттануды түсіну – бұл тек қана сауықтыру механизмі жеке қоғамдық денсаулық жөніндегі ілімдерге және ағзаның тұтас жүйе ретіндегі өзара байланыстары жөніндегі ілімге ғана негізделмеген, сонымен қатар адамның биосферамен байланысын (биологиялық, экологиялық, әлеуметтік байланыстар) адам және өмір салты, қоршаған орта қарым – қатынастары (адам экологиясы, гигиеналық, профилактикалық тұрғыдан қарау) және т.б. байланыстарды зерттеп білуді ұғындырады.

Жалпы өскелең ұрпаққа экологиялық тәрбие беру үдерісі барысында экологиялық сананың қалыптасуы олардың табиғи ортаны құндылық ретінде бағалауына мүмкіндік береді деп ойлаймыз. Экологиялық белсенділіктің құрамдас бөлігі ретінде қарастыратын экологиялық санада көрінетін тұлғаның құндылықты бағдарларының қалыптасуы, даму мүмкіндіктеріне экологиялық тәрбие істерін бағыттап отыру қажет. Өйткені оқушы бойында қоршаған ортаны сақтап қорғауда белгілі бір экологиялық құндылықты бағдарлар қалыптаспаса, экологиялық белсенділікке ұмтылыс та болмайды. Экологиялық белсенділікті қалыптастырудың жетекші тетігі – табиғи нысандарды субъектілеу, немесе «әлем нысандарын субъектілікке, яғни субъектінің функциялары, сапалары мен қасиеттеріне үлестіру» [2]. Экологиялық санаға қатысты құбылыстың ерекшелігі, адамның табиғатпен қарым-қатынасындағы қарама-қайшылығында: бір жағынан, адам – табиғаттың бір бөлігі, екінші жағынан, өндіріс пен техника қажеттіліктеріне орай оның қазбаларын игеруде табиғи ортаға қарсы тұратындығы. Табиғат, шын мәнінде, гетерогенді. Өкінішке орай, табиғат көпшіліктің қабылдауында қазба байлықтар мен материалды игіліктер бастауы ретінде қайта түрленуші объект. Зерттеулер көрсеткендей, үй жануарлары мен кейбір өсімдіктер өз иелері үшін «басқалардан да мәнді» рөлге ие. Жекелеген табиғи нысандардан табиғатқа субъектілі қарым-қатынастың кең таралуы, экологиялық сана психологиясын зерттеушілердің пікірлерінше, адамның табиғатқа болған қарым-қатынасындағы мінез-құлық өзгерістерімен байланысты дегенге саяды. Сонымен, табиғи ортаны біртұтастықта қабылдау объект ретінде, ал оның жеке элементтері субъект ретінде қабылдануы экологиялық белсенділікті қалыптастыруда да кездесетін қайшылық. Осы тұста Т.В. Иванованың экологиялық бағдарды қалыптастырудағы қарама-қайшылықтың жоғары деңгейдегі сипаты ойымызды растай түседі [3]. Осы тұрғыда, табиғи орта мен оқушының өзара үйлесімдікте өмір сүруге дағдыландыру мектептерде сабақтан тыс жұмыстарды жүргізу арқылы оқушыда экологиялық сана қалыптастырып, қоршаған ортаға жанашырлық танытып, оны құндылық ретінде бағалауға ықпалдасатын және табиғатты сақтап, қорғауға қатысты мәселелерді шешуде экологиялық іс-әрекет ұйымдастыруға даяр болу арқылы экологиялық белсенді тұлға қалыптастыру идеясы біздің зерттеуіміздің арқауы.

Оқыту мен тәрбие жұмыстарында оқушылардың белсенділік деңгейі біркелкі бола бермейді. Осы орайда, еліміздің педагогика және психология саласындағы ғалымдардың, мамандардың назарын аударып отырған мәселелердің бірі – оқушының жеке дамуы, өзіндік жұмысы, өз бетінше білім, тәрбие алуы, білік, дағдыларды қалыптастырудың

тиімді жолдарын зерделеу барысында М.Н. Сарыбеков, А.Е. Манкеш, Т.В. Иванова, А.Е. Әбілқасымова, т. б. ғылыми еңбектерін қарастырдық [4-6].

Оқушылардың және оқу үрдісінің белсенділігін арттырудың негізгі жолдарын анықтауда, біз осы ғалымдардың ұсыныстарына сүйеніп, былайша түздік:

1. Оқушының оқуға ынтасын күшейту және олардың іске асуына жағдай жасауды ішкі және сыртқы түрткілердің есебінен алу;

2. Оқушыларға жаңа белсенді іс-әрекет түрлерін, білім және біліктерді меңгертуде алған өзіндік бағдарларын іске асыруда оларды жаңартылған, ең тиімді құрал-жабдықтармен қамтамасыз ету;

3. Оқу құралдарының мазмұны мен ұйымдастыру формаларының сәйкестігін қадағалау;

4. Оқу, тәрбие жұмыстарында оқушы мен оқушы, оқушы мен мұғалім байланыстарын қарқындата отырып, уақытты үнемдеу есебінен олардың ақыл-ой әрекеттерінің қарқындылығын арттыру;

5. Меңгерілуге тиіс материалдардың мазмұндық құндылығын ажырата отырып, логикалық сараптама арқылы ғылыми негізін іріктеп шығаруға бағыттау;

6. Іріктеліп алынған материалдарды оқушының жан-жақты меңгеріп, санасында бекітуі үшін оның практикалық қолданыс аясын, жетістіктері мен кемшіліктерін талдап, одан әрі зерттеуге бағыттап, жол сілтеу;

7. Оқушының ізденіс барысында туындаған сұрақтары мен мәселелері бойынша талқылау жұмыстарында үнемі оқушы – мұғалім қарым-қатынасын тығыз байланыста ұстау;

8. Оқушылардың жеке бас ерекшеліктерін, жас мүмкіндіктерін барынша ескеру.

Жалпы, экологиялық белсенділіктің спецификалық ерекшеліктерін былай тізуге болады:

– объект – субъектілі бағыттылық;

– тұлға мінез-құлқы сипатталатын құндылықтар мен базалық құндылықтар арасындағы кереғарлық;

– табиғи ортамен қарым-қатынас және адам қылықтары арасындағы әлсіз байланыс.

Белсенділік - бұл шығармашылық іс-әрекеттің де және жалпы танымдық іс-әрекеттің де бастамасы. Сондықтан, көтеріп жүрген мәселеміз - оқушылардың экологиялық белсенділігін қалыптастыру жолдарын қарастыруды біз қоршаған табиғи ортаны сақтап, қорғауға баулу, яғни экологиялық тәрбие жұмыстарын ұйымдастырып, байланыстыруды көздедік.

Экологиялық білім мен экосипаттағы шаралар адамды, табиғатты сөзсіз құндылық ретінде қабылдауға шақырса, қазіргі қоғамның талабы мен ғылыми-жаратылыстану білімі адамға кереғар құндылықтарды насихаттауда: табиғат- адамзаттың мұқтаждықтарын өтеуші әсерлесу объектісі. Бұл ықпал ғылыми-техникалық үдеріспен байланысты ұлғая түсуде. Аталған жағдайдың белең алуы экологиялық белсенділік қалыптастыру жүйесінің әлсіреуіне әкеп соқтырады және ол өзектендірілмеген формада қала бермек. Өзектендіру тек арнайы іс-шаралар, сауалнамалар, тестілеулерде байқалады.

Оқушыларға экологиялық білім беру және тәрбиелеуді жүзеге асыруға ұлттық – аймақтық тұрғыдан жуықтау ұтымдырақ болмақ. Сыныптан тыс жұмыс үрдісінде экологиялық білімді шоғырландыруда пәнаралық байланысты; қазіргі кездегі жаһандық, ұлттық және аймақтық экологиялық мәселелердің өзара байланысын ескеру әсте қажет [4]. Экологиялық белсенділікке бағытталған сыныптан тыс жұмыстардың негізгі мақсат-міндеттері:

1) оқушылардың экологиялық білімдерін тереңдету арқылы экологиялық сананы қалыптастыруға жұмылдырылған экологиялық тәрбие беру;

2) күнделікті өмірмен, табиғи ортамен субъективті байланысты жүзеге асыруда экологиялық іс әрекетке бағыттау.

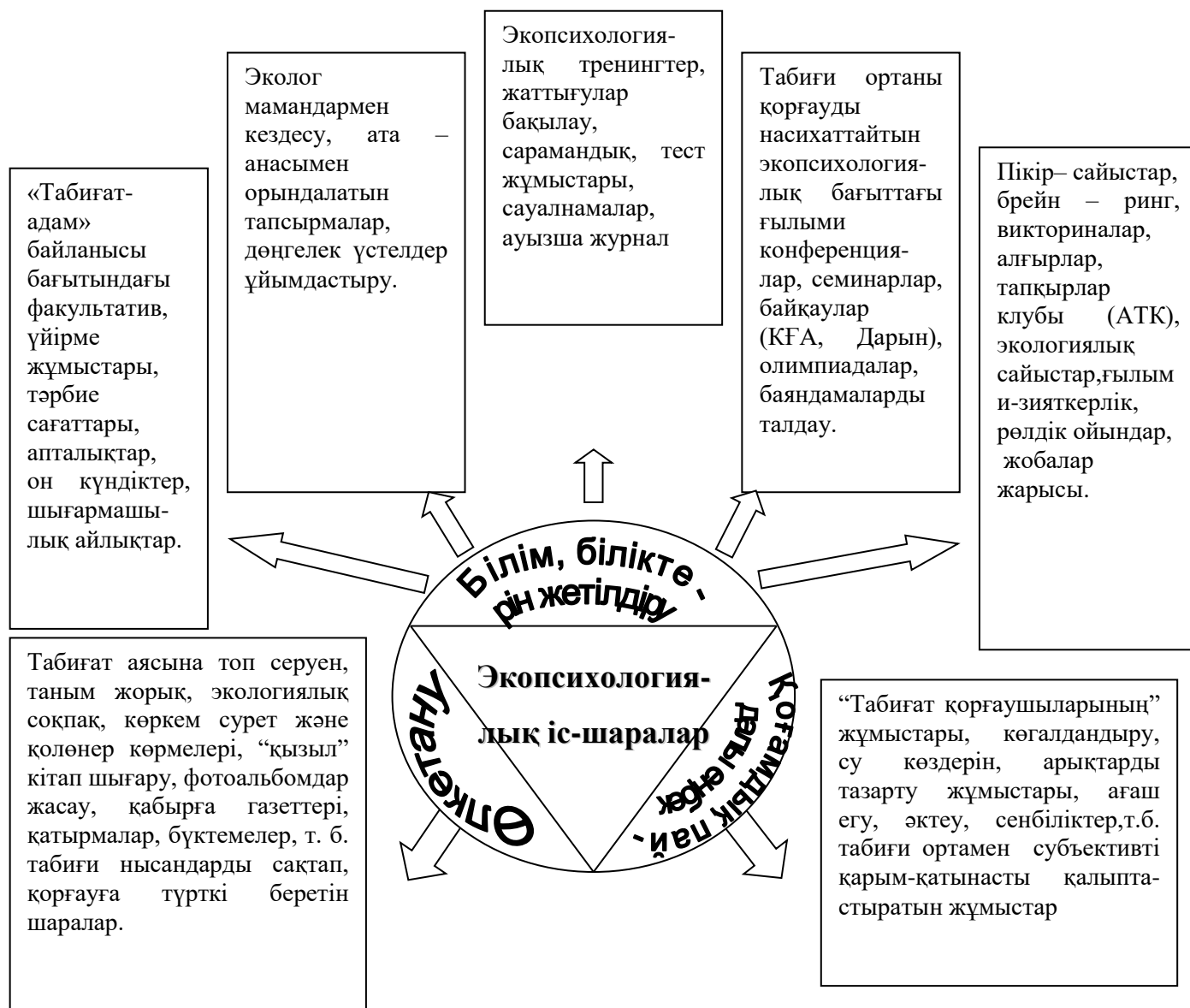
Зерттеу барысында сабақтан тыс жұмыстар арқылы экологиялық білім мен тәрбие беруге арналған ғылыми әдебиеттер мен зерттеулерге талдау жасау барысында және айқындаушы педагогикалық сынақтардың нәтижелері бойынша сарамандық іс - әрекеттерді жетілдіру қажеттілігі анықталды.

Міне, осы орайда сыныптан тыс жұмыстарда оқушыларға *экопсихологиялық іс-шараларды* ұйымдастыруды мынадай бағытта жүргізуді ұсынамыз:

1) экологиялық факультатив (экологиялық апталық, экологиялық кештер, экологиялық соқпақ т.б.);

2) табиғи ортадағы жұмыстар (топтық серуендер, танымдық жорықтар).

Оқушының елін, жерін, мекенін жете танып білуіне тиімді жұмыс түрі - өлкетану жұмыстары. Әр оқушы өз ауылындағы, өз жеріндегі су, тағы басқа табиғат нысандарының ластануына қарсы қандай күрес жүргізу керектігін, табиғатты қорғау ережелерін өз замандастары мен үлкендер арасында насихаттайды және оны өзі міндетті түрде орындайды. Үлкен тәрбиелік өнеге ретінде, ықпал ету әртүрлі кәсіп мамандықтарынан хабардар болу үшін мектепке қонақ шақырудың немесе кездесулер, сұхбат, дөңгелек үстел өткізу де маңызды. Кездесуде айқын мақсат болуы керек және ол күн іргелі нақтыланып, өту мерзімі, орны бойынша хабарлануы тиіс. Оқушылар қарастыратын мәселелер бойынша сауалдарын қойып, толғандырып жүрген ойларымен бөлісе алады. Оқушылардың ой тапқырлығы мен қимыл шапшаңдығы, шығармашылық қабілеттерін көрсететін сыныптан тыс жұмыстың тағы бір түрлері: зияткерлік жарыстар, байқаулар мен олимпиадалар, турнирлер, алғырлар мен тапқырлар клубы сияқты сайыстардың да экологиялық белсенділікті қалыптастыруға ықпалы көп болғандығын экопсихологиялық түзету шараларының нәтижесі дәлелдеп берді. Осы аталған қарапайым экологиялық жұмыстар болашақта әр оқушының практикалық тұрғыдан жан-жақты экологиялық дайындығы бар және мәдениетті болуына негіз болады деп есептейміз. Бұл жалпы жұмыс бағыты болғанымен, аталған экопсихологиялық аспектідегі іс-шаралар экологиялық белсенділікке бағыттайды. Оны жүзеге асыру оқушылардан, студенттерден ғылым-танымдық, шығармашылық бағыттағы өз бетінше ізденістерін ұйымдастыруға да жұмылдырады деп есептейміз (Сурет 1).

Сурет 1 - Оқушыларда экологиялық белсенділік қалыптастыруға бағытталған экопсихологиялық іс-шаралар

Сыныптан тыс жұмыс түрлері арқылы әр мұғалім оқушылардың іс жүзінде табиғат ресурстарын қорғауға бағытталған шараларға қатысуларына жағдай жасайды. Сыныптан тыс экологиялық жұмыстар, біздің ойымызша мұғалімге:

- 1) “табиғат-адам-өндіріс” байланыстарын жүйелі түрде көрсетуге;
- 2) оқушыларды әлеуметтік экология және геоэкология мазмұнымен таныстыруға;
- 3) оқытуды мәселелік түрде өткізуге;
- 4) экологиялық білімді сарамандықта қолданудың барлық мүмкіндіктерін ашады.

Сыныптан тыс жүргізілетін жұмыстар оқу пәндеріндегі теориялық материалдар негізінде өмірмен, адамның шығармашылық іс - әрекеттерімен, қоршаған ортадағы табиғат құбылыстарымен байланысын арттырып, сол арқылы оқушы санасында адам – қоғам – табиғат туралы біртұтас ғылыми таным қалыптастыруын жүзеге асырады. Сыныптан тыс жұмыстар нәтижесінде оқушылар табиғи ортада жүріп жатқан түрлі құбылыстарға бақылау жасап, олардың себептерін ашып, өзара байланысы мен бір – біріне тигізетін әсерін бақылайды. Осы бағытта жүргізілген істер – оқушылардың экологиялық жауапкершілік сезімдерін, экологиялық біліктерін қалыптастыруға

мүмкіндік беретініне біз тәжірибе жұмысы барысында көз жеткіздік. Біздің идеямызда адамда жүйелі ізгілікті-этикалық норма қалыптасқанда, оның бойында ар-намысымен байланыста белсенді әрекетке қажеттілік туындайды және ол оптималды экологиялық белсенділіктің қалыптасуына ықпал етеді. Аталған рухани құндылықтарсыз тек теориямен шектелген құрғақ білім қаншалықты терең деңгейде меңгерілсе де, дәрменсіз болып қала бермек, өйткені бұл қасиеттерсіз оқушы бойына сіңірген білім біржақты. Бұлай дейтін себебім, жастар толыққанды экологиялық біліммен сусындап, оны саналы, әрі сапалы меңгергенімен, күнделікті өмірде іс жүзінде сол білімге сай әрекет етуге даяр бола бермейді. Бүгінгі қоғам мүшелері: әртүрлі мамандар, өндіріс пен техника мекемелеріндегі қандай да бір қызмет тізгінін ұстап отырғандар, әсіресе табиғат-адам жүйесінде еңбек етуші азаматтар- кешегі мектеп қабырғасынан өскен түлектер екенін ескерсек, олардың бойында сол оқушы кезінде экологиялық сана мен белсенділіктің іргетасын қалау орынды да [7].

Ендеше, халқымыздың ата – салт дәстүрлері арқылы берілген экологиялық білім мен тәрбиені қайта түлетіп жалғастыру – бүгінгі аға буынның міндеті делінген аманатты, Елбасы «...халқымыз ғасырлар бойы туған жердің табиғатын көздің қарашығындай сақтап, оның байлығын үнемді, әрі орынды жұмсайтын теңдесі жоқ экологиялық өмір салтын ұстанып келді... Прагматизм - өзінің ұлттық және жеке байлығыңды нақты білу, оны үнемді пайдаланып, соған сәйкес болашағыңды жоспарлай алу, ысырапшылдық пен астамшылдыққа, даңғойлық пен кердеңдікке жол бермеу деген сөз. Қазіргі қоғамда шынайы мәдениеттің белгісі - орынсыз сән-салтанат емес. Керісінше, ұстамдылық, қанағатшылдық, қарапайымдылық, үнемшілдік пен орынды пайдалану көргенділікті көрсетеді. Нақты мақсатқа жетуге, білім алуға, саламатты өмір салтын ұстануға, кәсіби тұрғыдан жетілуге басымдық бере отырып, осы жолда әр нәрсені ұтымды пайдалану-мінез-құлықтың прагматизмі деген осы. Бұл – заманауи әлемдегі бірден-бір табысты үлгі»,- деген салмақты да, терең тұжырымын бүгінгі жастарға, келешек ұрпаққа үндеу ретінде қабылдау керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақала, 2017 ж. – 12 сәуір.
- 2 Ясвин В.А. Психолого-педагогические основы формирования субъективного отношения к природе: Автореферат дис. ... д.п.н. – М.:1998.– 38 с.
- 3 Иванова Т.В. Экологические ценности в общественном сознании // Психологический журнал. - 1999. - №3. - С.83.
- 4 Манкеш А.Е. Оқу-тәрбие процесіндегі экологиялық сабақтастықтың ғылыми-теориялық негіздері. Монография. – Алматы: “Зерде”, 2005. - 240 б.
- 5 Әбілқасымова А.Е. Студенттердің танымдық ізденімпаздығын қалыптастыру. - Алматы: Білім, 1994. –192 б.
- 6 Сарыбеков М.Н. Экология и я: книга для чтения. – Астана: Фолиант, 2002. – Б.14-16.
- 7 Муликова А.С. Оқушылардың өзіндік ізденіс белсенділігін ұйымдастыру арқылы экологиялық тәрбие беру. - Алматы: «Полиграфия Сервис и К», 2011.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются проблемы формирования экологической активности учащихся школ и некоторые зарубежные опыты экпсихологического воспитания. По мнению автора на основе экологического знания формируется экологическое сознание, а оно является главным компонентом экологической активности учащихся.

RESUME

The author of the article describes the issues of ecological psychology in the formation of ecological activity. The author shows the ways of solving the universal ecological issues from the psychological point of view which exist in the world. The instructions are made to the mechanism of formation ecological activity through the ecological education in high schools. This scientific article is written in the interconnection between ecological psychology and pedagogical psychology.

Аннотация

Бұл мақалада бүгінгі таңда оқушылардың ақпараттық мәдениетін қалыптастыруда ғаламторды пайдаланудың маңызы жайында қарастырылады. Сондай-ақ, мұнда оқушылардың өмір салтындағы ғаламторды тиімді байланыс құралы, ақпараттық құрал және қарым-қатынас құралы ретінде анықталады. Ғаламтордың қазіргі таңдағы мүмкіндіктері бойынша қысқаша педагогикалық-психологиялық талдаулар жасалған.

Түйін сөздер: оқушы, ақпарат, мәдениет, қалыптастыру, ғаламтор, пайдалану, маңыздылық, технология, компьютер.

А.З. Әліпбек

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
пед. ғыл. канд., доценті м.а.

Г.Б. Таутаева

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
пед. ғыл. канд., аға оқытушы

Оқушылардың ақпараттық мәдениетін қалыптастыруда ғаламторды пайдаланудың маңызы

ҚР Президентінің «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты жолдауында: «Біз бүкіл еліміз бойынша әлемдік стандарттар деңгейінде сапалы білім беру қызметін көрсетуге қол жеткізуіміз керек» делінген, ХХІ ғасыр – бұл ақпараттық қоғам дәуірі, технологиялық мәдениет дәуірі, айналадағы дүниеге, адамның денсаулығына, кәсіби мәдениеттілігіне мұқият қарайтын дәуір [1].

Білім беру үрдісін ақпараттандыру – жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы дамыта оқыту, дара тұлғаны бағыттап оқыту мақсаттарын жүзеге асыра отырып, оқу-тәрбие үрдісінің барлық деңгейлерінің тиімділігі мен сапасын жоғарылатуды көздейді.

Қазіргі заман – ғылыми және ақпараттық технологиялар заманы. Уақыт өткен сайын ақпараттардың таралуы да арта түсуде. Кейінгі кезде ақпараттар көлемінің артуы мен компьютерлік технологиялардың жылдам дамуына байланысты компьютерлік технологиялармен оқытуды белсенді түрде дамытып келеді. Ақпараттық-коммуникациялық технология электронды есептеуіш техникасымен жұмыс істеуге, оқу барысында компьютерді пайдалануға, модельдеуге, электронды оқулықтарды, интерактивті құралдарды қолдануға, ғаламторда жұмыс істеуге, компьютерлік оқыту бағдарламаларына негізделеді.

Қазіргі кезде оқу жүйесін басқаруды автоматтандырудың әдістерін көлемді және қарқынды қолдану, жан-жақты оқу, тәжірибелік және теориялық мәселелерін зерттеуді, жүйелі-кешендік ізденістерді жүргізуді талап етеді. Мысалға алсақ, бірнеше жылдар бұрын ақпаратты игеру үшін оқушылар тек кітап қолданса, қазіргі кезде мектептерде интерактивті тақталар, мультимедиялық кабинеттер орнатылған. Ақпараттық-коммуникациялық технологияның келешек ұрпақты жан-жақты білім алуына, іскер, әрі талантты, шығармашылығы мол, еркін дамуына жол ашатын педагогикалық-психологиялық жағдай жасау үшін тигізер пайдасы мол. Осыған орай, компьютерлік желіні, яғни ғаламторды пайдалану қазіргі таңда жиі қолданыста.

Ғаламторды пайдаланып оқытудың негізгі мақсаты – оқыту үрдісін үздіксіз және толық деңгейде бақылау, сонымен қатар ақпараттық ізденіс қабілетін дамыту. Ғаламторды пайдаланып оқыту – бұл білім берудің компьютерлік технологиясын кеңінен пайдалану. Оқушыларға білім беруде жаңа оқыту технологияларын қолдану, инновациялық бағытта жұмыс жасау заман талабына сай талап етілуде. Оқу процесінде ғаламторды тиімді пайдалану және қолдану кейінгі жылдары оң нәтижесін беріп отыр. Атап айтсақ, білім алушылардың өз бетімен ізденісі, пәндерге деген қызығушылықтары артуда және оқу қызметінің мәдениетін қалыптастыруға, дербес жұмыстарын ұйымдастыруға ерекше қолайлы жағдай туғызып отыр.

Инновациялық білім беру – білім сапасын жақсартудың негізгі тетігі. Бүгінгі таңда ақпараттық технологиялар үстемдік құрған дәуірде таптырмас көмекші міндетін атқара алатын ақпараттың жаңа түрлерін ойлап табу қажеттігі туындап отыр. Ол – ғаламтор. Ғаламтор – бүкіл әлемдегі миллиондаған компьютерлік желілерді бір-бірімен байланыстыратын орасан зор компьютерлік желі [2].

Ғаламтор ұғымы ХХ ғасырдың аяғында пайда болса да, жүрдек пойыздың жылдамдығын еске салатындай жедел қарқынмен кең қанат жайып келеді.

Ғаламтордан көптеген пайдалы да, қажетті ақпараттарды табуға болады:

1. Алысты жақындату.
2. Қоғамға (адамға) байланысты мүмкіншіліктерді арттыру.
3. Сана-сезімді жоғарылату.
4. Ізденіс талпынысқа қашықтықтан оқу бағдарламаларына сұранысты арттыру.
5. Қажеттілікті толығымен қанағаттандыру.
6. Дамыған мемлекеттермен тең дәрежеде бәсекелесу.
7. Әлемде болып жатқан жаңалықтардан сол сәтте хабардар болу.
8. Халықтарға түрлі жолдармен көмек көрсету.
9. Ғаламтор арқылы мәтінді, хабарламаны, құжаттарды, фото, аудио, видео материалдарды қабылдап алуға не керісінше жіберуге болады.
10. Күн сайын емес, сағат сайын, сәт сайын бүкіл әлем жаңалықтарымен танысып отыруға, кез келген тақырыпқа қатысты материалдар, анықтамалар алуға, қашықтықтан оқуға, яғни үйде отырып білім алуға, қызмет түрлерін ұсынуға, тауар сатып алуға не сатуға, қаржылық операциялар жасауға, «Mail.ru», «Facebook», «Skype» т.б. арқылы реалды уақытта тіл қатысуға да, бейне байланыс орнатуға да болады.

Технологияның күн сайын үздіксіз дамып, өзгеріп, жаңарып жатқан ақпарат заманында өмір сүру – күрделі дайындықты талап етеді. Осындай ақпараттық кеңістікке баланы дайындау бүгінгі күні заман талабына айналып отыр. Оқушыларды ақпараттық қоғамда өмір сүруге дайындау үшін оларды ойша ойлауға, талдау жасай білуге, коммуникативтік дағдыларын дамытуға, ақпараттық сауаттылық пен ақпараттық мәдениеттілікке тәрбиелеу қажет, олардың әлемнің жүйелік-ақпараттық бейнесін, ақпараттық мәдениетін қалыптастыру және олардың өзін-өзі жетілдіре отырып, қызмет субъектісі деңгейіне көтеруін қамтамасыз ету керек.

Жалпы білім беретін мектептерде информатика пәні балалардың қоршаған әлем туралы білімін логикалық факторлармен байланыстыру, оқушының логикалық ойлау

қабілеттерін дамыту мүмкіндіктерін ашады. Оқушылар кез келген уақытта ғаламтор мүмкіндіктерін пайдалана отырып, қалаған мағлұматтарын алуға, ғылыми жаңалықтармен танысуға мүмкіндіктері туып отыр. Ақпараттандыру пәнін оқытудың дамытушылық мақсаты – оқушының шығармашылық жеке тұлғасын қалыптастыруға және ақыл-ойын, ойлау қабілетін, ынтасын дамытуға, оны қызмет субъектісі ретінде қалыптастыруға бағытталған болса, тәрбиелік мақсаты оларды азаматтыққа, адамгершілік қасиетке, саналылыққа және патриотизмге баулуға бағытталған.

Ақпараттық мәдениет – бұл әңгімелесе білу, теледидар, хабарды талғамды түрде қарау, алған мәліметті ой елегінен өткізіп, талдай білу.

Қазіргі заман талабына сай адамдардың мәлімет алмасуына, қарым-қатынасына ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың кеңінен қолданысқа еніп, жылдам дамып келе жатқан кезеңінде ақпараттық қоғамды қалыптастыру қажетті шартқа айналып отыр. Осы орайда, келешек қоғамымыздың мүшелері – жастардың бойында ақпараттық мәдениетті қалыптастыру қоғамның алдында тұрған басты міндет.

Ақпараттық мәдениетті, сауатты адам ақпараттың қажетті кезін сезінуі, оны тауып алуға, бағалауға және тиімді пайдалануға қабілетті болып, ақпарат сақталатын дәстүрлі және автоматтандырылған құралдарын пайдалана білуі керек.

Адамзаттың қолы жеткен ең үлкен табыстарының бірі – осы ақпарат. Бірақ оны шектен тыс ашық қолдана берсе, жастар санасын улайтын да нәрсеге айналып кетуі мүмкін. Бұл ақпараттың пассивті түрде пайдаланылатын бөлігінің артуына байланысты болып отыр. Ғаламтордың кең таралуына орай ақпарат таратудың бақылауға көнбейтін кері процесінің күннен-күнге артып бара жатқаны байқалады.

Оқушылардың бойына ақпараттық мәдениетті қалыптастыру – білім беру саласындағы өзекті мәселелердің бірі. Ақпараттық қоғамға көшу процесінде ақпараттың құндылығы өзгеріп, уақыт, кеңістік және қашықтық ұғымдары туралы түсінігіміз кеңейіп, осылардың барлығы жаңа мәдениеттің, яғни ақпараттық мәдениеттің тууына себепші болып отыр.

Ғаламтордың кең таралуына байланысты ақпарат таратудың бақылауға көнбейтін кері процестері де бар. Ондай ақпараттың сапасы көбінесе өте төмен болып келеді, тіпті жалған, әрі зиянды мәліметтер көбейіп барады. Ең қауіптісі, осы залалды ақпарат күннен күнге артып бара жатыр және үстірт түрдегі бәрін білушілік әдетімен тығыз байланысты. Кез келген мәліметті керек болмаса да талғамай қабылдай берудің қажеттілігі жоқ екенін, ғаламтордағы ақпарат қоқысы, компьютерлік ойындардың зияны және т.б. адам сезіне білуі керек.

Осы мәселелерді шешу шектеулер мен тосқауыл қою арқылы жүзеге аспайды. Ол үшін бізге талғамдық мәдениетті қалыптастыру қажет.

Яғни, ақпараттық аймақтағы құндылықтарды бағалай білетін, әр адамның моральдық деңгейін бейнелейтін ақпараттық мәдениет қалыптастыратын тәрбие алуымыз керек және адамда келесі білім меңгеру тәсілдерін қалыптастыру қажет:

- ақпараттың тасымалдануы мен оны сақтау тәсілдерін білу;
- ақпаратты алу үшін ақпараттық қызмет көрсету жүйесінің жұмысын білу;
- алынған ақпараттың сипатын бағалай білу;
- автоматтандырылған және автоматтандырылмаған жүйеден ақпарат іздеу, алу тәсілдерін білу;
- өзіңнің ақпаратыңды жасау және сақтау тәсілдерін білу және т.б. [3].

Ақпараттық мәдениет – тек компьютермен дұрыс жұмыс істей білу емес, кез келген ақпарат көзін – анықтамалықтарды, сөздіктерді, энциклопедияларды, көліктердің жүру кестелерін, теледидар бағдарламаларын және т.с.с. дұрыс пайдалана білу деген сөз. Бұл – әңгімелесе білу, теледидар хабарын талғамды түрде қарау немесе қарамау, алынған мәліметті ой елегінен өткізіп, талдай білу және де өзгелердің еркіндігіне әсер ететін жағдайда өз еркіндігіңді шектей білу.

Ақпараттық мәдениет – компьютерлік технологияны пайдалану дегеніміз – ғаламтор. Ғаламтордың көмегімен оқу бағдарламаларына қатыса аламыз, әсіресе өнер саласын зерттеуге қолайлы, мысалы мұражайлардың әр түрлі сайттарын пайдалану.

Ақпарат мемлекеттің даму деңгейін анықтайтын стратегиялық ресурсқа (қорға) айналып, ақпараттық мәдениетті қалыптастыру, яғни мәлімет өңдеу мен оны тасымалдау ісін атқару өркениетті дамудың қажетті шарты болып табылады.

Қазіргі кездегі қоғам дамудың ақпараттық кезеңіне аяқ басты. Ақпараттандыру жағдайында оқушылар меңгеруге тиісті білім, ептілік, дағдының көлемі күннен-күнге артып, мазмұны өзгеріп отыр. Оның басты сипаттарына – ақпараттық технологияларды кеңінен пайдалану адамдардың көптеген қызмет түрлерін компьютерлендіру, коммуникациялардың бірыңғай халықаралық жүйелерін жасау істері жатады. Біздің еліміз де орта білім жүйесін ақпараттандыру жөніндегі өз мемлекеттік бағдарламасын қабылдады. Оның алғашқы сатысы бойынша мектептер жаңа дербес компьютерлермен жабдықталды. Енді қоғамымызда үлкен мөлшердегі қилы ақпаратты тез қабылдап, оны жылдам өңдеу, ғаламтор кеңістігін игеру, көп ақпараттар ағымынан өзіне керектісін табу, бірінші кезекте мектеп оқушыларын дайындау қажеттілігі туындап отыр.

Ғаламтор кеңістігін игеру қашықтықтан оқыту, білім берудегі әлемдік талаптарды жүзеге асыра отырып, оқушыларға біртіндеп дүниежүзілік бірыңғай ақпараттық кеңістікке кіру мүмкіндігін береді.

Ғаламтор кеңістігі – тәрбие процесінің қызықты алаңы. Мұнда басқа жақын шет елдердің салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптары, тарихы мен мәдениетімен танысуға болады. Ғаламтор кеңістігінің оқушыға ықпалы – бұл оқушының сабаққа дайындалу деңгейін арттырады, оқу процесін жүргізуді қызықты етеді, шығармашылық жағынан бұрын болмаған кәсіби дағдыларды қалыптастыратын жаңа мүмкіндіктер туғызады, мемлекет мектептерге қойып отырған әлеуметтік тапсырыс деңгейіне де сәйкес келеді. Оқушылар бір ақпаратты екінші ақпаратпен салыстыра бағалауды дағдыға айналдыра бастайды. Ақпараттық мәдениетті үйренеді.

Мұғалімнің кәсіби қызметі жүйесінде қазіргі білім беру технологиясының алатын орны ерекше, өйткені педагог жаңа ақпараттық технологияны меңгеру барысында жақсы шынайы жетістіктерге қол жеткізеді, өзінің кәсіби білім деңгейін кеңейтеді және көтеріледі.

Ақпараттық қоғам жағдайында оқушылардың әлемдік ақпараттық көзқарасын қалыптастыру мен қазіргі компьютерлік техниканы меңгеруді үйрету мынадай мақсаттарды белгілеп береді:

- оқушыларды ақпараттық қоғам жағдайына бейімдеп, жұмыс жасауға үйрету;
- оқушыларды ақпараттық мәдениетке тәрбиелеу;
- оқушыларды ақпарат беру, түрлендіру, қолдану процестері туралы біліммен қаруландыруға мүмкіндік беретін информатика негіздерін меңгерту;
- оқушыларға компьютерді оқу процесіне және кәсіби дайындыққа пайдалана білуге үйрету [4].

Сонымен, жаһандану дәуірінде ғаламторды тиімді пайдалана білу – жеке тұлғаның құзыреттілігін дамытудың дербес құралы. Біздің ойымызша, ақпараттық-білім беру ортасында ғаламторды пайдаланудағы басты мақсат – білім алушының өзбетінше оқуына мүмкіндік беру және танымдық, шығармашылық қабілетін дамытудың бірден-бір жолы болып саналады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан», Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана, 28 ақпан 2007 ж.

- 2 Пернеева А. Білім сапасын арттыруда инновациялық технологиялардың тиімділігі // Информатика негіздері. – 2009. - №3.
- 3 Құдайбергенова К.С. Инновациялық тәжірибе орталығы – педагогикалық технология көзі // Қазақстан мектебі. – 2004. - №8.
- 4 Артур Кон. Секреты интернета. Учебный курс. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 2000.

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассмотрены проблемы использования интернета в формировании информационной культуры учащихся и его польза в качестве выгодного средства связи, информации и общения. Дается краткий психолого-педагогический анализ возможностей интернета.

RESUME

In this article problems of using the internet in formation of information culture of pupils are considered. And also the use of the Internet in the life of pupils as a favorable means of contacts, information and communication. The short psychological and pedagogical analysis of the opportunities of the Internet in the present is given.

УДК 37.041.5/.013(574)(045)

Аннотация

В статье рассматриваются мотивы профессиональной ориентации при изучении русского языка в неязыковом вузе при подготовке высококвалифицированных специалистов. Авторы показывают особенности организации учебной деятельности, основной задачей которой является формирование у будущих специалистов коммуникативной компетенции.

Ключевые слова: высококвалифицированные специалисты, профессиональная мотивация, профессионально-ориентированное общение, коммуникативно значимый материал, учебная деятельность.

В условиях неязыкового вуза одной из важных задач является научить студентов профессиональному общению не только на родном казахском, но и на русском языке, учитывая, что наше государство - полиязычное, при этом способствовать получению студентами знаний и формирования умений и навыков, которые дают возможность будущим специалистам в различных областях свободно использовать русский язык в профессиональной деятельности. Подготовка высококвалифицированных специалистов предусматривает социально значимую мотивацию. Наша задача - поддерживать уровень мотивации изучения русского языка в казахоязычной аудитории и при этом учитывать, что этот процесс будет эффективным, если в процессе подготовки будут осуществлены: принцип формирования интереса к русскому языку как средству общения, принцип формирования интереса к будущей профессии, принцип формирования и поддержания интереса студентов к занятиям по русскому языку. При этом основными способами реализации этих принципов в учебном процессе будут организация выполнения студентами коммуникативных упражнений, ролевых игр, заданий проблемного характера, заданий, связанных с будущей профессией; организация самостоятельной работы студентов на занятиях. Способы формирования интереса студентов к русскому языку как средству общения могут быть:

1) включение в процесс обучения русскому языку в агротехническом университете

А.Ш. Альбекова

Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина, канд. филол. наук, доцент

Г.Т. Омарова

Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина, магистр пед. наук

Профессиональная мотивация студентов агротехнических специальностей при изучении русского языка

коммуникативно значимого материала;

- 2) проведение ролевых игр;
- 3) выполнение коммуникативных упражнений;
- 4) использование видеофильмов, электронных учебников по русскому языку, а также возможностей интернет-общения в чатах и форумах;
- 5) изучение культуры речи и овладение нормами литературного языка.

Наша задача - организовать учебную деятельность таким образом, чтобы полученные знания на занятиях по русскому языку были результатом их собственных поисков. Большая роль отводится развитию познавательной активности. Для профессионального освоения второго языка используем эффективные, на наш взгляд, технологии: технологию проблемного обучения, информационно-коммуникативные технологии, игровые технологии. В коммуникативных целях используем на занятиях новые методы и приёмы сотрудничества. Самые эффективные приёмы: это работа в парах, в группах.

Большая роль в учебном процессе отводится созданию учебников и учебных пособий, разработанных согласно типовой программе. Содержание пособий определяется коммуникативными потребностями студентов в научно-профессиональной сфере.

Целью учебных пособий по русскому языку является научить студентов свободно и грамотно использовать языковые средства в сфере профессиональной и бытовой коммуникации: уметь отбирать речевой материал в соответствии с требованиями стиля и жанра; освоить нормы литературного языка; уметь отредактировать текст, найти стилистические ошибки. При раскрытии тем учебно-профессиональной сферы предполагается обучение профессионально-ориентированной коммуникации на материале специальных текстов, умения аргументировать, давать оценку полученной информации, формулировать основную мысль текста, самостоятельно составлять тексты научно-профессиональных жанров.

Приведем пример работы над профессионально-ориентированным текстом из пособия по русскому языку для студентов технических специальностей [1].

Текст №1. Зарождение механики

1. Прочитайте слова и словосочетания. Значения незнакомых слов посмотрите в словаре.

Механика, эпоха, античный, архитектурные конструкции, абстракция, глыбы камня, трактат, клин, рычаг, пирамида.

2. Сравните значения данных слов.

Колесо - колесико, перемещение - перенос, прибор - приборчик, предполагать - предвидеть, работать над теорией - разработать теорию, делать - создавать - сооружать - производить - выпускать.

3. Как вы понимаете следующие словосочетания?

Античный мир, абстрактные понятия, сооружение пирамид, теоретические исследования, научные трактаты.

4. Проанализируйте состав слов: *рабовладельческий, гидростатический, паровой.*

5. Определите вид (совершенный/несовершенный) глаголов: *восходит, вырабатывать, поднимать, перемещать, изобретать, использовали, возникла, изготавливать, приводится, соорудить.*

6. Прочитайте текст.

К античному миру восходит термин «механика». Однако уже в ранних рабовладельческих государствах Древнего Востока с изобретением колеса, с использованием наклонной плоскости, а еще ранее - клина и рычага вырабатываются такие абстрактные понятия, как сила, сопротивление, перемещение, скорость. Тяжести поднимали с помощью наклонной плоскости. В Египте при сооружении пирамид, где требовалось перемещать и поднимать огромные глыбы камня, применяли рычаг, который

египтяне издавна использовали для подачи вверх воды. В античных рабовладельческих государствах, помимо клина и рычага, в строительных работах стали использовать блок и винт.

Принципиально новым для античной механики является появление теорий: учение о движении - кинематика, учение о равновесии - статика. Статика возникла в связи с запросами техники и была выделена в особую теоретическую дисциплину. К античной эпохе восходит зарождение двух направлений в статике: кинематического и геометрического. Первое направление возникло в результате использования рычага, наклонной плоскости, а второе - в связи с расчетом архитектурных конструкций и поднятием центра тяжести.

Основателем геометрического направления статике был Архимед (III в. до н.э.). Из сочинений Архимеда по механике до нас дошли трактаты в двух книгах - «О равновесии плоских фигур» (или «О центрах тяжести плоских фигур») и «О плавающих телах». В первом трактате ученый изложил теорию равновесия рычага и дал математическую формулировку закона рычага, во втором он изложил основы гидростатики. Наряду с теоретическими исследованиями в области физики и математики Архимед много занимался вопросами прикладной механики. В этой области ему принадлежат интересные изобретения, которые были использованы при обороне Сиракуз во время осады римлянами [2].

7. Ответьте на вопросы:

Когда появился термин «механика»?

Какие абстрактные понятия выработались в государствах Древнего Востока?

Что такое кинематика, статика?

Расскажите об основателе геометрического направления статике Архимеде.

8. Выпишите из текста лексические единицы, указывающие на принадлежность к научному стилю речи.

9. Выделите в тексте основные смысловые части и запишите к ним ключевые слова.

10. Переведите на казахский язык следующие слова: *теория, учение, использование, исследование, эпоха, направление, развитие, деятельность, дисциплина, наклонная плоскость.*

Предложенная работа над текстом дает возможность студентам выполнить несколько задач: коммуникативные, которые он решает средствами языка; предметно-содержательную сторону; качество речевой деятельности. Необходимым условием при этом является создание мотивационной основы учебной деятельности, заключающейся в широком применении разноуровневых профессионально-ориентированных заданий для самостоятельной работы студентов с последующим анализом результатов их выполнения.

О.А. Волкова утверждает, что профессиональная направленность выполняет одновременно несколько функций: является стержневым качеством личности, связывает другие, личностные и профессионально значимые свойства; выступает одновременно как мотив и регулятор профессиональных действий; руководит удовольствием ведущих потребностей и интересов личности [3]. В неязыковом вузе интересы студентов концентрируются вокруг их будущей специальности. Следовательно, задача преподавателя заключается в том, чтобы поддерживать профессиональный интерес студентов через содержание, формы, способы самостоятельной деятельности студентов.

Среди условий эффективной учебной познавательной деятельности студентов в рамках дисциплины «Русский язык» можно назвать следующие:

1) студенты получают полную и адекватную информацию на темы общественной, учебно-познавательной, личной сфер жизни; осваивают систему знаний и умений, которые составляют предмет данной дисциплины, имеющих важное значение для их будущей профессиональной деятельности и повышения общекультурного уровня;

2) каждый студент должен научиться корректно и эффективно пользоваться языком в разговоре на личные и общие профессиональные темы; четко выражать свои мысли посредством типов речи: рассуждения, повествования и описания, используя языковые средства разных функциональных стилей.

3) студенты обеспечиваются соответствующими учебно-методическими пособиями, в том числе и электронными, с помощью которых преподаватель осуществляет управление процессом овладения знаниями, направляя студента к самостоятельной деятельности.

Мотивация – неотъемлемая часть в изучении иностранных языков. Мотивация – это циклический процесс непрерывного влияния и преобразований, в котором субъект действия и ситуация взаимно влияют друг на друга и результатом которого является поведение. Все трудности создания мотивации состоят в том, что она принадлежит к субъективному миру студента и определяется его собственными порывами и желаниями, а преподаватель лишь косвенно влияет на нее, создавая предпосылки и формируя основу, на базе которой у студента возникает личностный интерес в работе. Преподаватель должен хорошо знать своих студентов, мотивы их деятельности, арсенал мотивационных средств, все виды и подвиды мотивации, и их резервы. Только тогда можно создать устойчивую мотивацию, что гарантирует прогресс в овладении иностранным языком [4].

Стоит согласиться с мнением автора и отметить, что особенностью иноязычной подготовки на неязыковых специальностях является овладение языком для его дальнейшего использования в профессионально-ориентированном общении в производственной деятельности.

Таким образом, студенты казахских групп неязыковых, в частности агротехнических специальностей, смогут успешно овладеть русским, а также иностранными языками, ощутить заметный прогресс в усвоении языка, получить высокую мотивацию, необходимую им на весь период обучения, заметно обогатят свой языковой потенциал, смогут выступать с докладами на научных конференциях, писать статьи, отчеты и в последующем смогут применить приобретенные умения и навыки в профессиональной сфере деятельности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Альбекова А.Ш. Русский язык (учебное пособие по научному стилю речи для студентов технических специальностей). - Астана, 2007. - 100 с.
- 2 Шухардин С.В. Техника в ее историческом развитии. – М.: Наука, 1979. – 416 с.
- 3 Волкова О.А. Основы профессиональной ориентации молодежи: Учебно-методическое пособие / Под ред. Т.П. Дурасановой. - Балашов: Николаев, 2002. - 68 с.
- 4 Безбородова М.А. Мотивация в обучении английскому языку // Молодой ученый. - 2009. - №8. - С. 156-160. - URL <https://moluch.ru/archive/8/567/>
- 5 Tuksaitova R.O. The Russian language in the multicultural space of Kazakhstan state policy and public mood. Quaestio Rossica. г.Екатеринбург, 2016. Вып. 4. С. 94-106. База Thomson Reuters.

ТҮЙІН

Мақалада агротехникалық университетте жоғары білікті мамандарды дайындаудағы орыс тілінің оқытылуының кәсіптік бағдарлау себебі қарастырылады. Авторлар негізгі мақсаты болашақ мамандардың коммуникативтік дағдысы болып келетін оқу қызметінің ерекшеліктерін көрсетеді.

RESUME

The article is devoted to the second professional language learning in the nonlinguistic university, the motivation of professional orientation is one of priorities on training of the highly qualified specialists. The authors show the peculiarities of the organization of learning activities, the basic task of which is to formulate specialists' future communicative competence.

ӘОЖ 37.035.6

Ш.Ә. Ташимова

Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университеті,
магистрант

Т.Ә. Данияров

Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университеті,
пед. ғыл. канд., профессор

Жас ұрпақ тәрбиесі – адамзаттың мәңгілік тақырыбы

Аннотация

Мектеп табалдырығынан бастап білім беруде ел тарихын терең қозғап, тәрбие сағаттарында қазақ зиялы қауымының еңбектерін, қоғам дамуына қосқан үлесін айтып түсіндіру арқылы оқушылардың адами құндылық қасиеттерін қалыптастыра аламыз. Нәтижесінде оқушының жалпы адамзаттық қасиеттері меймандостық, кісілік, сыйласымдылық, имандылық, кішіпейілдік, кеңпейілділік, салауаттылық, тіршілікке бейімділігі, өнерпаздық, шешендік, ақынжандылық, сыпайлығы, мәдениеттілігі т.б. орнығып, ерекшеленеді. Адамгершілік құндылықтарды сіңіру арқылы жеке тұлға қалыптасады. Жас ұрпақ тәрбиесі – адамзаттың мәңгілік тақырыбы. Ұлттың бүгінгі де, болашағы да тәрбиелі ұрпаққа байланысты. Бұл мақалада жас ұрпақты тәрбиелеуде құндылықтардың бірнеше саласы қарастырылады. Олар: білім беру құндылықтары, адамзаттық құндылықтар, ұлттық құндылық, рухани құндылық, адамгершілік құндылық, мәдени құндылық болып жіктеледі. Ұстаз алдындағы негізгі мақсат - ұлттық болмыс ұғымдары арқылы оқушы дүниетанымын кеңейту, өз беттерімен пайымдау жасауға, терең ойландыруға ұмтылдыру.

Түйін сөздер: тәрбие, салт-дәстүр, оқушы, ұлттық құндылық, ұстаз.

Ата-бабамыздың ұрпағына мұра еткен бар асылының қаншама ғасырлар бойы өшпейтіндей етіп, артына із қалдыруы көрегенділіктің көрінісі. Адамзат баласының өз тіршілігінде көрген-білгенін, тоқып-түйгенін, қорытып келешек ұрпағына мирас етіп қалдырғаны – табиғи заңдылық. Адам бойында қалыптасқан имандылық қасиеттерді рухани құндылықтарға жатқызуымызға болады. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың 14 қаңтар 2014 жылғы «Қазақстан жолы-2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты жолдауы - Қазақстанның 2050 жылға дейінгі даму жолын айқындайтын, стратегия. Президентіміз Тәуелсіз Қазақстанымызды дамытудың, әрбір Қазақстандықтың, әр отбасының, жастардың және келешек ұрпақтың мүддесін қорғаудың нақты жолдарын ұсынды.

«Мәңгілік Ел – жалпы Қазақстандық ортақ шаңырағымыздың ұлттық идеясы. Ата-бабаларымыздың сан мың жылдан бергі асыл арманы болатын. Ендігі ұрпақ – Мәңгілік Қазақтың Перзенті. Ендеше, Қазақ Елінің ұлттық идеясы – Мәңгілік Ел!» деп Елбасымыз нақты атап өтті [1]. Әлеуметтік маңызы зор құндылықтың мән-мағынасын ұғындыру, баланың санасына, сезіміне, түйсігіне, мінез-құлқына әсер ететіндей дәрежеде жеткізу ұстаздық шеберлікті талап етеді.

Қазіргі қоғамда бізге жетіспей жатқаны өзіміздің қазақи өмір сүруімізбен шығыстық дүние танымдағы ұлттық мектебімізді құру. Қазақылық дүниетанымның өзегі – адамшылдық. Атадан балаға ұласатын ұлттық құндылықтар үлкендердің ұлағатты сөздерінен, іс-қимылынан танылып, сезім арқылы жүректен-жүрекке беріліп отырған. Егеменді ел жастарының санасына ұлттық ұлағатты қасиеттерді сіңіре білудің маңызы зор.

Қазақстан Республикасының баянды тәуелсіз ел болуы үшін ұлттық құндылықтар, тәрбие арқылы халық педагогикасынан нәр алып адами құндылықтардың барлық саласын бойына сіңірген, таза елжанды азаматтар қажет. Қазақ елі үшін бар білімі мен қабілетін сарп ететін, елін, туып өскен жерін, тілін, халқының салт-дәстүрін, тарихын, дінін, мәдениетін құрметтейтін жеке тұлға тәрбиелеу. Ұлттық құндылықтар арқылы тәрбиелеу дегеніміз – халықтың ғасырлар бойы жинақтап, іріктеп алған тәжірибесі мен ізгілік қасиеттерін жас ұрпақтың бойына сіңіру. Бүгінгі таңда жаһандану үрдісі жүріп жатқан жағдайда ұлттық мүдде, ұлттық тәрбие, ұлттық құндылық, ұлттық рухымызды сақтап қалу алдымызда тұрған үлкен міндет. Ұлттық тәрбие дегеніміз – сана сезім мен сенім қалыптастыру. Бүгінгі ұрпағымызды бірнеше ғасырлардан жинақталған ата-бабамыздың мол мұрасымен, ұлттық құндылықтарымен сусындату – біздің басты парызымыз.

Қазіргі қоғамда құндылықтардың алар орны ерекше. Қазақ педагогикасында құндылықтың түрі мен маңызына, сыры мен сипатына алғаш философиялық мән беріп, оның жан-жақты талдай білген Абайдан асқан зор тұлғаны атау мүмкін емес. Абай – қазақ халқы үшін парасат биіктігінің ақыл-ой толықтығының, адамгершілік пен рухани байлықтың өлшемі. Абайдың қара сөздерінің жас ұрпақ үшін маңызы зор. Қазіргі таңда ұлттық рухтың оянуы ұлттық тарих, мәдениет, салт-дәстүрді жаңа көзқараспен қарастыруды талап етіп отыр. Ата-бабаларымыз ұрпақ тәрбиесіне ерекше мән берген. Өз ұрпағын адал еңбекке, өнер-білімге тәрбиелеп, өмірге бейімдеп, жанұяның, Отан намысын қорғауға тәрбиелеуі үлкен ұлағаттылықты байқатады. Әр халықтың тәлім-тәрбиесі ұлттық құндылықтың маңызды белгісі. Құндылық – тәрбие мен оқытудағы адамгершілікке бағытталған мұраттар. Оқушының ұлттық қасиеттері: меймандостық, кісілік, сыйластық, имандылық, кішіпейілділік, салауаттылық, инабаттылық, қайырымдылық, ізгілік, еркіндік, өнерпаздық, шешендік, ақынжандылық, сыпайылық, мәдениеттілік, шығармашылық, рухани-байлық, махаббат т.б сияқты қасиеттері арқылы ерекшеленеді. Құндылықтар шынайы ғана болады, ол адамға тәуелді емес, дей тұрғанмен ол адам санасында орын алады. Құндылықтар сезім арқылы қабылданады, ал сана арқылы оны түсінуге болады, сол арқылы тұлға құндылығы қалыптасады. Тұлғаның қалыптасуы өмірге келген сәтінен басталады, жеткеншек және жасөспірім шақта жедел жүреді. Тұлға дегеніміз – сезімнің, әсердің, ішкі күйініш-сүйініштің бойына жинақталған көрінісі. Тұлға – бұл қоғамдық-тарихи дамудың өнімі. Тұлғаның қалыптасуы өмірге келген сәтінен бастау алып, жасөспірім және жеткіншек шақта жедел қалыптасады. Рухани тұлға көрсеткіштері: ойы озық, еркін, кісілігі, намысы биік, өрелі, білімді, рухани бай, кемелденген, саналы, іскерлік. Адам баласы материалдық және рухани өмірдің ортасында тіршілік етеді де, өзі өмір сүріп отырған қоғамның, ұжымның, ұлттың мүшесі ретінде өзіндік ақыл-парасатымен, жеке бастың өзіне тән ақыл-ой, ерік-жігер, мінез-құлық ерекшелігімен көрінуге тырысады. Әрбір тіршілік иесі – адам. Әр адам өзінің жеке қасиеттеріне қарай өзінше жеке тұлға. Адам жеке тұлға болып қалыптасып өсуі және дамуы үшін тек қана адамдар арасында өмір сүруі қажет. Жеке тұлғаның рухани-адамгершілік дамуы ұлттық

дәстүрлерімізді меңгеруі мен құрметтеуінен туындайды. Жеке тұлғаның құндылық түсініктеріне әсер ете оқыту, оның ең алдымен, әдептілігіне баса назар аударуды қажет етеді. Өйткені ол - халқымыздың ұлттық психологиясының өзегі, оның ғасырлар бойы қалыптасқан қоғамдық санасының практикалық көрнісі, барлық кісілік қасиеттерінің жиынтығы [2]. Үкіметтің «Қазақстан Республикасының білім жүйесін 2015 жылға дейін дамыту тұжырымдамасында: «әлемдік білім беру кеңістігіне ықпалдастырылған және жеке тұлға мен қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандыратын көп деңгейлі үздік білім берудің ұлттық моделін қалыптастыру үшін білім беруді дамытудағы стратегиялық басымдықтарды белгілеу» - деп атап көрсетілген [3]. Білім берудің негізгі басты мақсаты мен нәтижелілігі - білім алумен бірге, біліктілік дағдыларына қол жеткізе отырып, заман талабына сай ұлттық құндылықтарды бойына дарытқан, өз Отанының патриоты, жан-жақты дамыған білімді, өз ісіне және өзгенің ісіне әділ баға беретін, функционалдық сауаттылығы қалыптасқан жеке тұлға қалыптастыру болып табылады. «Ұлттық құндылық қасиеттер рәміздеріміз, ұлттық сана-сезіміміз, ойымыз, дәстүрлік іс-әрекетіміз заман ағымына қарай қолданыста өзгеріс табады» деген пікірді әрбір ой толғаушы ғалымдардың еңбектерінен байқауға болады. Ұлттық руханилық ұлттық құндылықтың мәні деп түсінеміз. Әр ұлттың ұлттық қасиеттері ұлттық тәрбиеге байланысты дамып қалыптасқан. Әрбір тұлға саналы түрде өзін басқалармен салыстыра келіп өзіндік ұлттық құндылық қасиеттерін қалыптастырады.

Мектептегі білім мен тәрбие жұмысын ұлттық ерекшеліктерге негіздеп, мазмұнына халықтық ұғымдар енгізу, уақыт күтгірмейтін мәселе. Мұны өмір талабы, заман ағымы қажетсінуде. Ұлттық ерекшеліктер ұғымын жалаң тұрғыда емес, әр пәннің мазмұнына үйлесімділікпен енгізе білуіміз керек. Ұрпақ ата-бабадан жеткен асыл мұраларымызды саналы қабылдап, бойына дарыту үшін, ең алдымен, халықтық өзіндік болмыс ерекшеліктерінен, өмір тіршілігінен мол мағлұмат болуы қажет. Сонымен бірге жас ұрпаққа ұлттық тәрбие берудің ең басты жолы-ұлттық қадір-қасиетті дәріптеп, ана тілімізді сақтап, мәдениетімізді дамыту болып табылады. Тәрбие – мәңгілік және адамзаттық. Тәрбие – халықтың ғасырлар бойы жинақтап, іріктеп алған, озық тәжірибесі мен ізгі қасиеттерін жас ұрпақ бойына сіңіру, баланың қоршаған ортадағы қарым-қатынасын, дүниетанымын, өмірге деген көзқарасын және соған сай мінез-құлқын қалыптастыру. Тәрбиенің негізгі мақсаты - дені сау, ұлттық сана-сезімі оянған, рухани ойлау дәрежесі биік, мәдениетті, парасатты, ар-ожданы мол, еңбекқор, іскер, бойында басқа да ұлттық қасиеттер қалыптасқан адамды тәрбиелеу. Тәрбие мазмұны, оны жүзеге асыратын әдіс-тәсілдердің негізі - адамгершілік, имандылық, ізгілік, елжандылық. Бұл ерекшеліктер ғасырдан-ғасырға, ұрпақтан-ұрпаққа мирасқа қалып отырады. Ұлттық тәрбие алған ұрпақ – дені сау, білімді, өнерлі, ақылды, еңбекқор, иманжүзді, сұлу да сымбатты, ұлтжанды болып қалыптасады. Ұлтжанды, адами құндылықтарды бойына жинаған, қиыншылықтардан жол табатын, экономикалық бәсекелестікке қабілетті, ары таза, иманжүзді, біреудің қолдауынсыз өз еңбегімен білім алған, елі мен жерін сүйетінін атқарған ісімен дәлелдеген жастарды көргіміз келеді. Ұлттық тәрбие – әрбір халықтың ой-арманымен, тіршілік тынысымен, ұлттық дәстүрімен тығыз байланыста туып, қалыптасқан тарихи қазынасы, мәдени мұрасы. Ол болашақ ұрпақты өмір сүруге тәрбиелейтін өмір кітабы. Егеменді еліміздің болашағын қалыптастыру, ғасырдан-ғасырға жалғасып келе жатқан салт-дәстүрді, асқақтаған айбынды Отанды сүйуге, ата-анаға құрмет, үлкенге ілтипатты, кішіге парасатты, салауатты дені сау ұрпақ тәрбиелеу бүгінгі күннің талабы. Ұлттық тәрбиеге тікелей ықпал жасайтын білім ордасы, мектеп. Мектеп – білім ошағы, тәрбие ордасы, тағылым табалдырығы. Мектеп – тұлғаның толық қалыптасуына жағдай жасайтын әлеуметтік орта. Бүгінгі жас ұрпақ мектептен білім мен тәрбиені қатар алып шығуы керек. Сонау замандардан жинақталған ата-бабамыздың мол мұрасымен, яғни ұлттық құндылықтарымен сусындату – ұстаздардың басты парызы. Демек, ұлттық құндылықтарды пайдалана отырып тәрбиелеу арқылы мұғалімдер ұлттық

құндылықтарды қалыптастырмақ. Жас ұрпақ тәрбиесі – адамзаттың мәңгілік тақырыбы. Ұлттың бүгінгі де, болашағы да тәрбиелі ұрпаққа байланысты. Жас ұрпақты тәрбиелеуде құндылықтардың бірнеше саласын қарастыруымызға болады. Олар: білім беру құндылықтары, адамзаттық құндылықтар, ұлттық құндылық, рухани құндылық, адамгершілік құндылық, мәдени құндылық болып жіктеледі. Жас ұрпақты ұлттық құндылықтар арқылы тәрбиелеуде халқымыздың сан ғасырлық тәжірибесі бар екендігі айдан анық. Ұстаз алдындағы негізгі мақсат - ұлттық болмыс ұғымдары арқылы оқушы дүниетанымын кеңейту, өз беттерімен пайымдау жасауға, терең ойландыруға ұмтылдыру. Қазақи ұлттық құндылықтар жойылып кетпейді, ол биология заңдылықтары сияқты жаңарып отырады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Қазақстан жолы-2050: бір мақсат, бір мүде, бір болашақ», 2014. - 17 қаңтар.
- 2 Оразбекова К. Ұлттық психология мен халық тәрбиесі болашақтың бастауы хақында // Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалы. - Алматы, 2000.
- 3 Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы. – Астана, 2015.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются несколько видов оценки воспитанности молодого поколения. Они классифицируются как образовательные ценности, ценности взаимоотношения людей, национальные, духовные, моральные и культурные ценности.

RESUME

The author of this article examine several aspects of the evaluation of the younger generation. They are classified as: educational values, people's values, national values, spiritual values, moral values and cultural values.

ӘОЖ 37.035.6

Ш.У. Әлкен

Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университеті,
магистрант

Т.Ә. Данияров

Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университеті,
пед. ғыл. канд., профессор

Ұлттық идеяның басты тұғыры – тәуелсіздік

Аннотация

Бұл мақалада ұлттық идеяның басты тұғыры – тәуелсіздік туралы баяндалады. Барша халықтың күш-жігерін, іс-әрекетін уақыт алға қойып отырған аса жауапты тарихи міндетті шешуге жұмылдыратын, баурап әкететін күш екендігі сөз болады. Ұлттық идея құндылықтары мен ұстанымдарын екі әлеуметтік қауым арасында мейлінше дәйекті бекемдеу қажет. Бірі – бала бақшада тәрбиеленуші бүлдіршіндерден бастап, университет аудиторияларында отырған жастарға жеткізуден ештеңені аяуға болмайды. Екіншісі – мамандар мен зиялылардың ұлттық идеяға қалтқысыз берілгендігін қалыптастыру. Осылардың санасына, өмір салтына сіңген ұлттық идея кімді болсын өз иіріміне ала жөнелетініне күмән жоқ.

Түйін сөздер: тәуелсіздік, ұлттық құндылық, рухани мәдениет, іс-әрекет, идея.

Қандай да бір болмасын мәселені зерттегенде негізгі үш сұраққа жауап іздейміз: 1. Қашан пайда болды? 2. Қандай даму белестерінен өтті? 3. Бүгінгі жай-күйі қандай?

Ұлттық идея тарихы да бұл сұрақтардан тыс тұра алмайды. Хронологиялық тұрғыдан келер болсақ, қазақстандағы ұлттық идеяның жасы – қазақ этносымен түйдей құрдас. Ол қазақтармен бірге дүниеге келді, әрі тарих сахнасына да қазақтармен қол ұстаса көтерілді. Мұратсыз ұлт – ұлт болып қалыптасуы да, сақталып қалуы да мүмкін емес. Ендеше ұлттық идеямыздың бес ғасырдан астам тарихы бар екен. Оның өзі бірнеше дәуірден тұрады. Қазақ хандығы тұсында ұлттық идеяның өзегін мемлекеттікті нығайту, этникалық территорияны қалыптастыру, бірде тілін, бірде тісін көрсеткен Ресей, Қытай, Жоңғар, Орта Азиялық мемлекеттермен оңтайлы қарым-қатынас орнату құрады. Кеңестік Қазақстандағы ұлттық идеяның тарихы мен тағдырын бір ауыз сөзбен айтар болсақ, ол – ұлтжанды тұлғалардың қасіреті мен қуғын-сүргінге ұшырағаны, кешегі әралуан ұлттық идеяны әу бастағы тартымды мән-мағынасынан айырылған социалистік идеяның алмастырғаны, ол – өз еліндегі, өз жеріндегі қазақтың күшпен таңылған саяси-идеологиялық

тапшыл ұрандар мен адасулар әсерінен қазақтан жатсынуға бет түзегені. Ұлтын сүйген, рухы биік ақын-жазушылар, ғалымдар, жекелеген тұлғалар туған халқының тілі, діні, мәдениеті, жері үшін отқа күйіп, суға түскенмен, қылышынан қан тамған тоталитарлық жүйе тілге жеңіл, жүрекке жылы ұлттық идеяны түзуге де, халыққа ұсынуға да жеткізбеді, көктей солдырды. А. Байтұрсынов: «Қазақ – жоқ іздеген халық», - деген екен [1]. Иә, ол замандағы қазақ баласы білімнен, ғылымнан, өнеркәсіптен ала алмаған еншісін іздеді. Әлі де жоқ іздеп жүрміз. Биік технологиялардан кенже қалыппыз. Әлемдік бәсекеге даяр емес екенбіз. Елбасымыз «Қазақтың сана-сезімі өткендегі, қазіргі және болашақтағы – тарихтың толқынында өзінің ұлттық «МЕН» дегізерлік қасиетін түсінуге тұңғыш рет енді ғана мүмкіндік алып отыр... Бірақ бұл мүмкіндік қана: ол шындыққа, тек қазақтардың ғана емес, барлық қазақстандықтардың жаппай санасына орныққан фактіге айналуы қажет» деп жазуында өмірлік мәні бар шындық жатыр. Армансыз адам – қанатсыз құспен тең,- дейді халқымыз. Ендеше ұлттық идеясыз қала берек, қанатсыз ұлтқа айналарымыз сөзсіз. Ұлттық идеяны таппайынша елде жүріп жатқан реформалар қарын тойдырудың ғана міндетін атқарып шығатындай көрінеді.

Алдымен бізге қажет ұлттық идеяға қойылатын талаптарды пысықтап алу керек. Біріншіден, ол идея Ата заңымызға қайшы келмеуге тиіс. Яғни нәсілдік, ұлттық, діни, жыныстық кемсіту немесе дәріптеуден алыс тұрғаны абзал. Екіншіден, ұлттық идея қазақстанның атын анықтап отырған қазақ халқының мұратын ұлықтаумен қоса, басқа диаспоралардың тарихи, дәстүрлі, этникалық ар-намысына тимейтіні былай тұрсын, қайта соған қуат беретін факторға айналуын қамтамасыз ететін болсын. Үшіншіден, ұлттық идеяның хронологиялық бастапқы сәті белгілі болғанмен, бүгін де, ертең де шексіз жүзеге аса беретінін баса көрсеткені жөн. Ұлттық идея құндылықтары мен ұстанымдарын екі әлеуметтік қауым арасында мейлінше дәйекті бекемдеу қажет. Бірі – бала бақшада тәрбиеленуші бүлдіршіндерден бастап, университет аудиторияларында отырған жастарға жеткізуден ештеңені аяуға болмайды. Біздер болашақ мамандар мен зиялылар ұлттық идеяға қалтқысыз сеніп, санамызға, өмір салтымызға сіңген ұлттық идеяны жеткізе алатынымызға еш күмән жоқ. Ұлттық идея барша халықтың күш-жігерін, іс-әрекетін уақыт алға қойып отырған аса жауапты тарихи міндетті шешуге жұмылдыратын, баурап әкететін күш болуын қалаймын. Ұлттық идеяның мән-мағынасын дәл қазіргі таңда «Қазақ елі. Азаттық. Бірлік» деген ұғым-түсініктер аша алады. Бірліктің Ұлы күш екенін халқымыз қапысыз ұққан. Бірлік жоқ жерде тірлік жоқ, деген ғой ол. «Сөздің атасы – шындық, анасы – бірлік» деген ұлағатты сөзді Қаздауысты Қазыбек би айтқан екен. «Бірінді, қазақ, бірің дос, көрмесең – істің бәрі бос», – деп ұлы Абай жырлаған. Қазақтың, барша қазақстандықтардың бірлігі тап қазір ерекше мағынаға ие болып тұр. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев: Қазақстан халқына Жолдауында «жан-жақты дәйектелген экономикалық, әлеуметтік және саяси жедел жаңару міндеттері ынтымақ-бірлік барда ғана жүзеге асады», - деп дұрыс баға берді [2].

Бұл мәселені қоғамдық деңгейде талқылау, бүгінде екі түрлі көзқарастың қалыптасуына түрткі болды. Мәселен, қазақстандықтардың бірнеше бөлігі ұлттық идеяның бүгінде қажеттілігі жоқ, себебі, әлеуметтік, саяси және т.б. идеялар мен идеологиялар уақыты өткен кеңестік кезеңде қалды, сондықтан да, нарық жағдайында саналы іс-әрекет пен индивидуализмге жүгінуі керек дейді. Ал қазақстандықтардың келесі бір бөлігі жалпыұлттық идеяны мүлдем жоққа шығарып, қандай да болмасын ұлттық негіздегі идея қауіпті және көп ұлтты қоғамда бейбітшілік пен тұрақтылықты қамтамасыз етуде өте зиян дейді. Олардың көзқарастары бойынша қандай да болсын ұлттық идея қандай да түрде болмасын бұқара санасында адамзатқа талай қасірет әкелген ұлтшылдық-ты тудырады. Бұдан өзгеше көзқарасты жақтаушылар, яғни, көпұлтты мемлекетте ұлттық идея тек бір ғана этностың немесе халықтың идеясы болып қала алмайды. Қазақстандағы көп ұлтты мемлекет ретіндегі ұлттық идея мән-мазмұн жағынан жалпы ұлттық идея болуы қажет.

Ұлттық идея этникалық, мәдени, діни немесе басқа да тұтастық негізінде біріккен қандай да бір адамдар қауымдастығының ортақ ұстанатын түсініктері, идеалдары, стереотиптер, ұжымдық естеліктер мен құндылықтары болып табылады. Ұлттық идея негізінде, қазіргі әлемде этникалық немесе құрамы жағынан мультиэтникалық болып келген қауымдастықтың ұлттық бірегейлігі қалыптасады. Ұлттық бірегейліксіз, ұлттық идеясыз ұлт қалыптасуы мүмкін емес.

Қазақстан Республикасының ұлттық саясатының басты мақсаты - байырғы қазақ жерінде құрылған ұлттық мемлекетті сақтау және нығайту. Осы мақсатта: тәуелсіздігіміз бен егемендігіміздің баянды болуын қамтамасыз ету; қазақ ұлтының тарихи жадын, тілін, ділін сақтау мен жан-жақты дамыту, оның жаһандану заманындағы өзіндік ұлттық-мәдени ерекшелігін қалыптастыру және әлемге паш ету; елімізде тұрып жатқан барлық этностық топтардың өз тілі мен мәдениетінің дамуына шек қоймай, олардың барлығының ортақ Отаны - Қазақстан Республикасына адал қызмет етіп, оған деген сенімін арттыру қажет. Бұл үшін мемлекет пен қоғам өздерінің ерік-жігерін төмендегі негізгі міндеттерді атқару үшін жұмылдыруы керек:

- Қазақстан Республикасы қоғамының негізгі ұлттық құндылықтарын қалыптастыру және дамыту;
- қазақ тілін шын мәніндегі мемлекеттік тіл деңгейіне жеткізіп, оны барша Қазақстан азаматтарын біріктіретін факторға айналдыру;
- этносаралық және дінаралық саладағы мемлекеттік органдар мен азаматтық қоғам институттарының өзара тиімді және пәрменді қарым-қатынастарын қамтамасыз ететін жүйені қалыптастыру.

Қазақстан Республикасының бұл саладағы басты міндеті - оның тәуелсіздігі мен егемендігін, саяси және экономикалық дамуының тірегі болатын, ұлттық құндылықтар мен ұлттық мұраттарды бойына сіңірген патриоттық рухтағы білімді жаңа ұрпақ тәрбиелеу, ғылымды жан-жақты дамыту. Ол үшін:

- ұлттық тарихты, зердені, рух пен мәдениетті терең насихаттайтын әр деңгейдегі, сан алуан технологиядағы жаңа буын оқулықтарын дайындау;
- жоғары оқу орындарында оқытылатын гуманитарлық және техникалық мамандықтарға арналған мемлекеттік тілдегі оқу құралдары мен оқулықтардың сапасын арттыру;
- арнайы мемлекеттік бағдарлама арқылы жасөспірімдер үшін қазақ және басқа тілдерде ұлттық ауыз әдебиетінің үздік үлгілерін, бай эпикалық мұрасын кеңінен насихаттайтын кітаптар, мультфильмдер, дискілер шығару;
- 90-жылдардағы жабайы жекешелендіру кезінде жабылып қалған балабақшалар мен мәдени ошақтары желісін қайтару және демографиялық үдерістерге сай қайта жаңғырту;
- білім беру жүйесі жас азаматтардың қазақ тарихы мен мәдениетіне, мемлекеттік тіліне деген құрметін арттыруға, Қазақстан Республикасына, оның мемлекеттік рәміздеріне, құндылықтарына деген сүйіспеншілік сезімдер мен отансүйгіштік қасиеттерді өсіруге бағыттау;

Ұлттық идеяның негізі - ұлттық сана-сезім, ұлттық патриотизм, әр халықтың ұлттық ойлау қабілеті, ұлттық әдет-ғұрып, ұлттық салт-дәстүр қоршауында сақтайтын негізгі рухани байлық. Ұлттық сана-сезімнің қалыптасуы бала дүниеге келгеннен бастап отбасындағы ұлттық тәрбиеге тікелей байланысты. Егер отбасында ұлттық тәрбие болмаса, балалардың ұлттық тұлға болып қалыптасуы сондай теріс тәрбиеге лайықтанып қалыптасады.

Ұлттық өзіндік сана дегеніміз - этностық сананың жоғары, күрделіленген, жетілдірілген формасы. Ұлттық өзіндік сананы ұлттың өзінің әлеуметтік-этностық мәнін танып білуі, дүниежүзілік қауымдастық жүйедегі өзінің орнын және қандай орын ала алатынын, адамзат тарихындағы атқарып жүрген әрекеттік рөлін және оның қандайын

атқара алатынын, адамзат жасап жатқан өркениетке қосқан және қоса алатын үлесін сезіп тұшынуы, сонымен қоса өзге халықтармен тең, еркін және тәуелсіз өмір сүрудің табиғи-тарихи құқығын түсінуі деп ұғуға болады [3].

Ұлттық сананың қалыптасуына және оның дамуына екі тұрғыдан қарауға болады: біріншісі-сезімдік, түйсіктік, екіншісі-саналы теориялық. Біріншісі өз елін, халқын, ұлтын сыйлайтын, сүйетін алғашқы ыстық сезімнен туса, екіншісі өз елінің, халқының, ұлтының өткенін, қазіргісін, келешегін толық біліп, тексеріп, халық тағдырына, ұлт мәселелеріне мемлекеттік, елдік, тіпті дүние жүзілік тұрғыдан теориялық ұлттық бағыт-бағдарлама тұрғысынан қарап, аңғару арқылы болатын саналы ойдан туады. Ал, ұлттық сананың жасаушысы, қолдаушысы, қорғаушысы, сақтаушысы әрқашанда ұлттық интеллигенция, ұлттық зиялы қауым.

1. Жетілген адам, яғни «Сегіз қырлы, бір сырлы адам» тәрбиелеу.
2. Отанды, халқын, жерін, елін сүю. «Атаның ұлы емес, халықтың ұлын» тәрбиелеу.
3. Адал, арлы азамат тәрбиелеу, яғни «Малым жанымның садағасы, жаным арымның садағасы».
4. Жеті атасын білуге тәрбиелеу. «Жеті атасын білмеген жетесіз».
5. Отбасы шежіресі және мұрагерлік (туыстық қарым-қатынас, үш жұрт, отбасындағы кенже ұлдың ерекше рөлі). Ата-баба дәстүрін жалғастыру.

Оқу мен тәрбие егіз. Оны бір-бірінен бөліп қарауға болмайды. Тәрбиенің өзі күнделікті сабақтың әрбір кезінде-ақ оқушы бойына сіңе бастайды. Елімізде ұлттық сананы қалыптастыруда бұқаралық ақпарат құралдарының (БАҚ) маңызы ерекше. Жаңа қазақстандық қоғамда жастардың теледидар мен радионы еркін пайдалануға мүмкіндік мол.

Өскелең ұрпақ білім мен ұлттық тәрбие негіздерін өзінің ұлттық мектебінен алатыны сөзсіз. «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны аласың» демекші, ата дәстүріміздің қалыптаса беруіне отбасы тәрбиесінің ықпалы зор. Әйтседе, күнделікті тірлікте ортақ тәрбие құралы – бұқаралық ақпарат құралдарын баса пайдаланып келеміз. Ғалымдардың айтуынша, қазақтың айтулы қоғам қайраткері Мұстафа Шоқай кезінде былай деген: «Ұлттық мәдениеттен жұрдай рухта тәрбиеленген ұрпақтан халқымыздың қажеті мен мүддесін жоқтайтын пайдалы азамат шықпайды» [3]. Елдің туын көтеріп, тәуелсіздік талаптарын орындау ісіне батыл бетбұрыс жасаған бүгінгі таңда адамзаттық игіліктерді, халқымыздың ғасырлар бойы армандаған мәдени-рухани мұрағаттары мен ұлттық тәлім-тәрбие саласындағы, білім жүйесіндегі ізденістерін көрсету арқылы жастардың бойында ұлттық сананы қалыптастыру басты міндетіміз болып қала бермек. Ұлт толыққанды ұлт болып қалыптасып дамуы үшін оның ұлттық санасы, ұлттық құндылығы және ұлттық мүддесі болуы керек. Олай болса бүгінгі күні қазақтар өздерінің саяси тәуелсіздігін алып, егеменді ел болғаннан бері, өткен жиырма жылдың ішінде ұлттық санасын қалыптастырып, ұлттық құндылықтарын қадірлеп, ұлттық мүддесін қорғауда қандай жетістіктерге қол жеткізгенін білу үшін біз әуелі ұлттық сана, ұлттық құндылық, ұлттық мүдде деген сөздердің мағынасына талдау жасап, оның ұғымына түсінік беруіміз керек.

Ұлттық сана дегеніміз - сол ұлтты құрайтын халықтың әр адамының жеке тұрмыс-тіршілігінің сыртында өз ұлтының мүддесін, халқының тағдырын, ұрпағының болашағын ойлау қабілетінің ұлттық деңгейге көтеріліп, жалпы қоғамға тән ортақ сипатқа ие болған ұжымдық түрі, яғни ұжымдық сана. Ұлттық сана абстракты ұғым емес, ол ұлт тірлігінің тұрмыстық көрінісі, былайша айтқанда, сол ұлтты құрайтын халықтың бүкіл ғұмырнамасының, әдет-ғұрпының, салт-дәстүрінің, әдебиеті мен мәдениетінің, өнерінің, тұрмыс-тіршілігінің тарихын білу дәрежесі, яғни халықтың өзін өзі жете танып, түсінуі. Ұлттық сана ұлттық дүниетанымға негізделеді. Ал ұлттық дүниетаным дұрыс таным-түсінік арқылы өріс жайып, ұлттық дәстүр арқылы өз болмысын танытады. Өз ұлтына деген құрметтің көрсеткіші - ұлттық сана-сезімнің қалыптасу деңгейіне байланысты. Қазақ этносының өкілі болуды құдай маңдайыңа жазғаннан кейін, оны мамандық

ауыстырғандай ауыстыру мүмкін емес. Өйткені, ауыстырмақ болып, басқа ұлттың мәдениетін қаншама бойыңа сіңірдім дегеніңмен, бәрібір сен сол ұлтқа кірмейсің, төлтумасы бола алмайсың. Қабылдамайды, реті келген тұста өгейлігіңді есіңе салады да тұрады. Мұндай жағдайды бастан кешірген жан кейін рухани дағдарысқа ұшырап, өмірінің соңы бақытсыздыққа айналады [4, 89].

Бұдан шығатын қорытынды – адам ата-анасын таңдай алмайтыны сияқты этносын да таңдай алмайды. Тағдырдың жазуы солай. Өзінің тәрбиесіздігінен, біліксіздігінен төл мәдениетін жатсынып, өзге мәдениеттің шапанының шалғайына жармасып жүргендер ерте ме, кеш пе, дағдарысқа ұшырап, Абай айтқан: “не ол емес, бұл емес, менің де күнім күн емес” күй кешеді. Асылы, дана халық “Адасқанның айыбы жоқ, қайтып үйірін тапқан соң” дегенді бекер айтпаса керек. Біздің міндет – үйіріне қосылуға талпынғандарды қолдап, барынша бауырмалдық көмек беру, ұлттық сананы қалыптастыру. Жалпы ұлттық сана төмен болса, халық халықтық қасиетінен айырылып, мылқау күш тобырға айналады. Мұндай кезде ұлттық мүдде жеке бастың пайдасының құрбандығы болып, ұлт, халық, намыс деген қасиетті ұғымдар тілде бар да, ділде (жүректе) жоқ, тек рухани алыпсатарлардың көпшілік көзін алдар құралы мен ұранына айналады. Қазаққа тән игілік пен ұлттық сана дегеніміз ол - әдептілік, бауырмалдық, қонақжайлылық, еңбекқұмарлық, ұрлық, қиянат жасамау, үлкенді сыйлау, тағы сондай сияқты. Қазақ ойшылдарының көзқарасындағы басты идея «атаның баласы болма, адамның баласы бол, жақсы көпке ортақ, пайдаң еліңе, халқыңа тисін», деген гуманистік ой-пікірді қуаттау болды.

Ұлттық сананы қалыптастыруға тікелей ықпал ететін ұлттық тәлім-тәрбие десек, оның негізгі қағидалары:

- ақылды, намысқор және көпшіл болу. Өнегелі және арманшыл болып өсу, айтқан сөзді тыңдау, адамгершіл, шыншыл және байсалды болу;
- өскен ортаның ықпалдарына мән беру. Табиғат заңдылықтарын, жануарлар дүниесін, өсімдік жамылғысымен танысу;
- ақылды, білімді болып өсу. Ақыл-ойды дамыту әрекеттері. Дамыта отырып тәрбиелеу үрдістері;
- қонақжайлылық, сыпайылық, мейірбандылық, әдет-ғұрыптарды қастерлеу, үлкен адамдарды сыйлау, бата-тілектерді дәріптеу;
- парасатты, қанағатшыл, елжанды және отансүйгіш болып өсу, қайратты, әділетшіл һәм адалдық қасиеттері бойына сіңірген тұлға болу;
- тыйым сөздер мен ырымдарды сақтау және қастерлеу;
- тәлім-тәрбиенің біртұтас этнокомплексті түрде жүргізілуі;
- денсаулықты шыңдау және тазалықты (гигиенаны) сақтау, салауатты өмір салтын қалыптастыру;
- үлкенді өнеге тұту, кішіге ізет көрсету, ұлттық қазыналарды қастерлеу, өсиеттер мен аманаттарға назар аудару.

Қорытындылай келе, Ұлттық идеяның мынадай басты тұғырларын анықтаймыз:

Бірінші тұғыры - ел бірлігі; Екінші тұғыры - экономиканың бәсекеге қабілеттілігі; Үшінші тұғыры - интеллектуалдық жасампаз қоғам; Төртінші тұғыры - өркениетті мемлекет.

Ұлттық идея барша халықтың күш-жігерін, іс-әрекетін уақыт алға қойып отырған аса жауапты тарихи міндетті шешуге жұмылдыратын, баурап әкететін күш болуын қалаймыз. Өткен күндерден айғақ-дәлел келтірер болсақ, XIX ғасыр аяғындағы Россияда ұлттық идея міндетін «Самодержавие, православие, народность» деген атау-терминдер атқарса, кешегі Ұлы Отан соғысы жылдарында большевиктер ұлттық идеяның арқалар жүгін «Бәрі де майдан үшін, бәрі де жеңіс үшін» деген ұранға сыйғызды. Ұлттық идея құндылықтары мен ұстанымдарын екі әлеуметтік қауым арасында мейлінше дәйекті бекемдеу қажет. Бірі – бала бақшада тәрбиеленуші бүлдіршіндерден бастап, университет аудиторияларында отырған жастарға жеткізуден ештеңені аяуға болмайды. Екіншісі – мамандар мен

зиялылардың ұлттық идеяға қалтқысыз берілгендігін қалыптастыру. Осылардың санасына, өмір салтына сіңген ұлттық идея кімді болсын өз иіріміне ала жөнелетініне күмән жоқ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Жарықпаев Қ.Қ., Қалиев С.К. Қазақ тәлім-тәрбиесі: Қазақ ұлттық педагогикасы мен ұлттық психологиясының тарихы. Оқу құралы. – Алматы: Санат, 1995. – 352 б.
- 2 Қазақстан Республикасының Президенті – Ұлт Көшбасшысы Н.Ә.Назарбаевтың «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан. - 2012. - 28 қаңтар.
- 3 Нысанбаев Ә., Әбжанов Т. Ойлау тарихының белестері. - А., 1994.
- 4 Жарықбаев Қ., Қалиев С. Қазақ тәлім-тәрбие тарихы дәрісінің бағдарламасы. - А., 1994.
- 5 Қалмырзаев Ә. Қазақстандық патриотизм қалай қалыптасады // Егемен Қазақстан. - 1998. - 10 қаңтар. - № 6.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы национальной идеи.

RESUME

In this article the main idea of the national idea is independence.

Аннотация

Мақала синтаксиске, оның ішінде жай сөйлемнің күрделенуіндегі ерекшелікке арналған. Автор бұрыннан танылған күрделі бірліктердің қатарын оқшау сөз түрлерімен көрінуін нақтылайды. Әсіресе, одағай мен қаратпа сөздердің сөйлемді күрделендірудегі қызметі алғаш рет ғылыми тұжырымға тартылады. Тұжырым осы уақытқа дейін айтылған ғылыми пікірлерді жинақтау мен қорытындылаудан тұрады.

Түйін сөздер: синтаксис, күрделі құрылымдар, салаласқан тіркес, сөйлем мүшелері, сөйлемнің бірыңғай мүшелері, сөйлемдегі оқшау сөздер, сөйлем күрделенуі, қабыспалы оралым, жанаспалы оралым

Бекен Сағындықұлы

Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, филол. ғыл. д-ры, профессор

Синтаксистік күрделенудің шеңбері

Күрделі құрылымдар мәселесі бүгін ғана қозғалып жүрген жоқ. Осыдан қырық жыл уақыт бұрын арнайы еңбек те жарық көрді. Ғалым Қ. Есенов жай сөйлем аясын күрделендіретін бірліктерді барынша ғылыми арнаға тартты, әрі дер кезінде ғылыми айналымға енгізе алды [1]. Тіпті, берісі түркі тіл білімі, әрісі әлемдік тіл білімі Қ. Есенов қозғаған қағидаларға кейінірек келді [2]. Осыдан да біз өз тарапымыздан болған ғылыми мақалаларымызда Қ. Есеновтің алғашқы пікір туғызушы, әрі дұрыс пікір орнықтырушы ретінде танытып отырдық. Солай бола тұра, ғылымның бір орында тұрақтап қалмай, дамып отыратыны бар. Осы жағынан келгенде, сөйлем құрылымын кеңейтуде көптеген ғылыми топшылаулармен танылған бірліктердің атқаратын қызметі әр алуан екендігін байқаймыз. Сөйлем құрылымын кеңейтеді деген бірліктің мұндай дәрежеге жетпей қалатынын да мойындағанымыз жөн.

Көрсетілген мақаламызда синтаксистік күрделенудің сөйлемнің бірыңғай мүшелері арқылы емес, бірыңғай мүшелі сөйлемдер арқылы болатынын анықтадық [3]. Сөз тіркесі мен сөйлем мүшесі құрамының кеңеюіне салаласқан, түйдекті және тұрақты тіркестердің (бұл жерде тек фразеологиялық тұтастық ретінде келген бірліктерді ғана емес, С. Исаев тұжырымдауындағы атаулық тіркес ретіндегі синтаксистік бірлікті де айтып отырмыз) қатысы бар екенін сипаттадық. Енді осы

аталған бірліктердің сөйлем құрамын кеңейтетіні, яғни сөйлемнің күрделенген түріне әкелетіні қайсы деген сұрақ мазалады. Ең алдымен, салаласқан тіркестер сөз тіркесінің материалы да, сөйлем мүшесінің материалы болып сөйлемнің бірыңғай мүшелері танылатыны анықталды. Бұл екеуінің синонимдес екендігі сөзсіз, бірақ әр мәндегі бірліктердің өзіндік мағынасы болатынын да ұмытпадық. Себебі «синонимдер белгілі бір ұғымды білдіргенімен, олардың арасындағы мағына жағынан толық сәйкестік, тепе-теңдік қасиет болмайды» [4, 109]. Дәл осы тұжырымды синтаксистік бірліктерді ажырату жолы ретінде пайдалану іске асты. Демек, салаласқан тіркестерді қабылдау сөз тіркесі құрамына ыңғайлы да, сөйлемнің бірыңғай мүшелері сөйлем мүшесі құрамында жұмсалуға жарамды.

Ойымызды тұжырымдасақ, салаласқан тіркестер / немесе сөйлемнің бірыңғай мүшелері мен тұрақты тіркес түрлері (фразеологиялық және атаулық) сөйлемнің күрделену жолын таныта алмайды. Ғалым Қ.Есенов және біздің түсіндіруімізде баяндауыш мүшелі сөйлем мүшесінің бірыңғайлануының мәні басқа. Ол сөйлемнің күрделенуіне әкеледі [3]. Дәл осындай қызметті түйдекті тіркестің бір түрі айғақтай алады. Әдетте, түйдекті тіркестер дегеніміз - толық мағыналы сөз бен көмекші мағыналы сөздердің байланысынан туған нәтиже. Мұның өзінің бірнеше жасалу жолы бар. Соның ішінде е, ет, де көмекші етістігімен келетін құрылым аса жауапкершілікпен қарауды қалайды. Ең алдымен, бұл көмекшілер тіркескен сөздер (мейлі етістік, мейлі басқа сөз табы) түйдекті тіркесті құрайды және солайымен келіп синтаксистік тұлға ретінде жұмсалады. Яғни, сөз тіркесінің жеке сыңары немесе белгілі бір сөйлем мүшесінің қызметін атқарып, олардың күрделенуіне алып келеді. Екінші бір қыры, мұндай тіркестер немесе сөйлем мүшесі сөйлемнің күрделенуіне жол ашады. Оның өзіндік себебі бар.

Бәрімізге мәлім, сөйлем күрделенуінің бір жолы – қабыспалы оралым. Ал қабыспалы оралымның тілдегі көрінісі – үйірлі мүшелі құрылым. «Әдеби тілімізде қабыспалы оралымды жасауға көбінесе есімше тұлғалы сөздер қатынасып отырса, сонымен қатар осындай функцияға есім сөздер де ие бола алады. Мұндай сөздер оралымды жинақтап, өздерін меңгере жұмсалған белгілі бір мүшеге қапсарласа айтылады. Меңгеруші сөз әр тұлғада келе береді, соған лайық ол сөйлемнің әр түрлі мүшесінің де қызметін атқарады» [1, 99]. Ғалым аталған оралымның қандай сөз таптарынан жасалатынын хабардар етіп, сөйлем мүшелік қызметін анық көрсеткен. Бізді ойландырғаны басқа жағы: біріншіден, түйдекті тіркестің қай түрі болмасын өзі материал болған синтаксистік тұлғаның (сөз тіркесі немесе сөйлем мүшесі) құрамын кеңейтеді. Осыған орай олар күрделі сөз тіркесі, күрделі сөйлем мүшесі немесе үйірлі сөйлем мүшесі болып анықталады. «Үйірлі мүше мен күрделі мүшені бір деп қарау қате, - дейді С.Аманжолов, - Біздің тілде бұл екеуі де бар. Үйірлі мүше – сөздердің ерікті тізбегі. Олар өз ішінде мағыналық та, грамматикалық та жікке бөлінеді, яғни сөйлемнің мүшесіне бөлінеді. Ал күрделі мүше дегеніміз бірінен-бірі бөлінбейтін, бөлінсе сөздің, сөйлемнің мағынасы бұзылатын сөздер тізбегі. Бұларды өзара мүшеге бөлуге де болмайды» [5, 160]. Әрі үйірлі сөйлем мүшесі, екінші жағынан, жоғарыда айтқан қабыспалы оралымның бірліктері болып саналады. Екіншіден, осы қабыспалы оралым бірліктері жай сөйлемнің күрделенген түрінің нақты белгісі ретінде жұмсалады. Сонда, ұғымы жағынан жақын бір ғана синтаксистік бірлік *түйдекті тіркес* деген атаумен сөзтұлға синтаксисінің құрамында, демек, сөз тіркесінің материалы; *үйірлі мүше* деген атаумен сөйлем мүшесі құрамында, демек, сөйлем мүшесінің бірлігі; *қабыспалы оралым* деген атаумен сөйлем құрылымында, демек, сөйлемнің күрделенуін тиянақтау жолында жұмсалады.

Сөйлем күрделенуін сөз еткен соң, оның қандай жолдармен берілетіні де айқындалғанын айта кеткеніміз орынды. Жай сөлемнің күрделенуін барынша негіздеген Қ. Есенов бұл қатарға *айқындауыштық қосалқы сөйлемдер* мен *синтаксистік оралымдар* түрін тартады. Айқындауыштық қосалқы сөйлемдер қатарын оңашаланған, қыстырма, қыстырынды және бірыңғай мүшелі сөйлемдер толықтырады да, синтаксистік оралымдар

қатарында жанаспалы және қабыспалы оралымдар тұрады. Сөйлемнің осы бір тұрғысынан келгенде, ғалымның еңбегі – классикалық еңбек екені ақиқат. Бірақ ғалым, не сыры бар екен, оқшау құрылым түрлерінің барлығын, оның ішінде одағай сөз бен қаратпа сөздерді, мысал-дерекке тартпайды. Бұл мұндай тілдік бірліктердің тіл білімінде әлі де болса танылмады дегенге әкелмейді. Әйтпегенде А. Байтұрсынұлы одағай сөздерді морфология шеңберінен шығармағанымен, сөйлем жүйесінде бұратана сөздердің қатарына қаратпа сөздерді тірек еткен [6, 286]. Сондай-ақ, Қ. Жұбанов аталған бірліктерді жеке жіктемейді. Себебі «одағайлардың бәріне негіз болған нәрсе – қаратпа сөз» деп таниды. Ал одағай сөздерге қатысты ойларынан қажетті ғылыми тұжырым таратуға болады: «Шаруашылық одағайлары сөз емес. Сөз екі адамның арасындағы ойды білдіру үшін, түсінісу үшін керек. Ал одағайлар екі адам емес, адам мен табиғат арасында ғана қолданылады; сөз айтылған жерде сөйлесу болады, ал одағайларды айтқанда бір жақты сөйлеу бар да, екі жақты сөйлесу жоқ. Онда да одағайлар жауап сөз күтпейді, тек жұмысты өндіру үшін айтылады, яғни одағайлар - өндірістік сөздер» [7, 529].

Ғалым еңбегін ақтара отырып, қазіргі танымдағы шақыру одағайларының түп-тамырына, шығу тарихына көз жеткіземіз. Әрбір шақыру бірлігі «құрылысы жағынан жеке сөз, атқаратын қызметі жағынан сөйлем, не сөйлемдер жинағы» болып шығады [6, 527]. Көңіл-күй одағайларының шығу төркінінде де сөйлемге тән белгі бар. Ол – адамның болар іс-әрекетіне әсері, не қуантады, ренжітеді, өкіндіреді т.т.б. Демек, одағай сөздер араласқан сөйлемдер құрамы жағынан күрделенген. Себебі одағай сөздердің мағынасында көңіл-күйді, сезімді білдіру мақсаты бар. Тіпті, бұйрықты сөйлемге тән белгілердің көбі (тілек-өтініш, бұйыру, қорқыту т.б.) кездеседі.

Жалпы, қаратпа, қыстырма және одағай сөздерді синтаксистік қалыпқа түсіріп, *сөйлемдегі оқшау сөздер* деген атпен жинақтаған М. Балақаев болды. Мәселен, ғалым «Қаратпа сөз диалогта, шешендік сөзде, үндеуде, поэзияда және түрлі хаттар мен іс қағаздарында қолданылады, - деп олардың жұмсалудағы ерекшеліктерді төмендегіше сипаттайды: - Айтылған ойдың кімге арналғанын, кісінің оған назар аударуымен қатар, олар сөйлеушінің көңіл-күйін, модальдылықты, кісінің сезімін білдіреді» [8, 162]. Бұл белгілер де сөйлемге қатысты шарттарда қылаң береді. Яғни, қаратпа сөздерді де сөйлемнің күрделенуіне жол ашады деп түсінгеніміз абзал.

Әрине, Р. Сыздық көрсеткеніндей, «Оқшау сөз» деген термин шартты, өйткені сөйлем мүшелерінен оқшау тұратын элементтер жалғыз дара сөздер ғана емес, сөз тіркестері де, сөйлемдер де болып келеді» [9, 102]. Ғалым Қ. Есенов еңбегінде берілген оқшау құрылымдардың түрлері тек сөздік тұлғасында ғана емес, сөз тіркесі мен сөйлемдік құрылымда да болатыны нақты мысалдармен бекітілген. Ал одағай сөздерді тыңғылықты таратқан Қ. Жұбанов олардың жеке сөзбен берілсе де, сөйлемдік түсінікте жұмсалатынына аса мән берген. Қаратпа бірліктің де құрылымы жағынан жайылмаланып кетуі сирек. Сондықтан да «Біреуге арналып айтылған сөйлемде оның кімге арналып айтылғанын білдіретін сөз не сөз тіркесі болуы мүмкін» [8, 162] және «Қаратпа бір сөз болып та (жалаң), бірнеше сөз болып та (жайылма) келеді» [9, 110] деген ереже-анықтама орныққан.

Қорыта келгенде, Қ. Есеновтің орасан еңбегі негізінде, кейінірек біздің тарапымыздан болған мақалалық зерттеулерде синтаксистік күрделенудің шеңбері анықталғандай болды. Ең алдымен, сөз тіркесінің құрамын күрделендіретін бірліктер ретінде салаласқан тіркестер, түйдекті тіркестер, тұрақты тіркестер және түйіспелі тіркестер (бұл бірліктің әлі де болса ғылыми әлеуеті қалыптасқан жоқ) танылды [2]. Екіншіден, бұлардың барлығы да сөйлем мүшесін жайылмаландырады. Тек бір-екеуінің (салаласқан және түйдекті тіркестің бір жолының) басқаша атаумен, дәлірек айтқанда, сөйлемнің бірыңғай мүшесі және үйірлі мүше болып орналасатыны дәйектелді [3]. Үшіншіден, сөйлемнің күрделенуін танытатын айқындауыштық қосалқы сөйлемдер мен

синтаксистік оралымдар негізделді. Тек алғашқы күрделенудің қатарын одағай және қаратпа сөздердің құрылымы толықтырды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Есенов Қ. Қазақ тіліндегі күрделенген сөйлемдер. – Алматы: Ғылым, 1974. – 197 б.
- 2 Сағындықұлы Б. Қазақ тілі синтаксисіндегі күрделілік мәселесі // Ғылыми журнал: ПМУ хабаршысы. - Филологиялық серия. - 2013. - № 1. – Б. 163-170.
- 3 Сағындықұлы Б. Синтаксистегі күрделілік: бірыңғайлануға түсінік // Көкшетау: Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің хабаршысы. - Филология сериясы. 2013. - № 4. – Б. 170-175.
- 4 Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: «Санат», 1997. – 256 б.
- 5 Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. – Алматы: «Санат», 1994. – 320 б.
- 6 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: «Ана тілі», 1992. – 448 б.
- 7 Жұбанұлы Қ. Қазақ тілі білімінің мәселелері / Құраст.: Ғ.Әнес. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2013. – 640 б.
- 8 Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі грамматикасы. Синтаксис. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік оқу-педагогика баспасы, 1961. – 290 б.
- 9 Қазақ тілінің грамматикасы. 2-том. – Алматы: «Ғылым» баспасы, 1967. – 235 б.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена рассмотрению синтаксиса, изучению специфических особенностей осложненных простых предложений. Автор статьи обосновывает свои научные взгляды известными ранее положениями о роли обособленных слов, входящих в состав осложняющих конструкций предложений. Таким образом, предпринята попытка выдвижения научного положения о функциональных особенностях междометий и обращений, являющихся основными осложняющими конструкциями простых предложений. Основные положения, выдвигаемые в научной статье, изложены с учетом обобщения современных научных взглядов и исследований по проблеме рассмотрения границ синтаксического осложнения.

RESUME

The article is devoted to the consideration of syntax, the study of specific features of complicated simple sentences. The author of the article justifies his scientific views with the previously known provisions on the role of isolated words that make up the complicating constructions of sentences. Thus, an attempt has been made to put forward a scientific provision on the functional features of interjections and references, which are the main complicating constructions of simple sentences. The main points put forward in the scientific article are stated taking into account the generalization of modern scientific views and studies on the problem of examining the boundaries of a syntactic complication.

Аннотация

Мақалада Абайдың отыз сегізінші қарасөзінің ағылшын тіліндегі аудармасы сөз болады. Қара сөзде кездесетін ақида, фикһ іліміндегі маңызды терминдер қаншалықты дәл тәржімаланғандығы, аударма шарифат үкімдеріне қаншалықты сай келетіндігіне түпнұсқамен салыстырыла отырып, назар аударылады.

Түйін сөздер: қара сөз, аударма, иман, хадис, шарифат, синтаксис, мағына.

Л.Н. Дәуренбекова

Еуразия гуманитарлық институты,
филол. ғыл. канд., доцент

Абайдың отыз сегізінші қара сөзінің ағылшын тіліндегі аудармасы хақында

Абай Құнанбайұлының 38-қарасөзі – мұсылмандықтың формуласы десек те болады. Себебі, қарасөздерінің басым бөлігі дін, имандылық тақырыбына арналған. Он бірінші, он үшінші және т.б. сөздерінде ол иман сөзіне, шарифат қағидаларына жалпылай түсінік берумен шектелсе, отыз сегізінші сөзінде шарифаттағы ақида іліміне, Алла Тағаланың кемел сипаттары мен есімдеріне толыққанды кіріспе жасап, ужуд, иджитхад, басар, самғ, истибра, истинжа, рукуғ, сәжде, тәшәһһүд, мәкән т.б. шарифат терминдерін еркін пайдалана отырып, иман ұғымының терең мағыналы екенін көрсетеді. Сондай-ақ, дәрет, намаз бабтарына да жеке-жеке тоқталып, ғибадатқа арнайы ниет ету, дәрет алу тәртібі мен ережелерін, намаздағы қимыл-ишараттардың мағынасын шарифат үкіміне сай сипаттап береді. Құран аяттарын, хадистерді төл нұсқасымен келтіре отырып, исламдағы наным-сенімді зерттейтін ілім жүйесі ақидамен және ғибадат тақырыбын егжей-тегжейлі қамтитын фикһ ілімдерімен таныстырады. Ең бастысы, Алланың барлығына, бірлігіне сену, оның көркем есімдері мен сипаттарына талдаулар жасап, Құдайға құлшылықтың таза ниеттен басталу керектігін түсіндіреді.

Өзге ұлттың тіліне Абайдың терең мағыналы сөздерін түп нұсқа тіліне сай беру оңай емес. Десек те, аталған қарасөздің ағылшын тіліндегі аудармасына, әсіресе ақида, фикһ іліміндегі маңызды терминдер қаншалықты дәл аударылғандығы, шарифат үкімдеріне қаншалықты сай келетіндігіне назар аударайық. Қарасөздің сенім, дәрет, намаз бөліміндегі шариғи үкімдер мен аят-хадистердің аударылуына тоқталып кетейік.

Ең бірінші «Сенім мәселесі». Абай сенімнің қандай болу керектігін талдай келе, Алла Тағаланың толықтай, кәміл, өлшеусіз екендігін айтып, Алла Тағалаға сенген соң, адам баласы ізгілікке шынайы ниет етіп, ниетін амалға айналдыру қажет екенін түсіндіреді.

Абай Алла Тағаланың барлық кемел сипаттарын ақида іліміне сай сегіз сипатқа негіздейді олар: *«Хаят, Ғылым, Құдірет, Басар, Сәмиғ, Ирада, Кәлам, Тәжин»* [1, 44]. Ағылшын тіліне бұл сипаттар: *«Life, Knowledge, Power, Will, Sight, Hearing, Word or Speech and Creation»* [2, 88] - деп берілген. Бұл ойын жалғастыра келе Абай «Ол - алла тағаланың заты, ешбір сипатқа мұқтаж емес, біздің ақылымыз мұқтаж, жоғарғы жазылмыш сипаттар бірлән тағрифлап танымаққа керек. Егер де ол сипаттар бірлән тағрифламасақ, бізге мағрифатулла қиын болады» дейді. Байқап отырғанымыздай ұғымға ауыр, ыждахаттылықпен оқуды қажет ететін бұл сөйлемді жинақтап айтсақ, «ол - алла тағаланың заты, ешбір сипатқа мұқтаж емес, біздің ақылымыз мұқтаж» деген ұғымды береді. Автор Алла Тағаланың ешнәрсеге мұқтаж еместігін нақтылып айтқан. Алайда, сол сөйлем ағылшын тіліне былай аударылыпты:

«Allah's nature is such that it does not need any description on our part; however, our mind ought to have a clear idea» [2, 92].

Ағылшын тілінде қазақтың «мұқтаж» сөзі «need» деп аударылса да, оның толық мағынасын ашпайды. Бұл сөйлем: *«Allah's nature is beyond any description»* деп нақтылап аударылса, Абайдың мақсат тұтқан мағынасы қамтылар еді.

Абай ақиданың негізі болып табылатын *«Алла Тағала өлшеулерден пәк»* қағидасын келесі сөздермен келтіреді:

«Алла тағала - өлшеусіз, біздің ақылымыз - өлшеулі. Өлшеулімен өлшеусізді білуге болмайды».

Ағылшын тіліндегі бұл аса маңызды қағида *«Алла Тағаланың Құдіреті шексіз, бірақ адамдікі шектеулі»* мағынасында аударылған. *«Allah is almighty, but our powers are finite. It is impossible to measure the infinite with the finite»*, - сенім тұрғысынан бұл аудармада қате жоқ, бірақ Абайдың негізгі айтпақ ойы Алла Тағала хақында мекен, уақыт, биіктік, ұзындық секілді мақлұқаттың өлшемдері жүрмейтінін жеткізу. Қазақ тілінде ауқымды ұғымды қысқа сөйлемге кірістіре алса, ағылшын тілінде мұндай мүмкіншілік жоқ. Сондықтан, бұл сөйлемді төмендегідей:

«Allah is beyond any measures, but a human mind is measurable (finite)» немесе *«Allah is not measurable, while a human mind is»* деп аударсақ, Абайдың көздеген мағынасын жеткізген боламыз.

«Біз алла тағала «бір» дейміз, «бар» дейміз, ол «бір» демеклік те - ақылымызға ұғымның бір тиянағы үшін айтылған сөз. Болмаса ол «бір» демеклік те алла тағалаға лайықты келмейді. Оның үшін мүмкінаттың ішінде не нәрсенің ұжуді бар болса, ол бірліктен құтылмайды»

Алла Тағаланың ұлылығын, көркемдігі мен сипаттарымен жаратылған ешнәрсеге ұқсамайтын «жалғыз» екенін сипаттауда «бір» деген сөздің өзі жеткіліксіз екенін көрсетеді. Негізінде, бұл терең ұғымды адамның шектеулі санасымен толық ұғыну әсте мүмкін емес екенін автор түсіндіріп кетеді.

«Мүмкінат» деп әлемде бар болуы мүмкін болған барлық нәрсенің жиынтығын айтамыз. Ал, «ұжуд» сөзі араб тілінде «бар болу» дегенді білдіреді. Яғни, не нәрсе әлемде бар болуы мүмкін болса, оған «бір» деген сан жүретінін айтып тұр. Ал, Алланың бірлігі, яғни жалғыздығы тек сан жүзінде ғана емес, оның болмысы, көркем есім-сипаттары мен істерінің жалғыздығын, оның ешнәрсеге ұқсамайтынын білдіреді.

Аудармада алғашқы екі сөйлем түпнұсқадағы мағынаны жеткізе алған:

«Yet the very notions of «is» and «one» cannot express the essence of Allah, which is beyond human understandin». Алайда, араб сөздеріне келгенде сәл ауытқушылықтар болғандықтан: *«...for no phenomenon in real life cannot escape the measure one»* - бөлігін

ұғынықты болу үшін «...since, anything that may exist in real life can be measured by one» деп өзгертуге болады.

Абайдың жоғарыдағы сөздері де аудармашыға қиындық тудыруы мүмкін, өйткені бұл жерде «ғалам Алланың ішінде» деген сөз «ғалам Алланың үстемдігінде, биліктің астында» дегенді астарлай жеткізіп тұр. Десек те, аудармада бұл сөздің негізгі мағынасы жақсы түсіндіріліп аударған: «*This measure likewise applies to the entire universe within Allah's dominion, as revealed in the Holy Scriptures, where mention is made of His eight invariable at tributes*». Алланың ішінде деген сөзді аудармашы тікелей мағынасында «*Inside Allah*» (Алланың ішінде) деп емес «*within Allah's dominion*», яғни «*күллі ғалам Алланың үстемдігінде*» деп аударған.

Қара сөздегі араб тілінің кейбір сөздері, шариғат терминдер мен үкімдерге қатысты бөліктердің аудармасында ауытқушылықтар байқалады. Екі сөзге терең мағына сыйдыра білген Абайдың сөздерін түсініктемесіз аудару мүмкін емес. Сол себептен де, аудармасы түпнұсқасынан бір жарым есе артық. Абай 3990 сөз қолданса, аудармаға 5639 сөз түскен.

Абай ақида, наным-сенім ілімінің, негізі болып табылатын Алла Тағаланың кемелдігі бастау алатын сегіз сипатын атап өтіп, әрқайсысына жеке-жеке тоқталады. Ақида кітаптарының ағылшын тіліндегі нұсқаларында бұл терминдер қалай аударылса, аудармаға да дәл солай түскен. Яғни, «Оның үшін алла тағаланың сипаттары: «*Хаят, Ғылым, Құдірет, Басар, Сәмиғ, Ирада, Кәлам, Тәкин*» (*Тірі болу, Ғылым, Құдірет, Көру, Есту, Қалау, Сөйлеу, Жарату*) деп, негізгі сегіз сипаты ағылшын тіліне: «*These are the most radiant attributes of Allah: Life, Knowledge, Power, Will, Sight, Hearing, Word or Speech and Creation*» деп Абай сөздеріндегі Алланың көркем сипаттарының негізі болып табылатын сегізін мағынасына сай аударуда шеберлік танытқанымен, Алла тағаланың: «*Рахман, Рахим, Фафур, Уадуд, Хафиз, Сәттар, Раззақ, Нафиз, Уәкил, Латиф*» деген көркем есімдері аударылмай қалдырылып кеткен.

Хадис пен аяттардың аудармасы турасында сөз қозғар болсақ, кейбір аяттар дәлме-дәл аударылса, кейбірінің мағынасы негізгісінен ауытқып кеткен.

«Тәфаккару фиғла иллаһи» хадисі ағылшын тіліне бұл «*Think of the deeds of Allah*» деп тура мағынасында аударылғанымен, хадисте көзделген мағына Алланы көбірек еске алуға ынталандыру, оның істерінің астарындағы даналық пен хикметтері жайында толғану тұр.

Ал, «*инналаһу йухиббул муқситин*» яғни «*Алла әділдерді сүйеді*» хадисі ағылшын тіліне: «*Love Allah, and He will love you*», «*Аланы сүй, Ол да сені сүйеді*» деп мағынасы ұлғайтылып берілген. Оның орнына «*Allah loves the ones who are just*» деп ойды барынша дәл беруге болады.

Келесі бір хадистің: «*Әтәмурун әннәсә билбирри уәәхсәну инналаһу йухиббул мұхсин*» мағынасы «*Адамдармен мәміледе көркем мінезді, жұмсақ бол. Расында, Алла жақсыларды сүйеді*». Аудармада: «*Do good unto people, for Allah loves those who do good*» деп берілген. Яғни, «*Адамдарға ажақсылық жаса, өйткені Алла жақсылық жасаушыларды сүйеді*» деген мағына туады. Бұл сөйлемді: «*Treat people with softness and kindness, for verily Allah loves those who are kind*» деп аударсақ, түпнұсқаға барынша жақын болар еді.

Келесі кезектегі аят «*Уа әммәлзина амәну уәғамилус саликати фәйуәффһум ужурәһум уаллаһу лә йұхиб-буз-залимин*», яғни «*Иман келтіріп, салихалы амалдар жасағандар барлығын Алланың разылығы үшін жақсылық жасайды, ал, Алла жамандық қылушыларды сүймейді*». Аятың мағынасы аудармада жақсы ашылған, кез-келген ағылшын оқырманы бұл аятты лайықты мағынада қабылдай алады.

«*There are people who believe in Allah, who deem it their sacred duty to do good to others, for they know that Allah does not love those of ill will*».

Ұлы Абай көрсетіп кеткендей, ниеттің Исламдағы орны ерекше. Қандай да бір амал бастамақ болса, оның алды ниет болу керек деген. Алайда, аудармашы ниеттің

маңыздылығын білмегендіктен, аудармада «ниет», «intention» деген сөзді бір рет те қолданылған жоқ, ал түпнұсқада ниет сөзі сегіз рет қайталанған.

Абайдың «...сіздер әрбір ғамал қылсаңыз ізгілік деп қыласыз, ізгілікке бола қасд емин, ниет емесіз» деген бөлігі: «*A man yearning for knowledge ought to remember that work should be done for a purpose*» - деп аударылған екен. Ниет деген сөз кездеспейді. Бұл жерде Абай әр жақсы істің артында шынайы ниет тұру керек деп тұр. Алайда, аударма «*Ілімге ұмтылған адам әр ісінің бір мақсатпен жасалатынын есте сақтау керек*» деген мағына береді, бұл автордың айтпағынан мүлдем алыс пікір.

«Ниет оның парызынан хисап, пайғамбарымыз салаллаһу ғалайһи уәссәлламинің хадис шарифі «иннама-л-ағмал, бин-ниет» деген сөздеріндегі «иннама-л-ағмал, бин-ниет» хадисі қазақ тіліне «Расында, амалдар ниетке байланысты» деп аударылады. Ағылшын тіліндегі аудармада: «*Before undertaking anything, you should have a purpose and an aspiration*» - деп аударылған, бұл «Не нәрсе бастамақ болсаңыз, мақсат болу керек» деген мағынаны береді. Ниет деген сөз бұл сөйлемде екі рет кездесе, аудармада ол «мақсат» деп аударылған. Сонымен қатар, хадистің түпкі мағынасы өзгертіліп кеткен. Бастапқы мағынасы өзгерген бұл аударманы мағынасын сол қалпында қалдыра отырып, төмендегі үш нұсқамен аударуға болады:

«*Verily, every deed depends on intention*»

«*Actions are dependent upon their intention*»

«*Verily, before any deed there is an intention*»

Ниеттің әрдайым амалға, әрекетке ұласу керектігін, амалсыз қалған ниеттің жетім екендігі жайлы автор былай дейді:

«*Енді ниет еттіңіз таһарат алмаққа, намаз оқымаққа, ораза тұтпаққа, бұл тағаттарды ниетіңіз заһирьнан қалыпсыз ғибадатқа жетпегендігі кемшілік емес пе?*»

Аудармашы тағы да ниет сөзін қолданбай, орнына «decide» сөзін қолданып, төмендегідей аударған:

«*You decided to make ablutions, to say your prayers, and observe the fasts henceforth*». Мағынасы - дәрет алып, дұғалар оқимын, ораза ұстаймын деп шештіңіз. «Намаз оқымаққа», «ниет еттіңіз» деген сөздер өзгеріп кеткендіктен, келісі нұсқаны ұсынамыз:

«*Now you made an intention for ablution, to perform your prayer, to observe fasting, is not it a weakness to not do these rites having made an intention for them?*»

Ғибадат-құлшылықтың ең ұлысы бес уақыт намаздың оқылу тәртібі, рүкіндері мен шарттарын ғибадатты зерттейтін ілім фикһка сай етіп, терминдерді қолдана отырып талдайды. Абай ғибадат-құлшылықтың ең ұлысы бес уақыт намаздың оқылу тәртібі, рүкіндері мен шарттарын ғибадатты зерттейтін ілім фикһка сай етіп, терминдерді қолдана отырып талдайды. Намаздың ишараттарын үйретіп қана қоймай, әрқайсысының әдебіне, хикметіне де тоқталып кетеді.

Кез келген амалдың алды ниет екенін түсіндірген Абай, намазға тұрудың шарты бой тазалығы екенін төмендегідей келтіреді:

«*Ей, ишараттан хабарсыздар, қара! Бұл ғибадаттан бір үлкені - намаз, ол намаздан әуелі таһарат алмақ, онан соң намазға шұруғ қылмақ, ол таһараттың алды истинжа еді*». Бұдан ұғатынымыз намаз бастар алдында міндетті түрде дәрет алып, тазару керек. Ал, дәреттің алды – истинджа, яғни ішкі мүшелерді ластықтан тазарту. Аудармасы: «*You who are blind to the deeper meaning of ritual signs and acts, take heed! Their most essential part is namaz. But before saying your prayers, you must make your ablutions. These are performed after you have discharged the waste matter from your body*»

Өкінішке орай, аудармада дәреттің негізі болып табылатын «истинжа» сөзі мүлдем қолданылмаған, оның орнына жай ғана «*discharged the waste matter from your body*», «денені ластықтан тазарту» деп жалпылама түсінік берілген. Ал, «намаз оқу» тағы да «*дұға қылу*» - «*say your prayers*» деп аударылған. Осындай ескертулерді негізге ала отырып, аударманы былай өзгертуге болады:

«Oh you who are ignorant of the actions of worship, take heed! The most important of worships is namaz. But before performing namaz, you ығые make your ablutions. The ablution begins with istinja (the purification of reproductive organs from waste matter)»

Жоғарыдағы терминдер, діни үкімдер кездесетін бөліктердің аудармасы қиынға соқса, жалпыға ортақ пікір айтылған тұстар сәтті аударылған.

Намаз бастар алдындағы шарттарды түсіндіріп кеткен Абай, ендігі кезекте намаздың негізі болған ишаратты сипаттайды. Бұл жерде де аудармашылар шариғи терминдерді қолданудан бас тартып, сенім мәселесін қамтитын бөліктерді аударуда кейбір қателер жіберген. Намаздың ең басты рүкіндері (негіздері) қол көтеріп Алланың атын атау, қиям (тік тұру) қырағат (Құран оқу), рукуғ, сәжде, қағадат ул-ахир (соңғы отырыс) екенін баяндайды. Мәселен мына бөлік бірнеше маңызды үкімдерді қамтиды:

«Намаздан әуелі құлақ қақтыңыз - егер Алла тағаланы жоғарыда деп, мәкән исфат етпесең де, бегірек созу әдепсіз болып, күнә дариясына гарық болдым, яғни дүние әуесіне гарық қылмай қолымнан тарт, яғни құтыларлық жәрдемдерінің ишараты»

Намаз бастау үшін, адам екі қолын сәл ғана көкке көтеріп құлақ қағып «Алла ұлық» дейді. Бұл жерде «Алла тағаланы жоғарыда деп, мәкән исфат етпесең де» деген жерде «мәкән» сөзі «мекен» ал, «исфат» сөзі «сипат» дегенді білдіреді. Яғни, Алла Тағаланы аспанда деп, Оған мекен сипатын бермесең де, қолды тым жоғару созудың әдепсіздікке жататынын айтқан. «Алла Тағала мекеннен пәк», «Аллаға өлием жүрмейді» деген Исламның ең басты қағидаларынан бейхабар аудармашылар бұл жердің аудармасында, Алланы «аспанда» деген мағынада аударып, түпнұсқа мен аудармада қайшылық тудырады. «Мәкән» мен «исфат» сөздерінің ағылшынша баламалары аудармада кездеспегендіктен, «олар қолдарын Алладан жоғары көтермеу керек» деген түсініксіз мағына туындатқан. Сондықтан, «Beginning your prayer, touch your ears with your fingers, to show that you dare not raise your hands higher than that before Allah», -деген бөлікке мынадай өзгертулер енгізуге болады:

«We do not say Allah is in the sky and do not impose an attribute of having a place onto Him, yet inappropriate to raise your hand too high»

Кейін, қиямда тік тұру жайында айтқан соң, қыблаға бет бұру жайында Абай былай дейді:

«Қыбылаға қарамақ - әрине, құдай тағалаға ешбір орын мүмкін емес болса да, зиратын парыз еткен орынға жүзін қаратып, сондағы дұғадай қабылдыққа жақын болар ма екен деген ишараты»

Яғни, қыбылаға бет бұру тікелей Аллаға емес, қыбылаға, Меккеге жүзіңді қарату. Бұл жерде «зиратын парыз еткен» деп, «сол жерге баруды парыз еткен мекен» дегенді білдіреді. Ал, мұсылмандарға бару парыз болған мекен ол - Меккеге қажылық кезінде бару. Аудармашылар болса, «зиратын» деген сөз қыбла емес, Аллаға қатысты деп есептеп, «Алланың зират еткен (барған) мекені» деген мағынада аударады. Бұл сөйлем мұсылмандардың сеніміне толықтай қайшы келеді, өйткені ғылыми деректерге сүйене отырып Абай айтып кеткендей «мекен» Алланың сипаты емес, яғни Құдай Тағала мекенге мұқтаж емес. Сонымен қатар, «дұғадай қабылдыққа жақын болар» дегенді «Құдайдың құлағына жетер» деп аударған. Діни түсінігі жоқ ағылшын оқырманы Алланы құлағы бар нәрсе ретінде қабылдап қалу қаупі туады. Сондықтан, бұл жерде «accept», «қабылдау» сөзін қолданған дұрыс. Қателіктерді ескере отырып, мына аударманы:

«The face turned toward the qiblah [5] signifies worshipping the place of the supposed visitation of the Most High, even though we know that there is no place on earth worthy of His sojourn. This is in the hope that our prayers will reach the ear of the Most High» - төмендегідей етіп мұсылманның сеніміне сай түрде аударуды ұсынамыз:

«The face turned towards qiblah signifies that even though it is impossible for God Almighty to have a place, we face ourselves to a sacred place to which a pilgrimage was made obligatory. In the hope that our prayers will be accepted»

Сәжде мен намаздағы соңғы отырыс жайында Абай былай дейді:

«Сәжделер - әуелі жерден жаралғанына ықырары, екіншісі - және жерге қайтпағына ықырары, бас көтермек және тіріліп, сұрау бермегіне ықырарының ишараты.

Қағадат ул-ахир - дұғаның ақырында аллаға тахият, одан тәшәһһуд, одан салауат, пайғамбарымыз саллаллаһу ғалайһи уәссәлләмге айтпақ үшін ең ақырғы сәлемменен тауысасыз, яғни алла тағаладан не тілеп дұға қылдыңыз»

Аудармада «сәжде» және «қағадат ул-ахир» терминдері қосылмағандықтан, аударманы толықтыруға болады:

«The isharah (obeisance), touching the ground with the forehead, signifies that man comes from the dust of the earth, and the second— that unto dust he shall return. Turning your face to heaven is a sign of the hope and fervent supplication for resurrection after death. End your namaz in qa'adatul-akhir (prostration while sitting) and utter words of tahiyyat (praise) to the Most High, followed by tashahhud (muslim), salawat (salutation) to His Prophet, may Allah bless his name, and finish by making the last salam (greetings) and wish peace, unity and prosperity to all Muslims!»

Байқап отырғанымыздай, Абайдың отыз сегізінші қарасөзі шариғи үкімдер, терминдер, сенімге қатысты сөздердің аудармаларында көбінесе ауытқушылықтар бар. Олардың кейбірі айтарлықтай өзгеріс енгізбесе, басқалары мұсылмандардың сеніміне мүлдем қайшы келеді. Бір ғана қарасөзінен-ақ, Абайдың діни сауатының аса мол, мұсылмандық ілімді терең игергендігін анық байқалады. Сондықтан, мұндай аудармалар жасарда, аудармашының міндетті түрде қазақ, араб тілін меңгерген, діни ілімінің болғаны дұрыс.

Абай шығармаларын аудару үшін, әдебиеттанушы, ғалым Ж.Дәдебаевтың пікірінше «Талант, терең білім, мол тәжірибе, көркемдік шеберлік, биік парасат пен зерттеушілік зерде, суреткерлік нәзік талғам, жауапкершілік, екі тілге бірдей жүйріктік, Абайды аударуға деген шығармашылық құлшыныс пен құштарлық» [3,16 б.] керек. Демек, аударма - қай кезде де білімді, тәжірибені, кең ой-өрісті талап ететін күрделі іс. Аудармашы мәтіннің бүкіл құрылымын терең түсінбей, жете сезінбей, оны ойдағыдай аударма алмайды. Көркем мәтінге тұжырымды талдау жүргізіп барып, содан кейін аударуға кіріскен жөн. Әр сөйлемнің грамматикалық, синтаксистік, құрылымдық ерекшеліктеріне жіті көңіл бөлумен бірге, әр сөздің лексикалық мағынасын, стилистикалық қолданылу жүйесін, логикалық байланысын айқын түсінгенде ғана аударманың сәтті шығатыны даусыз.

Абай отыз сегізінші қарасөзін «Жә, бұл сөзден не ғибрәтлендік?» деп риторикалық сұрақпен аяқтайды. Аудармашының да көкейінде аударып отырған ұлт оқырманын, «ғибраттандыра алдым ба?» деген сауал тұруы қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Абай шығармалар жинағы. – Алматы: «Мектеп», 2007.
- 2 http://www.leneshmidttranslations.com/book_of_words_abai_kunanbaev_english/index.htm
- 3 Дәдебаев Ж. М. Әуезов көркем аударма сапасы туралы //Аударматану мен әдеби компаративистиканың өзекті мәселелері атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – 2012. - Ақпан. – Б. 23-24.

РЕЗЮМЕ

В статье проанализировано 38-ое слово назидания Абая, переведенное на английский язык. Автор обращает внимание на недостатки в переводе терминов шариата, используемых Абаем, и убеждает в том, что передать на язык другой нации глубокий смысл слов Абая в соответствии с языком оригинала нелегко. Указано, что перевод получается удачным, если ясно понимается лексическое значение каждого слова, система стилистического применения, логических связей слов и выражений.

RESUME

In the article, in comparison with the translation in English, the 38th word of Abay's edification is analyzed. The author draws attention to the shortcomings in the translation into English of the terms of the Shariah used by Abay and convinces him that it is not easy to convey Abai's words to the language of another nation with deep meaning in accordance with the original language. It is said that translation turns out to be successful only if the lexical meaning of each word, the system of stylistic application have logical connections.

Аннотация

Мақалада ғалым, ұлт көсемі Ахмет Байтұрсынұлының халық ауыз әдебиетінің мол мұрасын жинау, баспаға шығару, насихаттау үшін жасаған еңбегі сараланды. А. Байтұрсынұлының «Ер Сайын», «23 жоқтау» кітаптары соның айғағы. Ғалым қазақ ауыз әдебиеті үлгілерін, өзі айтқандай, «ел аузындағы тілді» жетік білгенінің арқасында құнды дүние қалдырған.

Түйін сөздер: фольклор, жанр, жыр, жоқтау, халық ауыз әдебиеті.

Ж.Қ. Ахметова

Еуразия гуманитарлық институты,
филол. ғыл. канд., доцент

Ахмет Байтұрсынұлы – халық ауыз әдебиеті үлгілерін зерттеуші

Ахмет Байтұрсынұлы – әдебиетші, халық ауыз әдебиеті үлгілерін зерттеуші. Сонымен қатар оларды реттеп, өңдеп бастырушы. Оған дәлел: «1923 жылы Мәскеуде Күншығыс баспасынан шыққан «Ер Сайын» жыры. Кітап Шоқанның досы, әйгілі орыс ғалымы Григорий Николаевич Потанинге тарту ретінде шығарылған.

Бұл кітап Г.Н. Потаниннің 80 жасқа толуын құрметпен атап өту үшін дайындалғандықтан, оның беташары ретінде А. Байтұрсынұлы қаламынан шыққан «Г.Н. Потанинге тарту» өлеңі берілген. Ахмет Байтұрсынұлов жазған арнау өлең:

Атақты Сібір ұлы қарт Потанин!
Ер сүйсе, сендей сүйсін ел Отанын.
Қазақсың, қалмақсың деп алалау жоқ,
Отанның тең көресің барша жанын.
Қазаққа Потаниннің аты ардақты
Ямыштың* біліп отыр қанша шалын?! - деп
басталады да, былай аяқталады:

Біз едік қадыры жоқ ұл әкеге,
Көп жатқан мешел болып көлеңкеде,
Әл бітіп, жаңа ғана аяқ басып,
Ілдік біз де жетіп мерекеге.
Тойына шашу алып шаттанамыз,
Білдіріп жүрек лебін Грекеңе.
Алдында Алаш тарту ұсынып тұр,
Қорынып, сыйы нашар ұсынып тұр.
Жағдайсыз шаруаға шарт туғызған,
Алаңды зор соғыстың тұсы боп тұр.
«Орамал тонға емес, жолға» деп ал,
Әзіргі ат-шапаны осы боп тұр [2, 16].

*Ямыш-Ертіс бойындағы Ямышевский селосы.

«Ер Сайынның» бірінші жолдары «Бұрынғы өткен заманда, Дін мұсылман аманда» деп басталады. Кеңес өкіметі орнаған 1923 жылы мұндай

кітапты шығару, әрине, батылдық пен мұсылмандықтың белгісі. Жырда:

...Аллаға тіл тимеген,
Бес намазды қоймаған,
Бір Құдайды ойлаған... - деген [2, 17].

Жырда Бозмұнай байдың баласы Сайынның ерлігі баяндалады. Ел ішінде кең тараған түпнұсқадағы: «Алда», «Хұдай» сөздері қазіргіше: «Алла», «Құдай» деп берілді. Бұл тарихи жыр А.Байтұрсынұлы бастаған Алаш азаматтарының қазақ елінің тәуелсіздігін аңсағанынан кітап болып басылғаны анық. Жырдың басындағы Алла жолында жүрген дәулетті адамның өз құлдарының қорлығына ұшырауы – Кеңес үкіметінің «найзаның ұшымен, айбалтаның жүзімен» төңкеріс арқылы әкелген тарихи оқиғаларымен сарындас екені де аңғарылады.

...Құлдардың түрін көрген соң,
Боз аттың басын бұрмалап,
Сарайға қашты Аллалап [2, 19].

Жырда А.Байтұрсынұлы: «Аяншы келіп сөйледі» деп көп тарихи жырларда өзгеріп кеткен кейіпкердің есімін жаңғыртады.

«...Сонда пірі сөйлейді,
Сөйлегенде бүй дейді:
Бірін мыңға балаған,
Құдай өзін қалаған,
Жұртқа қорған болғандай,
Бір ме саған керегі?», - [2, 22]

деп Ер Сайынның тууы осылай аян етіледі. Оның қандай ер болатындығы да айтылады:

«Жаста Құдай демдеген
Қылған ісін жөндеген.
Өзге жұрттың тілегін.
Ол секілді бермеген;
Оның көрген қызығын
Еш пендесі көрмеген.
Белін шешіп жатпаған,
Ақсамай саумал татпаған.
Ертең мінген атынан
Кешке дейін түспеген...
...Жұрттың сөзін сөйлеген
Ұлттың жауын көздеген.
Батыр Сайын болсын, - деді,
Басына дәуір қонсын, - деді,
Қысылғанда сыйынар
Іші нұрға толсын! – деді» [2, 23].

Әкесі жетпістен, анасы елуден асқанда Алла Тағала «бейсенбінің кешінен, ұлы жұмаға ауғанда» елін қорғайтын бір ер бала береді. Бала өскен сайын әкесіне қорлық көрсеткен құлдары бұрын істеген қылықтары үшін одан қорқып, жылқыны иесіз тастап, қашуға бет алады

Құлдар кетіп барады,
Аяғының астында
Қосылып өлең айтысып,
Сырнай күйін тартысып.
Мұны көріп Ер Сайын,
Төбеде тұрып толғанды,
Жалғыздығын ойлады;
Жауы тоқсан, бұл жалғыз.

Ойламасқа болмады:

«Өзің жәрдем бола гөр,

Бір жаратқан құдайым! – [2, 31] – деп есейген Ер Сайын құлдарды жеңіп, жөніне салады.

Тарихи жырда жоңғармен соғысқанда Қобыландының тілін алмай «Жалғыз өзі Ер Сайын, Соғысқа кірді Аллалап!» делінген. Бірақ бұл жолы қалмақтарды жеңіп шыққан Ер Сайын асығыстықпен ағаттық жібереді:

«...Қайратына мас болып

Алланы еске алмады.

Бабасына сыйынып,

Жалбарына қалмады» [2, 48].

Жырда: «Алла, Құдай, Алаш, баба, шүкір қылды, мұсылман» сөздері көп кездеседі. Кеңес кезінде редакцияға ұшыраған тарихи жырлардағыдай емес, бұл сөздер мәтінде сол қалпында сақталған.

Жырда анасы мен Аюбике сұлудың батырды жоқтаулары кезегімен берілген. Ер Сайынның соңғы шайқас алдында Аллаға жалбарынуы мінәжат жанрының үлгісі екені анық. Жыр Қобыландының бата беруімен аяқталады:

«...Алла ашсын жолыңды.

Ұзын қылсын қолыңды!

Танып жүргін, е, балам,

Оның менен солыңды!» [2, 68].

Жырдың соңғы сөздері шығарманың басты ойын анықтай кетеді:

«Екі ұлының тұсында

Бәрі тең болды тірлігі

...Үш Алашқа жайылды

Екі ұлының ерлігі.

Өлген жерден тірілткен,

Бір Құдайдың кеңдігі» [2, 68].

Жырдың соңында «Қыр баласы» былай деген: «Ахмет өндеп өткерген Ер Сайынның жыры «Батыр Сайын» деп В.В. Радлов жазған жырмен бір екен. Екеуінің айырмасы мына осы «Ер Сайынның» «аяғы» деп басылған» [3, 69].

Әдебиетші А. Байтұрсынұлының реттеп, бір ізге түсіріп бастырған халық әдебиетінің тағы бір мұрасы – «23 жоқтау» атты жинақ. Бұл басылым да Мәскеуде 1926 жылы жарық көрген. Кітап «Қазақ тарихының төрт жүз жылын алады. Жинастырған, түзеткен – Байтұрсынұлы Ақымет, Қыр баласы» деген анықтамалық берілген.

«Бастырушыдан» атты алғы сөзінде шығарушы негізгі мақсатты айқындап береді: «...Дүниеде ешбір ел өз-өзінен шықпайды. Дүниеде ешбір тілді бір шешен кісі ойлап шығарған жоқ та, шығармайды да. Тіл деген нәрсе қалың елдің күндегі тұрмыс қазанында қайнап пісіп, дүниеге келеді. Сонан соң ғана шешендер, бұл «тіл көсемдері» тілді безеп жолға-жөнге салып жүйесін айырып өсіреді. Сондықтан әдебиет тіліне негіз етіп ел аузындағы тіл алынбаса, ол әдебиет адасып кетпек...» [3, 78].

«23 жоқтау» Шәңгерейдің «Сыршы» атты өлеңімен:

«Құйрық атып құлиа,

Түлкідей қашқан жымиа,

Қараңды үзіп барасың

Бізден де қайран дүниа...» – [2, 78]

деп ашылады.

Жинақ «Мамай батыр» жоқтауымен басталған. Бұл Мамайдың шешесі Қараүлектің баласын жоқтауы.

Өлдің, Мамай, қор болдың,

Қарадан туып хан болдың.

Ерлігің мен билігің,
 Он сан атты ноғайға
 Көрсен, күнде таң болдың.
 Жаяуларға жол болдың,
 Аттыларға тіл болдың,
 Өлдің, Мамай, күл болдың,
 Күл ұшырған жел болдың,
 Иманың болғай жолдасың! [2, 84].

Қазақ елінің батыр ұлдарын жоқтаған бұл жырлар төрт ғасырлық тарихи оқиғаларды қамтиды. Ел басына түскен ауыртпалықты жеңе білген ерлердің ісін, батырлығын, билердің біліктілігін, тарихи тұлғалардың парасаттылығын аңсайтын жоқтаулардың басты кейіпкерлері: Қаз дауысты Қазыбек би, Мамай батыр, Нысанбай жыраудың Кенесары мен Наурызбайды жоқтауы, Қарпық Томбай Есмағамбет, Ерғазыны ақынның жоқтауы, Бұдабай ақындыкі деп жүрген Әйекені жоқтауы, Абайдың Әбдірахман қайтқандағы аза өлеңдері, Нармамбеттің әкесі Ормамбетті жоқтауы, Әбдіғапар ханды жоқтау т.б.

Жоғарыда «Бұдабай ақын шығарған» дегендей, бұл жоқтауларды көбінесе айтушы емес, басқа бір ақын немесе жыршы шығарғанын байқаймыз. А. Байтұрсынұлы бұл туралы: «Жоқтауды көбінесе ақындар шығарып береді. Сондықтан жоқтау ақын лұғатты келеді», - [1, 135] деп жазады. Мысалы, «23 жоқтау» жинағындағы мұралардың әрбіріне шағын түсініктеме берген «Қыр баласы» (Әлихан Бөкейхан) «Қарпық ақын шығарған», «Найман шығарған», т.б. деп ескертеді. Әрине, жоқтау – фольклор жанры. Сондықтан оның уақыт пен кеңістік аясы, деректік негіздері көп жағдайда шартты. Бірақ Қазақ хандығы дәуіріндегі оқиға, тұлға атауларында, оларда жалпы сәйкессіздік өте аз.

Ұлт тарихындағы классикалық жоқтау қатарында әйгілі Бұқар жыраудың Абылай ханды жоқтауы, Қаз дауысты Қазыбек биді қызы Қамқаның жоқтауы, Абайұлы Әбдірахманды әйелі Мағыштың жоқтауы тұр.

А. Байтұрсынұлы әдеби тілдің қалай жасалғанын айта келіп: «Әдебиет тіліне негіз етіп ел аузындағы тіл алынбаса, ол әдебиет адасып кетпек. Енді ғана өсе бастаған қазақ әдебиетін алғанда мұны есінен шығармау керек», - [1, 78] деп атап кеткен. Көркем де көсем ел аузындағы нұсқалардың бірі-жоқтау болып табылады. Қазақ халқының төрт жүз жылдық мерзімін қамтитын 23 жоқтау трагедиялық жырлар санына жатады. Ауызша айтылып, бүгінге жеткен барынша көркем туындылыр. Жоқтаулардың тілі бай да көркем, шебер шыңдалған. Көркем сөз байлығы таусылмас қазына.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 1-том. - Алматы: Алаш, 2003.
- 2 Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 5-том. - Алматы: Алаш, 2003.
- 3 Ісмақова А. Алаш әдебиеттануы. - Алматы: Мектеп, 2009.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена просветителю, литературоведу А. Байтұрсынову.

RESUME

The article provides educator, literary researcher Akhmet Baitursynov.

УДК 811.111'1

Аннотация

В статье рассматривается перспектива портретного описания языковой личности выпускника высшей школы в Казахстане. Цель вытекает из проблемы того, что академическая речь студентов все менее соответствует нормам и стандартам. Для выработки модели, т.е. портрета студента, исследование охватывает три аспекта: лингводидактический, дискурсивный и прагмалингвистический. Охват этих трех языковых компонентов будет способствовать максимально эффективному повышению академических языковых компетенций и будет служить ориентиром в учебном процессе для педагогов.

Ключевые слова: языковая личность, языковой портрет, студент, выпускник, академическая речь.

Ж.Е. Бекжанова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, PhD, и.о. доцента

Разработка языкового портрета современного выпускника казахстанского вуза

Языковые компетенции носителя, его владение языковыми средствами соответственно стилю коммуникации – показатель профессиональной компетенции специалиста, а низкий уровень владения стилем языка, соответствующим академической среде, говорит о недостаточной подготовке выпускника вуза. Наблюдения за тенденциями молодежной коммуникации показывают, насколько современная живая речь нагружена новомодными веяниями, насколько быстро она их подхватывает из языка интернета и прочно закрепляет в свой активный лексикон [1]. Это и тренд минимальной языковой компрессии в речи, включая акронимы, синтаксические упрощения. Это и стремительное наполнение речи сленгом и жаргонами. Это и инновации в речевом поведении, включая специфические пути словообразования (замена лексических единиц графикой из интернета). Словом, повседневная речь молодежи, в том числе и студентов, меняется быстро и имеет свои закономерности в развитии.

Сам по себе феномен «языковых переворотов» не может вызывать каких-либо негативных реакций со стороны лингвистов, так как язык сейчас воспринимается как живой организм, со своим правом на эволюцию, согласно изменениям в обществе культурных ценностей, установок.

Испокон веков язык меняется. Тем не менее, есть определенные речевые регистры и стили, где правила и определенные шаблоны первостепенны, а изменения и отклонения от нормы не могут легко внедряться. В частности, академическая речь (или научная, как принято называть ее в отечественной лингвистике) – это стиль речи, лишенный образных языковых средств, эмотивов, восклицания, имплицитных выражений. Научная речь нацелена на констатацию фактов, научных результатов, и для выражения объективности темы речи она имеет высокую интертекстуальность, т.е. ссылки на другие научные тексты. В языковом плане данные тексты всегда имеют сложные синтаксические обороты, цитаты, определенный набор лексико-фразеологических единиц прямого смысла[2]. Носители данного стиля речи – ученые, педагоги, работники научных и образовательных учреждений. Но социальная группа студентов является специфическим слоем населения, который относится одинаково к двум группам – молодежи и участникам академической коммуникации. С одной стороны, их речевое поведение можно охарактеризовать со стороны молодежного дискурса. С другой стороны, этот социальный слой – носитель научной речи. Такой контраст не может не повлечь за собой некоей интерференции двух регистров – формального и неформального, которым в идеале студенты должны владеть виртуозно. Тем не менее, на практике дело обстоит иначе. На сегодняшний день влияние молодежной языковой культуры все более и более заметно не только в СМИ (а значит и в стандартном языке вообще), но и в художественной литературе, в интернете, в повседневном общении представителей и более старших поколений. Таким образом, границы академического и молодежного стилей если не смешиваются, то, безусловно, не могут избежать моментов интерференции между собой. Так же, как и у билингов, при переключении кодов, происходит межъязыковая интерференция [3]. Факт, что академическая речь студентов со временем все менее соответствует канонам стиля.

Данная проблема наталкивает на необходимость выработки научного подхода к повышению языковых компетенций студента: лингводидактическую (использование языка в соответствии с правилами и нормами научного дискурса и культуры речи, степенью обучаемости студента), дискурсивную (использование языка в соответствии с нормами различных коммуникативных ситуаций и навык смены и поддержания соответствующих регистров общения) и прагмалингвистическую (использование языка в соответствии с интенциями коммуникации). Несмотря на наличие определенных наработок в области культуры речи, наблюдается низкая эффективность использования данных методик.

Помимо разработок для будущей практической реализации идеи, т.е. для реального повышения уровня академической речи у студентов, нужен конкретный языковой портрет выпускника вуза как конечного результата для того, чтобы педагогам языковых дисциплин было на что ориентироваться и к какой модели личности стремиться. Для этого важно четко распознать суть языкового портрета и пути его составления применительно к сегодняшнему студенту.

Как таковой четкой схемы разработки языкового портрета как метода не существует. Так или иначе, оно спрягается с термином «языковая личность», а языковой портрет соответственно – это описание данной языковой личности с различных ракурсов. Для этих целей в современных лингвистических исследованиях в основном определяют уровень образования носителя, его социальный статус при помощи установки наличия/отсутствия диалектов в речи, жаргонизмов, вульгаризмов или наоборот сложных синтаксических форм и книжной лексики. Такие аспекты, как профессионализм, семейное положение, пол носителя, место проживания, происхождение, также выявляются при помощи использования специфических лексических единиц, вроде профессионального сленга, терминологии, особых тем (женских и мужских). В «Энциклопедии русского языка» под «языковой личностью» подразумевается любой носитель того или иного языка, «охарактеризованный на основе анализа произведённых им текстов с точки зрения

использования в этих текстах системных средств данного языка для отражения видения им окружающей действительности и для достижения определённых целей в этом мире» [4].

Наше исследование усложняется тем, что портретизации подлежит не какая-то отдельная личность, а целый социально-возрастной пласт – студенты. Есть необходимость вынести среднестатистический типаж студента современного Казахстана. Каждый из этих представителей социального слоя, бесспорно, может быть описан по отдельности как языковая личность. Но согласно концепции модальной личности М. Хоурда подчеркивается, что, даже имея внутреннюю вариативность, та или иная социальная группа характеризуется своими общими свойствами [5]. Б. Пэлтридж особо подчеркивает значимость выделения дискурсивной (и речевой) общности, то есть обозначения социальных границ его использования [6]. На этом этапе работы мы обозначаем рамки на основе из возраста и рода деятельности участников дискурса: возраст – молодые люди от 16 до 30 лет, род деятельности – учеба в высших учебных заведениях с целью получения профессиональной квалификации/академической степени.

Таким образом, понятие «языковая личность» в рамках выдвинутой нами идеи меняется на понятие «языковая социальная группа», а под языковым портретом мы подразумеваем описание среднестатистического студента казахстанского вуза, обладающего всеми качествами, присущими всей этой категории.

Имеется необходимость описания языкового портрета в следующих значимых аспектах:

1. Лингводидактический аспект. Использование языка в соответствии с правилами и нормами научного дискурса и культуры речи, степенью обучаемости студента, его изначальных языковых способностей. Если для студентов филологического профиля потолок владения компетенциями один, то специальностей технического и естественного профилей – другой. Соответственно и требования должны отличаться. Лингводидактический аспект охватывает эти вариации.

2. Дискурсивный аспект. Использование языка в соответствии с нормами различных коммуникативных ситуаций и навык смены и поддержания соответствующих регистров общения. Эти компетенции называют и жанровыми компетенциями (способность писать и говорить, соответственно заданному жанру), и владением речевой культурой, и межкультурными, социолингвистическими компетенциями (надлежащее поведение, согласно культурной специфике коммуникантов, их социальной принадлежности). Тем не менее, мы склонны к выделению именно «дискурсивных компетенций», которые вбирают в себя все вышеперечисленные компетенции, и кроме того еще включают в себя множество дополнительных параметров коммуникаций и навык пользователя языка адекватно адаптировать себя к этим параметрам и стать полноценным участником интеракции. Как показывает практика, эти компетенции вполне легко прививаемы при правильном подходе педагога.

3. Прагмалингвистическая (использование языка в соответствии с интенциями коммуникации). Помимо социальной, культурной среды коммуникантов, заданного жанра, отношений между коммуникантами, есть параметры цели и задач общения. К примеру, переход грани профессионального разговора в личное пространство собеседника наблюдается часто и, конечно, не всегда может оценено положительно. Хотя некоторые вводные вопросы о личной жизни и реплики в рамках smalltalk вполне приемлемы, например, для медицинского дискурса, где помимо информативной, может иметь место еще и успокаивающая интенция, интенция создания психологического комфорта для пациента. Таким образом, прагмалингвистический аспект немаловажен.

Конечно, языковой портрет студента не может иметь один единственный вариант, так как потребности и компетенции разнятся согласно специальности студента, уровня (степень бакалавра или магистра), предстоит ли будущему специалисту непосредственно

работать с большим потоком людей, либо его контакты будут ограничены лишь коллегами по работе. Эти и другие факторы будут влиять на создание моделей будущего выпускника по трем вышеперечисленным компетенциям.

Актуальность данной идеи усиливается в связи с современными требованиями государства Республики Казахстан к молодому специалисту нового формата – быть полилингвальной личностью, специалистом со знанием трех языков. Сохранение национальной идентичности наталкивает современного педагога подчеркивать важность сохранения чистоты казахского языка как государственного и как языка титульной нации. В то же время государство выдвигает требование к открытости сознания, то есть максимальным стремлением к выводу Казахстана на международный уровень, к принятию всего нового и прогрессивного, что может предложить нам зарубежная наука [7]. Данная планка, выдвинутая страной для молодого поколения, оценивается мировым сообществом как достаточно высокая даже для мультикультурного государства. Поэтому очевидна необходимость создания специальных инновационных образовательных технологий для достижения этой цели, разработки собственных программ по усилению этого аспекта полиязычия и поликультурности. Конечно же, начинать надо с самой продвинутой и активной части населения – студентов.

Тема студенческого дискурса не является новой ни в отечественной, ни в зарубежной лингвистике. Так или иначе оно исследовалось в рамках молодежного дискурса, либо дискурса субкультур [8-10]. Тем не менее, все исследования касаются неформальной стороны молодежной коммуникации, охватывая в большинстве своем лексико-фразеологический пласт – просторечие, сленг, жаргон, инвективы [11-14], грамматически-синтаксические коверкания [8-9], дискурсивные и социолингвистические аспекты. Так или иначе, молодежная речь изначально рассматривалась на уровне неформальном, как личностно-ориентированный, где отклонения от нормы – это естественное языковое явление. Что касается академической речи, ряд авторов, конечно, рассматривали данный вопрос как часть исследования [9; 11], но сам по себе академический текст не был основным материалом для исследования студенческой речи. В идее перспективного исследования внимание сосредоточено на академическом/научном дискурсе студентов, который уже рассматривает коммуникацию на институциональном уровне.

Разграничение понятий «норма»/«антинорма» в речи студентов четко определит ход дальнейших действий. Результаты данного этапа работы будут применены на втором лингводидактическом этапе работы. Конкретно говоря, факты антинормы в речевом поведении студентов в рамках научного дискурса будут заявлены как проблемные пункты, будут предложены рекомендации по их искоренению. На третьем этапе планируется разработка технологии по совершенствованию культуры речи студентов в научной среде на трех языках, согласно специфике специальностей.

Изучение и внедрение успешного отечественного и зарубежного опыта по повышению языковой культуры, а также разработка научно обоснованных рекомендаций по формированию языковой личности важно как для решения проблем повышения культуры речи в трех языках, так и педагогического процесса в организациях образования, а также студенческого сообщества.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Бекжанова Ж.Е. Молодежный дискурс: сущность, функции, форматы. – М: Флинта: Наука, 2017. – 277 с.
- 2 Galpein I.R. Stylistics. – М.: Высшая школа, 1981. – 295 с.

- 3 Akynova D., Zharkynbekova Sh.K., Agmanova A. Peculiarities of Kazakh-English bilingualism among youth // Building cultural bridges in education. – 2014. – P. 103-106.
- 4 Энциклопедия «Русский язык». Под. ред. Караулова Ю.Н. – М.: Дрофа, 1997. – 678 с.
- 5 Howard M.C. Contemporary cultural anthropology. – New York: Longman, 1996. – 448 p.
- 6 Paltridge B. Discourse analysis. An introduction. – London: YHT ltd, 2006. – 463 p.
- 7 Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания. – Астана, 2017 // www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya
- 8 Eckert P. Language and adolescent peer groups // Journal of language and social psychology. – 2003. – Vol.22, №1. – P. 112-118.
- 9 Bucholtz M. Youth and Cultural Practice // Annual review of Anthropology. – 2013. – №31. – P. 525-552.
- 10 Rampton B. Crossing: language and ethnicity among adolescents. –Manchester: Jerome Publishing, 1995. – 143 p.
- 11 Stenström A.B., Andersen G., Hasund I.K. Trends in Teenage Talk. Corpus compilation, analysis and findings. – Amsterdam; Philadelphia University of Bergen, 1996. – 229 p.
- 12 Channell J. Vague language // Applied linguistics. – Oxford: Oxford University Press, 1995. – Vol.16, №1. – P. 127-131.
- 13 Копыленко М.М. О семантической природе молодёжного жаргона // Социально-лингвистические исследования / под ред. Л.П.Крысина и Д.Н. Шмелёва. - М.: Наука, 1976. - С. 79-86.
- 14 Анищенко О.А. Генезис и функционирование молодежного социолекта в русском языке национального периода. – М.: Флинта: Наука, 2012. – 712 с.
- 15 Kay P. Pragmatic aspects of grammatical constructions // The handbook of pragmatics. - Blackwell, 2005. – P. 675-696.
- 16 Tagliamonte S.A. Variationist sociolinguistics: change, observation, interpretation. - Malden; Mass: Wiley-Blackwell, 2012. – 393 p.

ТҮЙІН

Мақалада заманауи жоғары оқу орны түлектерінің тілдік тұлғасын суреттеу мәселесі көтеріліп отыр. Зерттеуді бастау себебі – қазіргі таңда студенттердің оқудағы сөйлеу стилі академиялық стильден алшақтап бара жатқаны айтылады.

RESUME

The author of the article raises the question of portrayal a language personality of a contemporary graduate. The reason of starting the research is the fact that modern students do not follow the academic style in education.

Ж.Ә. Аймұхамбет

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
филол. ғыл. д-ры, профессор

Қ.Қ. Саркенова

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
филол. ғыл. канд., доцент

Миф пен тіл: фразеологизмдердің мифтік негіздері

Аннотация

Тіл мен мифті байланыстыра қарау – мифолингвистикалық мектептің негізгі ұстанымы. Салыстырмалы-тарихи әдіс тілдік қолданыстардың мәніне үңіле отырып, миф пен тіл қатынасын тануға жол ашқаны белгілі. Тілдің нақты сөздік көрінісі, бейнесі мифологиялық дүниетаныммен байланысты екені осы бағыттағы зерттеулердің басты тұжырымдарын туындатты. Мақалада сол тұжырымдарды негізге ала отырып, фразеологизмдерді мифопоэтикалық тұрғыда талдау жүзеге асырылады және қорытындылар жасалады.

Түйін сөздер: миф, тіл, лингвистика, әдіс, мифология, тұжырым, фразеологизм.

«Миф» ұғымына қатысты ізденістер XVIII ғасырдың аяғында өрістей бастады. XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың басында жазылған Х.Г. Хейненің «Руководство по мифологии» және Г.Ф.Крейцердің «Символика и мифология древних народов» атты арнайы зерттеу еңбектері мифологияға қатысты салмақты мәселелерге арналды.

XIX ғасырдың екінші жартысында Батыс Еуропа философиясында позитивизм бағыты дамығаны белгілі. Осы кезеңде іргетасын ағайынды Якоб Гримм (1785-1863) мен Вильгелм Гримм (1786-1859) қалаған мифологиялық мектеп кеңінен өріс алды.

XIX ғасырда Батыс Еуропада қалыптасқан мифологиялық әдіс бұған дейін орта ғасырда-ақ филологиялық және мифологиялық сипаттағы киелі деп саналатын мәтіндерді талдауға арналған *герменевтика ғылымы* ретінде пайда болды.

Еуропа мифологиялық мектебінің негізгі теориясы Якоб Гриммнің «Неміс мифологиясы» атты еңбегінен көрініс тапқаны белгілі. Салыстырмалы әдіс принциптерін ұстана отырып, фольклортанушылар ортақ модел, образ, сюжеттердің негізін ертегілер деп таныды.

Ф.И. Буслаев мифті лингвист, мәдениеттанушы ретінде этимологиялық тұрғыдан түсіндірді, яғни мифологиялық сюжеттердің негізінде объективті фактілер мен құбылыстар жатыр деген тұжырымға келеді.

Мифологиялық мектептің әр елдегі басты өкілдері: Германияда – А. Кун, В. Шварц, Англияда – М. Мюллер, Францияда – М. Бреаль, Ресейде – А.Н. Афанасьев, Ф.Н. Буслаев, В.Я. Пропп, О.Ф. Миллерлер болды.

Еуропада мифологиялық мектеп екі бағытта дамығанын білеміз: этимологиялық (мифтің лингвистикалық құрылымы) және аналогиялық (мазмұны ұқсас мифтерді салыстыру). Бірінші бағытты ұстанушылар (А. Кун, М. Мюллер) мифтің арғы тегін «солярлық» және «метеорологиялық» теориямен түсіндірді. Ал, аналогиялық принципті қолдаушылар В. Шварц пен В. Манхардт тылсым күштерге сыйыну деп біледі.

Уақыт өткен сайын мифологиялық мектептің бағыттарының көптігі олардың басын біріктіретін бір ұстанымның болуын талап етті. Нәтижесінде фольклор мен тарихи шығармаларды талдайтын салыстырмалы-тарихи әдістің принциптері айқындалды.

Мифологиялық мектеп дами келе салыстырмалы мифология мектебі пайда болды. Осы бағыттағы зерттеушілердің басты табыстары – олар гуманитарлық ғылымдар саласындағы салыстырмалы талдаудың негізін қалыптастырды.

Мифологиялық мектептің басты ұстанымы – кез-келген құбылыстың, тұлғаның «мифологиялық» аналогын табу.

Мифологиялық мектеп, оның пайда болуы мен бағыттары, ұстанымдары туралы айтқанда, олардың ішінде әлем мәдениеттануында өзіндік орны бар, неміс және ағылшын филологы, жалпы тіл білімінің, индология мен мифологияның маманы Фридрих Максимилиан Мюллердің еңбектерін ерекше атауға болады. Бұл еңбектерде мифтің лингвистикалық теориясы, салыстырмалы зерттеулердің негіздері қаланды.

Мифтің лингвистикалық теориясының идеясы қалай жетілді? Бұл жерде «лингвистикалық палеонтология» деп айтуға болатын тілдің архаикалық тереңіне дендеп енген ежелгі тілдер тарихын зерттеу нәтижелерінен туындаған салыстырмалы-тарихи тіл білімі жетістіктерінің тікелей ықпалын В. Найдыш ерекше атап көрсетеді [1, 36]. Ф.М. Мюллер үнді мәдениеті мен санскритін зерттеуші ретінде діни зерттеуге лингвистикалық тұрғыдан барғаны белгілі. Ол мифологиялық концепция тұрғысынан дінді танудың басты әдісі филологиялық және этимологиялық зерттеулер деп көрсетті. Бұл зерттеу бағыты мифтің алғашқы мағынасын діни кітаптар арқылы түсіндіреді.

Мюллер көзқарасы тұрғысынан қарасақ, «мифология – айрықша сөз ретінде басқа түк те емес, тілдің ежелгі қабығы» [2, 121] болып шығады. Мифология мен тілдің туыстығын метафоралық мәндері айқындайды.

А.Н. Афанасьев: «Мифтік әңгіме өніп шығатын дән алғаш туындаған сөзге жасырынған; демек онда мысалдар (басня) құпиясының кілті бар, алайда, оларды қолдануда салыстырмалы филология құралдары қажет», - дейді [3, 15]. Мифті поэтикалық пішін ретінде танысақ, тағы да Афанасьевтің «Миф – ежелгі поэзия болып табылады, халықтың дүниеге деген поэтикалық көзқарасы қаншалықты еркін әрі алуан түрлі болса, табиғаттың күнделікті, жылдық құбылыстарының тынысын бейнелеудегі қиялы да соншалық еркін әрі алуан түрлі» деген тұжырымын еске алуға тура келеді [3, 15]. Афанасьев сөздің және сөйлемнің әу баста поэтикалық мәнге ие метафоралық қолданыста туындағанына сенеді [3, 9-10]. Бұл тұжырым тұрғысынан қарасақ, поэтикалық мағына ақиқат емес, риторикалық түрде болмақ дейді А. Потебня [4, 256].

Тіл мен мифологияны тығыз сабақтастықта деп танып, осы бағытта құнды тұжырымдар жасаған ғалым А.А. Потебня тілдік құбылыстың түп тарихында мифтік түсініктер мен бейнелердің трансформациясы жатыр, мифтік семантика сөздердің «астарында», яғни «ішкі қабатында» деп біледі. Оның символдар туралы теориясы тіл мен ойлау, сөз бен миф арақатынасын қамтиды. Потебня жүйелеген мифтік теорияның мәні сөздің семантикалық қатарын тіл мен ойлаудың тұтас контекстінде қарастыру ұстанымында жатыр. Славян халық поэзиясындағы символдарды зерттеу барысында ғалым мифтің символикалық теориясын түзді. Бұл теориялық ұстаным бойынша біздің қазіргі қолдануымыздағы кез келген сөз символ болып табылады. Себебі, олардың

әрқайсысының тереңінде, түп бастауында мифтік мазмұн жатыр. Яғни сөзді, сөйлеуді тілтану тұрғысынан нысанға алғанда ондағы мифтік мазмұнға үңілудің мәні зор. Мифтің лингвистикалық теориясын ұсынушылар мен түзушілердің пікір-тұжырымдары бойынша бұл екі ұғым бір-бірімен тығыз байланыста. Сондықтан да болар, «Тілтану (лингвистика) ғылымы мифологиялық реконструкцияның ең басты құралы болып табылады, өйткені мифтің өзі көбіне сөз (ұғым, есім, атау), сөйлем, мәтін түрінде көрініс тауып, сол түрде тілде сақталады ғой. тілтану мен мифтік реконструкция ажырамас жұпты құрайды. Тілтану салалары мен тармақтарының ішіндегі мифологиялық реконструкция үшін ең маңыздырағы семантика мен этимология болып табылады», - деген тұжырым жасайды мифтанушы С.Қоңдыбай [5, 65-66].

Мифтанудағы лингвистикалық мектеп тұжырымдарын саралап, бүгінгі таңда тіл, фольклор, әдебиетті мифопоэтикалық тұрғыда зерттеудің жаңа ізденістерге бастайтынын Ж. Аймұхамбет те өз еңбегінде атап көрсетеді [6, 71-78].

Тілдің пайда болуын мифтік дүниетанымнан бөліп, екеуін алшақтату объективті түрдегі интерпретациялауға қол жеткізбейді. Сондықтан да ежелгі дүниетаным болып табылатын миф болмысын тілдік бөлшектерден іздестіру арқылы маңызды тұжырымдар шығары ақиқат.

Тілдік бейне, тілдік бөлшектер туралы сөз қозғағанда фразеологизмдерге тоқталудың мәні зор. Өйткені «тіл иесі – этностың дүние-ғалам жайлы ұғым-түсініктері, мифтік танымдары философиялық ой-тұжырымдары, салт-дәстүрлері сияқты құндылықтары жайлы ақпараттар легі фразеологизмдерде сақталады. Демек тілдің фразеологиялық қорын зерттеу мәдени дәстүрлер мен құндылықтардың тілге ену жолдары мен амал-тәсілдері айқындауға көмектеседі. Әйтсе де фразеологизмдер табиғатына тән лингвистикалық параметрлерді есепке алмай, фразеологиялық қорда сақталған әлем туралы ұғым-түсініктердің суретті сипаттамасын когнитивтік, концептуальдық, лингвомәдени парадигмалар тоғысында сипаттау мүмкін емес» [7, 57] болып табылады.

Көрнекті лингвист ғалым Р. Сыздықова атап көрсеткендей, «белгілі бір образды ұғымда қалыптасып, поэтизмге айналған фразеологиялық тіркестердің» [8, 28] «жадында» мифтік таным сақталып қалды және ол таным «қайнар көз», «түп бастау» ұғымымен архетипке айналды. Тілдің символдық, метафоралық мәнін осы « поэтикалық образдылықпен», яғни астарлы мағына, ишара, тұспалдау сияқты бейнелеу тәсілдерімен байланыстыра қарастырған жөн.

Сонымен, фразеологизмдер қарабайыр емес, олар белгілі дәрежеде бейнелілік сипатқа ие. Сондықтан да фразеологияны салыстырмалы тұрғыда зерттеген Г. Сағидолданың поэтикалық фразеологизмдер туралы тұжырымына қосыла отырып, «қазақ және моңғол тіліндеріндегі соматикалық фразеологизмдер бір жағынан, қарабайыр дүние бейнесінің фразеологиялық фрагментін түзуші тілдік модельдер болатын болса, екінші жағынан, олар – адамның өз организмнің құрылыс-құрылымы, жұмыс істеу жүйесі, дене мүшелерінің атқаратын белгілі бір қызметі арқылы өзі өмір сүретін ортасын бейнелеп тануына байланысты жинақтаған аялық білімді саралауға апаратын тілдік код болып саналатынын» [7, 96] ескеріп, сөздің символ, метафора табиғаттылығының мәнін мифтерден іздейміз. Дүниенің болмысын бейнелеген тілдік модельдер ретіндегі фразеологизмдердің ішкі қабатында ежелгі дүниетаным, күллі жаратылыс, ғалам жайлы түсінік-танымдар жатыр.

Қазақ фразеологизмдерінің ішінде «жеті қазына», «қырқына шыдап, қырық біріне шыдамау», «жеті қат жер», «төрткүл дүние» «үш әлем», «үш қиян», «сегіз қырлы, бір сырлы», «көшпелі дүние», «өткінші өмір», «топырақтан жаралған», «төртеудің түгел болуы», «алтаудың ала болуы», «қырық шырақ», «бес күн жалған», «қайтыс болу», «дүниеге келу», «жеті қат көк», «жеті қат жер», «он сегіз мың ғалам», «екі дүние», «үйірімен үш тоғыз» тіркестерінің байырғы танымдық астары терең. Біз айтып отырған «мифтік қабат» бұл мысалдардың бірінде айқын, бірінде көмескі түрде сақталған.

Қазақ тілінде «қырық» және «қырық бір» сөзімен байланыстырылған фразеологизмдер көп ұшырасады. Мысалы: «Қырқына шыдап, қырық біріне шыдамау» тіркесінің түпкі мәніне үңілсек, ең әуелі мифке жүгінеміз.

Бір мифтік баянға тоқталсақ, ондағы оқиға «Жылаған ата» үңгірінің атауына қатысты айтылады. Бір перзентке зар болған бір кісі жаратушыдан жалбарынып, бала сұрайды. Күндердің күнінде жұбайының бойына бала бітіп, айы-күні толғанда мес (қарын) босанады. Жөн сұрағанда, бір молда местің тегін еместігін, сондықтан бұл месті етегіне салып, қырық бір күн шыдап жүруі керектігін айтады. Алайда, жұбайы шыдамай қырқыншы күні месті тастай салғанда, ол жарылып, ішінен аса таяғы бар бала шығады да, «ата-анам қырқына шыдағанда қырық біріне шыдамады» деп, қаша жөнеледі. Соңынан қуған ата-насына жеткізбейді [9].

Тағы бір баянда Ай мен Үркердің тоғысуына байланысты айтылатын бұл тіркес былайша түсіндіріледі: «Қазіргі қазақ тілінде тоғыс есебіне қатысты едәуір сөз, тұрақты сөз тіркестері сақталған. Мысалы, «қырқына шыдап, қырық біріне шыдамапты» деген тұрақты сөз тіркесінің мәнін былай деп ашады: 40 айда Тоғыс есебі мен Күн жылы жуық түрде дұрыс теңеледі. Ал 41 айда тоғыс есебінің мөлшері дұрыстала түскенмен, Күн жылы өз мөлшерінен 8 күн асып түседі» [10].

Келтірілген екі мысалдың екеуі де мифтік танымға негізделген. аспан әлеміндегі ғаламшарлардың орналасуы, жылжуы, оның табиғатқа әсері жайлы қазақтың көне мифтерінде айтылатын танымдық желілер ұлттық мәдени санамыздың бір қабаты ретінде сақталып, жаңғырып отырғаны ақиқат.

Мифтік-архетиптік пайымдаудан туындаған байырғы тұрақты тіркестердің поэтикалық қолданысын ақындар шығармашылығынан да көптеп кездестіреміз. Мысалы:

Қырық күн жерде жатқан Үркер,
Қырықтың бірі – Қыдыр кім?
Тұңғыыққа үнсіз батқан Үркер,
Томсарып саған үңілдім [11; 56].

Үркердің көктен көрінбей кетуін қазақ «жерге түсті», ал, жаз жаңбырлы болса «суға түсті» дейді. Қырық күн шілдеде оның көкжиектен көрінбеуі осылайша ақындық көңіл-күймен астасып, поэзиядағы ұлттық таным сипатын тереңдете түскен. Ал, ары қарай:

Қырық күн бе еді, қырық түн бе еді,
Жұртымнан жырақ кеткелі, –

деген жолдардың мәнін бұ дүние мен о дүние «шекарасынан» қарап, пайымдаған дұрысырақ болар. Сәби дүниеге келгенде «қырқынан шығару» рәсімі орындалады, яғни ол «өмір табалдырығынан» аттайды. Ал, адам дүниеден өткен соң «қырқы беріледі», яғни, ол «бұ дүние» қақпасынан алыстайды. Мифтік таным бойынша, дүниеге келген бала қырқынан шыққанға дейін «аралықта» болып есептелсе, бұ дүниеден өткен соң оның рухы қырық күн бойы «аралықта» жүреді. Қырық бірінші күні ғана ол діттеген тұрағына жетпек.

Қазақ «Қырықтың бірі – Қыдыр» дейді. «Ғайып ерен қырық шілтен» ұғымымен байланыстырылатын бұл тіркестің мәні мифтік танымнан бастау алып, діни таныммен сабақтасады. Бұл жерде «қырықтың ішіндегі» сан емес, «қырық бірінші» туралы айтылған. Яғни қырықтан кейінгі қадам жаңа әлемге, жаңаруға, жаңа кезеңге бастайды.

«Әйел қырық шырақты», «қыздың қырық жаны бар», «қырық жетіні қырқа матап беру» сияқты тұрақты тіркестер этностың танымын, салт-ғұрпын айқындайды. «Қырық» санына ерекше мән беретін мифтік сана әйел затының төзімі мен сабырын, жаратылысын сипаттаса, қырық және жеті санының бірігіп, қазақ салтында қызға берілетін қалыңмалдың мөлшерін анықтауының өзіндік мәні бар. Киелі сан ретіндегі «жеті» бұл дүниелік меженің «қырық» өлшемімен біріктіріледі.

Жер бетінің пішінін мифтік дүниетанымда «төрт тарап», «төрткүл» сөзімен сипаттау көшпелі тірлік кешкен халықтарға тиесілі. «Төрткүл» қазіргі қазақ тілінде қолданылатын

сөз. Ол «Төрткүл дүние» тұрақты тіркесінің құрамында барынша түсінікті. Әуелгі қолданысында дүниенің горизонтальды пішінін сипаттайтын «төрткүл» кейінгі қолданысында тік беткейлі, үсті жазық төбелердің атауына айналғанына қазақ даласындағы «Хантөрткүл» атанған төбелер мысал.

Дүниенің төрт тарапты бейнесі «төрткүл», яғни «төртбұрыш» атауын туғызса, бұл сөздің табиғатында бағзы «мифтік жадымыз» сақталып қалған. Мифтік танымдағы төрткүл дүние фольклорлық эпоста кеңістіктің көлбеу пішіні болса, оның «мөлтек», яки «шағын» үлгісі жаңаша сипаттағы фразеологизмдермен бедерленді. Мысалы ХҮІІ ғасырда өмір сүрген Ақтамберді жырау:

Өзенге бие байлатып,
Төскейге орда орнатып,
Төрткүлдеп ошақ қаздырып,
Төбел бие сойдырып,
Төменде бидің кеңесін,
Бізде бір құрар ма екенбіз, -

деп толғаса, қазіргі күннің ақыны Е.Раушанов: .

Ұмтылып көкке, бұлтты ембек болып керік тау,
Мұндана қапты миуасын жерге төгіп бау.
Төртқараларға төрткүлдеп ошақ қаздырып,
Төбел де бие сойғызар күзі келіпті-ау, -

деп жырлайды.

Баба қазақтар жыл басын қарсы алғанда төрткүлдеп ошақ қаздырып, етін асып, қымызын сапырып, сән-салтанатымен тойлайтыны белгілі. Төрткүл дүниені қоныс еткен елдің қасиетті саналатын ошағы да сол ғалам моделіне сәйкес «төрткүлдеп» қазылуы байырғы танымнан туындаған әрекет. «Төрткүлдеп ошақ қаздырған» бабалардың қарапайым тұрмыс-тіршілікті жұмбақ сырлы ғаламмен тығыз байланысқа құруының өзі маңызды үйлесімділікті көрсетеді.

Ғаламның көлденең моделі «төрткүл дүние» болса, тігіне кескінделетін пішіні «үш әлем» түрінде. Олар – жоғарғы, ортаңғы және төменгі әлем. Мифтік дүниетанымдағы бұл модел «үш» сөзімен байланысты туындаған фразеологизмдердің мифтік бастаулары. Осы «үш әлемнен» «үш қиян» ұғымы туындағаны айқын. ХІХ ғасырда ғұмыр кешкен «зар заман «ақыны Мұрат Мөңкеұлының осы аттас тоғауында «Еділдің бойы – қанды қиян, Жайықтың бойы – майлы қиян, Маңғыстаудың бойы – шаңды қиян» делініп, нақты сипаттама беріледі. Бұл атау «Қырымның қырық батыры» циклында көп кездеседі. «Үш қиян» қазақтың поэтикалық ұғымында атажұрттың жалпы пішіні болуы да мүмкін. Мына ғаламның үш әлемнен тұратынына негізделген танымнан туындаған «үш қиян» тіркесі де ұлттық тілдік-мәдени құрылымнан маңызды орын алады.

В. Найдыш «Философия мифологии» атты еңбегінің бірінші кітабында мифтік таным мен оның зерттелу тарихына жан-жақты талдау жасай келе «киелі жетілікке» ерекше назар аударады. «Сандардың магиясы және мистификациясы олардың табиғаттағы қандай да бір оқиғалармен, процестермен байланысынан бастау алады. Мына қызықты мысалды атап көрсетуге болады: Жеті («магиялық жетілік» алғашқы қауымдық мәдениетте ерекше мәнге ие болды: ол Айдың қозғалысын (айдың аспанда «тууы» және «өлуі») бейнеледі, Космостың құрылымын (дүниенің төрт тарабы + «әлем ағашының» үш бөлігі), адамның өз әрекетінің ырғағын танытты» [12, 49] деп көрсетеді.

Түркі тектес халықтардың көшпенді тіршілігі, танымы «көшпенділер» мифологиясының жүйесін туындатты. Табиғатпен барынша жақын, оған тәуелді болған көшпенділер үшін жыл маусымдары, табиғат құбылыстары, уақыт мезеттері тылсымға толы сырлы әлем болды. Өздерінің қолайлы тұрмысы, ізгілік мұраттары үшін табиғат құбылыстарын өмірмен тығыз байланыстырып, ауа райын, жыл мезгілдерінің қалпын болжауға талпынды. ғаламшарлар да көшпенділер үшін ерекше мәнге ие болды. Айды,

Күнді, жұлдызы өздеріне бағдар етіп, тағджыры мен тұрмысын байланыстыру, оларды құрметтеу – көне түркілік мифологияның «алтын өзегіне» айналды. Оған мысал ретінде Алтай тілдері тобына жататын моңғол және түркі тілдері тобындағы қазақ тілдеріндегі ортақ сипатты фразеологизмдерді атауға болады. Мифтік «астары» терең фразеологизмдер қатарында «айы оңынан туды», «ел басына күн туды», «жаны мұрнының ұшына келді», «жұлдызы жарқырады» тіркестерінің бастау негізін, қайнар көзін іздесек, көшпенді тіршілік кешкен көршілес халықтардың танымы мен тұрмысындағы ұқсастықтарды көреміз. Түркі дүниесі үшін Айдың ерекше мәні бар. Ай – жердегі тіршілік үшін көктен сәулесін төгетін ғажап сырлы ғаламшар. айға мінәжат ету, жаңа ай туғанда «ескі айда есірке, жаңа айда жарылқа» деген мағынада бата жасау дәстүрі ежелден келе жатыр. Ежелгі дәуір адамдары қандай да бір іс-әрекетті, «әсіресе, жорықтарды айдың және жұлдыздардың орналасуына қарай жасайды. «Айы оңынан туды» деген тіркес осы танымнан туындап, мәдени жадымызда сақталып, бүгінгі күнге дейін қолданыстан шықпай келеді.

Фразеологизмдері салыстырмалы түрде зерттеуші Г. Сағидолла: «Жолы болу, істер ісінің сәті түсе қалу»; «төрт құбыласы түгенделіп, қуанышына, шаттыққа бөлену» деген мағына беретін қазақ тіліндегі *айы оңынан, жұлдызы солынан туу* фразеологизмін моңғол тілінің *нар баруун хойноос гарах* (сөзбе-сөз: «күн батыстан (оңтүстік батыстан) шығу, яғни күн теріс жақтан шығу») фразеологизмімен салғастырсақ, моңғолдық тұрақты тіркес пен қазақ тіліндегі фразеологизм бірдей образдық модельге негізделіп, синтаксистік құрылым тұрғысынан да өзара ұқсас болып келгендігін байқауға болады» [7, 84] дей отырып, бұлардың фразеологиялық жиынтық мағыналары бір-бірінен алшақ екенін айтады. Алайда, екі тілдегі тіркестердің жақындығы да бар. Ол жақындық – өмірдегі іс-әрекет пен пенделік көңіл-күй құбылыстарын ғаламшар қозғалысымен жеткізу. Адам мен табиғатты тұтастықта, бірлікте таныған байырғы көшпенділік мифтік танымның жақындығын осылай пайымдауымызға болады.

Ай сияқты Жұлдыздың да «мифтік» дара бітімі бар. Ш. Уәлиханов атап көрсеткендей, «жұлдыздарды адамның жаны деп санайды. Егер жұлдыздың ағып түскенін көрсе, «менің жұлдызым жоғары» деп, екі рет әуеде қимыл жасайды» [13, 181]. «Жұлдызы жарқырады», «жұлдызы жанды» тіркестерінің мифтік мәнін осылай тануға болады.

«Жан ұшыру» деген тіркес адамның қалпын танытады. «Жан» ұғымын мифтік тұрғыда ұшатын құс немес шыбын түрінде таныту орын алғаны белгілі. «Аманат жан» ұғымының қалыптасуы да жанның тәннен өзге жақта да әрекет ете алатынына сенуден туындаған. Осы мағынадаға барынша жақын «Жанын аузына тістеу» тіркесі жан мен рухқа қатысты танымды жаңғыртады. «Жаны көзіне көрінді» тіркесі де көшпелі тұрмыс кешкен халықтардың дүниені «көшпелі» деп таныған сенімін аңғартады.

Қырғыз халқының ертегілерінде кездесетін тұрақты тіркестер мәтін жағынан байырғы дүниетанымдық қабатты жаңғырта отырып, символдық-поэтикалық мәнімен ерекшеленеді. Олар: «бұлтты көктің асты, буынды шөптің үсті», «жүректтей жерден жұлындай түтін шығу» [14, 41], «өлместің күнін көру», «өшпестің отын жағу» [14, 9], т.б.

Адам мекен етер кеңістік – «бұлтты көктің асты, буынды шөптің үсті». Ол тек қырғыздарға ғана емес, басқа да түркілерге тән таным. Сол мекенде әрбір тіршілік иесі «жүректтей жерден жұлындай түтін шығарып», алда-жалда қиындыққа тап болып, тұрмысы ауыр болса «өлместің күнін көріп, өшпестің отын жағып» күн кешпек. Қалай болғанда да ғаламның «төрттік» (көлденең) және «үштік» (тігінен) пішіні, оның сан қатпарлы құрылымы тілдік-мәдени кеңістікте өзіндік «мифтік» болмысын жоғалтпай, адамзаттық ғұмырдың архаикалық «бастау» негізіне айналып, «тамыр» ретінде көктеп шығар бұтағы мен бүршік жарар жапырағына нәр береді. Ғаламның тілдік моделін таразылағанда, мифтік-архетиптік құрылым ішкі» ядросына айналған фразеологиялық тіркестердің ұлттық сана мен болмысты шыңай түсудегі маңызын естен шығармаған жөн. М. Мюллер мифтің лингвистикалық теориясының негізгі идеясын өте қысқа түрде «ежелгі

дүниенің зәһары болған мифология, ақиқатында тілдің дерті еді» [2, 64] деп түйіндейді. Бұл теориялық түйін адамзат санасының поэтикалық және метафоралық сипатын мифологияның алдына шығарады. Тіл – адам ойлауының жемісі. Тілдік құрылымның архаикалық қабатында байырғы таным сілемдерінің сақталуы фразеологикалық тіркестердегі мән-мағынадан көрініс береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Найдыш В.М. Философия мифологии. XIX – начало XXI века. - М.: Альфа-М, 2004. – 544 с.
- 2 Мюллер М. Сравнительная мифология. СПб, 1863 // <http://stud24.ru/philosophy/m-mjuller-sravnitel'naya-mifologiya-1856/111934-329445-page1.html>
- 3 Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу: Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов. В трех томах. Т. 1. – М.: Современный писатель, 1995.
- 4 Потеня А.А. Слово и миф. - М.: Правда, 1989. – 624 с.
- 5 Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. Бірінші кітап. - Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 512 б.
- 6 Аймұхамбет Ж. Миф. Мифология. Мифопоэтика. - Алматы: Эверо, 2017. – 512 б.
- 7 Сағидолда Г. Түркі–моңғол дүние бейнесінің тілдік фрагменттері. – Астана: Сарыарқа, 2011. – 304 б.
- 8 Сыздықова Р.Ф. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы, 1993. – 321 б.
- 9 «Жылаған ата» үңгіріндегі құпияның сыры неде? // <http://alashainasy.kz/gazhain/jyilagan-ata-ungrndeg-kupiyanyin-syiryi-nede-65742/>, «Алаш айнасы, 21.03.2015.
- 10 Үркерлі айдың бәрі қыс //Интернет ресурс: <http://kazgazeta.kz/?p=23628>
- 11 Мәукенұлы Н. Жоғалды жыл. Жоғалды ай. Жоғалды күн. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2004. – 364 б.
- 12 Найдыш В.М. Философия мифологии. От античности до эпохи романтизма. – М.: Гардарики, 2002. – 554 с.
- 13 Уәлиханов Ш. Тәңірі (Қдай) // Көптомдық шығармалар жинағы. 2-басылым. – том. – Алматы: «Толағай групп», 2010. – 376 б.
- 14 Қырғыз халық ертегілері. Т.Зейнәбілов. Аударған. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 176 б.

РЕЗЮМЕ

Связь между языком и мифом является основным принципом мифолингвистической школы. Известно, что сравнительно-исторический метод учитывая использование языковых приложений, привел к исследованию соотношений мифа и языка. Основной языковой вид, связанный с мифологическим мировоззрением, способствовал исследованию в этой области. В статье сделан мифопоэтический анализ фразеологизмов с последующими выводами.

RESUME

The connection between language and myth is the basic principle of the mytho-lingual school. It is known that the comparative-historical method, taking into account the use of language applications, led to the study of the relations between myth and language. The main linguistic form associated with the mythological worldview contributed to the research in this area. In the article, on the basis of these conclusions, a mythopoetic analysis of phraseological units was made and conclusions were drawn.

Аннотация

Осы шақтың қайсы түрі болмасын *-ар*, *-ер*, *-ур*, *-үр* жұрнақтары арқылы жасалады. Бірде нақ осы шақ, бірде істің үнемі істелетіндігін білдіретін ауыспалы осы шақ жасаушы *-ар*, *-ер*, *-ур*, *-үр* жұрнақтарының негізгі қызметі - ауыспалы осы шақ мәнін тудыру. Сондай-ақ мәмлүк қыпшақ тілінде нақ осы шақ *-а*, *-е* және *-ып турур* формалары арқылы да жасалады. Алайда бұл формалар тым аз, әрі өнімсіз қолданылған.

Түйін сөздер: мәмлүк қыпшақ тілі, шақ категориясы, осы шақ, аралас тіл.

Қ.А. Садықбеков

Сулейман Демирел университеті,
филол. ғыл. канд.,
қауым. профессор

Мәмлүк қыпшақ тіліндегі осы шақ категориясы

Орта ғасыр қыпшақ тілінің тарихи мұрагерлерінің бірі - қазақ тілінің тарихын зерттеуде сүйенетін ең маңызды дереккөзі сол дәуірде жазылып осы күнге келіп жеткен ескерткіштер екендігі даусыз. Моңғол шапқыншылығынан кейін түркі халықтарының қоғамдық-саяси өмірінде орын алған әртүрлі өзгерістер олардың тіліне де әсерін тигізбей қоймады. Тіптен түркі жазба-әдеби тілінің жаңа кезеңі, жаңа бір дәуірі басталды деуге де болады. Н.А. Баскаков: «Бір тайпалар бір кезде бір тайпалар одағын құрса, екінші бір кезде басқа бір одақтың құрамына енген, яғни бір кезде бір тайпа үстем болса, екінші бір кезде басқа бір тайпа үстем болатын. Үстем тайпалардың тілі де үстем болып, басқа бір тілдер сол тайпаның тілінің ықпалына көшіп отырған», - дейді [1, 71-72]. XI-XII ғасырларда шығысында Алтай мен Ертістен бастап, Карпат пен Дунайға дейінгі аса үлкен территорияны мекендеген қыпшақ тайпалары көршілес мемлекеттер мен тайпалық одақтарға ықпал жасап, тіпті көптеген мемлекеттердің құрылуына ұйтқы болды. Сол кездегі тайпалар мен этностық топтар күшейіп келе қыпшақ тайпаларының атымен атала бастайды [2, 4]. Гегамондық жағдайда қыпшақ қауымдастығына басқа тайпалар да қосылып, қыпшақтанып, қыпшақ тілінің шеңбері кеңейе түсті [3, 188]. Осылайша XI-XIII ғасырларда жоғарыда аталған аймақтарда қыпшақтардың негізгі этникалық кеңістігі қалыптасты. Моңғол

шапқыншылығынан кейін Алтын орда қыпшақтардың негізгі отанына айналды. Себебі моңғолдар қыпшақтардың саяси үстемдігін жойғанымен қыпшақ тілінің үстемдігін жоя алмады және өздері де қыпшақ тілдес түркі халықтары арасына сіңісіп кетті. Қыпшақ тілінің қолданыс аясы кеңейіп, Мысыр, Шам, үнді елдеріне дейін тарады [4, 305]. Ұлы жібек жолының үлкен бір бөлігі қыпшақ даласынан өтетіндіктен Алтын Орда және мәмлүктер билігі тұсында қыпшақ тілі Еуразия даласы мен Қап тауының арғы-бергі жағында халықаралық тіл деңгейінде қолданылған. Себебі Алтын орда жерін аттап басқан өзге ұлт өкілдеріне, саудагерлерге қыпшақ тілін білу қажеттілігі туындап, өздеріне тілмәштар жалдаған. Тіптен қыпшақ тілді қоғамда өмір сүрген өзге халықтар өз тілдерін ұмытып, қыпшақ тілінде сөйлеуге көшкен. Алайда діндерін ұмытпаулары үшін христиан дінінің заңнамалары мен уағыздарын қыпшақ тіліне аударып, пайдаланып отырған. Міне осылардың нәтижесінде XI-XII ғасырларға дейін түбі бір түркі жұртында ортақ жазба әдеби тіл саналып келген *Қараханит тілі (Қауғар тілі)* моңғол шапқыншылығынан соң саяси және әлеуметтік жағдаяттардың ықпалымен сол кездегі үстем тайпалардың тілінің ықпалына ұшырап, нәтижесінде Орта Азия мен Шығыс Европада, Мысыр мен Сирияда қыпшақ тілінің негізінде жаңа әдеби жазба тіл қалыптасты. Қыпшақ тілі қарапайым күнделікті отбасылық қолданыстан бастап, мемлекеттік тіл деңгейінде қызмет атқарды. Алтын Орда хандарының жарлықтары, мәмлүк сұлтандарының түрлі жанрдағы жазбалары, үнді сұлтандарының жәдігерліктері Хорезмдергі әдеби шығармалар, Армиян-қыпшақтардың түрлі жанрдағы мұралары қыпшақ тілінде хатқа түсті [4, 306]. Міне, осының барлығы Түркологиялық әдебиеттерден *орта ғасыр түркі жазба әдеби тілі, Орта Азия жазба әдеби тілі* секілді жалпылама атаумен аталып келеді.

Сондықтан өз Мәмлүк қыпшақ тіліндегі осы шақ категорияларының жасалу жолдары, осы шақ жасаушы жұрнақтардың тұлғалық және функционалдық ерекшеліктерін зерделейміз. Қыпшақ тілі материалы ретінде XIV-XV ғасырларда мәмлүк қыпшақтары тіліде жазылып, осы күнге келіп жеткен, таза қыпшақ тілінде орындалғандығы айтылып келе жатқан *Мүниетұл Гузат (МГ)*, Сейфи Сараидің *Сүхейл уә Гүлдүрсін (СГ)* атты өлеңдер топтамасы және оғыз-қыпшақ аралас тілде жазылған *Китаб Муқаддима Әбу Ләйс әс-Самарқанди (КМ)*, *Китаб фил-фыкһ (КФ)*, *Китаб фил-фыкһ бил-лисаниит-турки (КФТ)* ескерткіштерін қарастырамыз.

Дүниедегі барлық құбылыстардың жүзеге асуының шарты уақыт пен кеңістік болып табылады. Уақыт пен кеңістіктен тыс амал-әрекет – қозғалыс болып саналмайды. Сондықтан да тілдегі сөздердің ең маңызды тобы етістік десек, етістіктің категориялары ішінде еркеше маңызға ие категорияларының бірі шақ категориясы. Қазақ тілінің грамматикасында: «Шақ іс-қимыл, жай-күйдің орындалу мезгілі мен сөйлеп тұрған уақыт арасындағы қарым-қатынастарды білдіретін грамматикалық категория» делінсе, С.Е. Малов: «Етістіктің шақ формалары сөйлеу кезінен бұрын, сөйлеу кезінен кейін және сөйлеу кезінде болатын қимылдың, уақиғаның уақытын жалпы түрде көрсетеді», - дейді [5, 121]. Өзбек тілшісі А. Ходжиев: «Грамматикалық шақ категориясы амал-әрекеттің сөйлеп тұрған уақытпен байланысын көрсетеді» деген [6, 127]. Жалпы түркологияда шақ категориясына байланысты айтылған пікірлер осылардың төңірегінде өрбиді. Қысқаша айтқанда шақ категориясы амал-әрекеттің орындалу мерзімінің сөйлеп тұрған уақытпен, яғни осы шақпен байланысын білдіретін етістіктің грамматикалық категориясы. Алайда барлық амал-әрекеттің орындалу мерзімін өткен шақ, осы шақ және келер шақ деп үш өлшеммен өлшеу қаншалықты шынайы болмақ? Мысалы үшін біз тілін зерттеп отырған орта ғасыр ескерткіштерінде осы шақ пен келер шақтың көрсеткіштері бір, тек контекстегі мағынасына қарай ажыратылады. Сол секілді қазіргі түркі тілдерінің өзінде өткен шақтың, осы шақтың және келер шақтың бірнеше түрлері бар. Сондықтан да М. Оразов: «*Шынайы дүниедегі уақыт пен шақ түсінігі сәйкес келе бермейді. Грамматикалық шақ түсінігі үш этапқа бөлінеді де, осы шақ негіз етіп алынады. Ал шынайы дүниеде осы шақ жоқ, ол өткен шақ пен келер шақтың түйіскен нүктесінде өте қысқа мерзімді ғана қамтиды*», -

дейді [7, 285]. Ғалымның осы пікірін қолдай келе, шынайы дүниедегі уақыт пен грамматикалық шақ категориясы бір-бірімен толық сәйкеспесе де, бір-бірімен байланысты ұғымдар екенін айтқымыз келеді. Тіпті шақ категориясының шынайы дүниедегі уақыт ұғымынан келіп шыққандығын ешкім жоққа шығара қоймас. Ы. Маманов: «Шақ категориясының объектісі – іс-қимылдың болған нақты мезгілі де емес, нақты мезгілін білдіретін жеке сөздер де емес, шақтық мағына білдіретін етістіктің қалыптасқан формалары», - дейді [8, 103]. Сондықтан да орта ғасыр жазба ескерткіштері тілін зерделегенде шақ формаларының *осыған дейін* және *осыдан кейін* жүзеге асқан немесе асатын амал-әрекеттерді білдіретін формалар болып жіктелгендігін көреміз.

Орта ғасыр мәмлүк қыпшақтары тілінде осы шақ және келер шақ категорияларының арнайы дербес жұрнақтары жоқ. Яғни, осы шақ пен келер шақтың ара жігі толық ажырамаған деуге болады. *-ар, -ер, -ур, -үр* бірде осы шақ, бірде келер шақ, енді бірде істің үнемі істелетіндігін, дүркінділігін білдіретін ауыспалы осы шақ мәнінде жұмсалады. Себебі бұл жұрнақтың мағыналық ауқымы өте кең және актив қолданылған. Көне түркі тілінде оның негізгі мағынасы амал-әрекеттің айтылып жатқанда орындалып жатқандығын, басқа бір іс әрекетпен қатарласа болғандығын, дағдылы әрекетті және келер шақты білдіру болған [9, 76]. *-ар, -ер, -р* қосымшасын зерттеуші ғалымдардың көпшілігі оның бірде келер шақ, бірде осы шақ енді бірде ауыспалы келер шақ мағыналарында қолданылатындығын айтады. Біз сөз етіп отырған мәмлүк қыпшақтары тілінде де өте өнімді, көп мағыналы жұрнақ ретінде ұшырасады. Қандай да бір қосымшаның бірден көп мағынасы болуы заңды құбылыс. Алайда сол мағыналарының бірі негізгі, ал қалғандары қосымшаның жанама қызметі болуы керек. Мәмлүк қыпшақ ескерткіштері тілінде де бұл жұрнақтың ең көп қолданылған қызметіне қарап ауыспалы осы шақ мәні негізгі деуге болады: КФТ: *Ол кишинүң да'уысы ишидүлүр уә дануқы қабул олынур (3а, 21-22) (ол кісінің дауы тыңдалады және куәлігі қабыл болады);* КФ: *Таңры та'ла қаулы биле хикмет вирүр киме дилесе (6а, 4) (Тәңір тағала қаулысымен кімге қаласа соған хикмет (ілім) береді);* КМ: *бир сүннәт ишлемек музд артурур (39а, 2) (бір сүннетті орындау сауапты арттырады);* МГ: *Ол атлар ким аның үзере сүнгү ойнарлар узун чапмақ бирле харап болурлар (16а, 9) (ол сондай аттар, олардың үстінде найза ойнатады, ұзақ шабу арқылы болдырады);* СГ: *Килиб Гүлдирсин күнлине бу сүзлер, Кичиб күнлер, ки буна чара излер (Гүлдирсиннің көңліне келіп осы сөздер, Өтсе де күндер осыған шара іздейді);* тб. Көріп отырғанымыздай, мәмлүк қыпшақ тілінде *-ар, -ер, -ур, -үр* қосымшаларының негізгі қызметі - ауыспалы осы шақ жасау. Қазіргі түркі тілдерінің көпшілігінде осы мәнде жиі қолданылады. Яғни ескерткіштер тілінде етістік түбірлерге жалғану арқылы етістікте айтылған амал-әрекеттің үнемі, дағдылы түрде (бұрын, қазір, келешекте) жүзеге асатындығын білдіреді.

Жалпы орта ғасыр түркі жазба ескерткіштері тілінде нақ осы шақтың синтетикалық формасы кездеспейді. Тіпті мұны қазіргі түркі тілдері үшін де айтуға болады. Қазіргі түркі тілдерінде осы шақ не аналитикалық формамен (*жатыр, тұр, отыр, жүр*), не *-ар, -ер* жұрнақтарымен, не болмаса тарихи тұрғыдан аналитикалық форма болған, кейін ықшамдалып қосымшаға (*-ийор<a йүрүр*) айналған формалармен жасалатындығы белгілі. Жоғарыда да айтып өткеніміздей, осы шақ деген ұғым дерексіз ұғым. Амал-әрекет өткен шақта басталады, келер шақта бітеді немесе осы шақта басталып, келер шақта бітеді. Яғни өткен шақ пен келер шақтың түйіскен тұсындағы қысқа ғана уақыт. Сондықтан да нақ осы шақты ауыспалы осы шақтан немесе келер шақтан айыру қиын. Мәмлүк қыпшақ тілінде де *-ар, -ер, -ур, -үр* жұрнақтары осы шақ мәнінде де жиі қолданылғанын көреміз: КМ: *тануқлуқ вирүрмен сенден өзге теңри йоқ (35б, 5) (Şahitlik ediyorum, senden başka Tanrı yok);* КФТ: *Ол дауы идгенүм тауарны мен издер мандигей (2а, 4) (Ол дауласқан затты мен қалаймын дейді);* Имди ол кады буйурур ол дауы олынған кишиге (4а, 74-75) (*Қазір ол казы үстінен шағым түскен түскен кісіге бұйырып тұр*); КФ: *Таңры та'ладан издер биз, бизе насип ейлейе 'илми билмеги (15б, 3) (Тәңір тағаладан бізге ілім үйренуді нәсіп етуін сұрап*

тұрмыз); *Истер мен сенден разилығы жәннәт истер мен (28a, 1) (Сенен разилығыңды сұрап тұрмын, жәннатыңды сұрап тұрмын)*; SG: *Ни йирге бақсам, анда хүснин гегян күринир (Қай жерге қарасам сол жерде сенің сұлулығың ап-ашық көрініп тұр)* тб.

Нақ осы шақтың тым сирек те болса *-а, -е* жұрнақтары арқылы жасалғанын көреміз: КФФ: *Имди биз ейдевуз қанқы йирде аныт ичмеге ярар, қанққы мәсәлә аныт ичмеге ярамаз (4b, 26-27) (Енді біз айтып жатырмыз, қай жерде ант ішуге жарайды, қай мәселе ант ішуге жарамайды)*; *Имди бу мәсәләнүң хүкмини ашақа айдавуз (4b, 32-33) (Қазір бұл мәселенің үкімін төменде айтып тұрмыз)*. Алайда бұл қосымшаның нақ осы шақ мәнінде жұмсалуды бір ғана ескерткіште кездеседі. Бұл оғыз элементі болса керек. Себебі жұрнақтан кейін жалғанған *-вуз, -вүз* жіктік жалғауы Ескі Анатолия түріктерінің жазба әдеби тілінде өте белсенді қолданылған.

Ескерткіштер тілінде өте сирек те болса *-п турур* аналитикалық формалары арқылы да нақ осы жасалғанын кездестіруге болады: КФФ: *Кафир аман издейип дурур иди мүсұлманлардан (5a, 19) (Кәпір мұсылмандардан сауға сұрап тұр еді)*; *Ануң ичүн қачан алты айдан ексүкде доғурса билинүр ким ол оглан никаһдан доғуп дурур (33ба, 8-9) (Сондықтан да алты айдан аз уақытта туса, демек ол бала некеден туылып тұр)*; МГ: *Булар үзере урушмақ яхшы дөгүл тип турурлар (37a, 1) (бұлармен соғысу жақсы емес деп тұр)* тб.

Қазақ тілінде бұрынғы өткен шақ жасаушы *-ыпты, -ипті* жұрнағы осы жұрнақтың ықшамдалып қалыптасқан түрі. М. Оразов *-ыпты, -ипті* қосымшаларының қазақ тілінде өткен шақ мағынасында қолданылса да, өзге түркі тілдерінде соның ішінде түркімен тілінде осы және келер шақ мәнінде жұмсалатындығын, тіпті өзбек тіліндегі осы шақ жасаушы *-япты* формасы да осы жұрнақпен ұялас екендігін айтады. Мәмлүк қыпшақ тілінде *-ып турур* аналитикалық формасының бұрынғы өткен шақ мәнінде қолданылғанын да көруге болады. Яғни қазіргі қыпшақ тобына кіретін қазақ тіліндегі өткен шақ мағынасы, сондай-ақ оғыз тобына кіретін түркімен тіліндегі осы және келер шақ мағынасының қай-қайсысы болмасын, мәмлүк жазба ескерткіштерінен көруге болады. Тағы бір айта кетерлік жайт, Мәмлүк қыпшақ тілінде тым өнімсіз болып табылатын осы шақ жасаудың бұл тәсілін Алтын орда және Хорезм жазба әдеби тілінің әсері немесе қалдығы деуге толық негіз бар. Себебі Хорезм және Алтын орда аймағында жазылған ескерткіштерде бұл форма осы шақ жасаушы жұрнақ ретінде актив қолданылған. Сондай-ақ мәмлүк қыпшақ жазба тілі Орта Азиялық түркі жазба әдеби тілі негізінде қалыптасқандығы ғалымдар тарапынан айтылып та, дәлелденіп те жүр.

Әрбір шақ формасы (өткен шақ, осы шақ, келер шақ) тарихи тұрғыда тұлғалық әрі семантикалық жағынан қалыптасудың жемісі [10, 239]. Қорыта келгенде, мәмлүк қыпшақ тілінде осы шақтың қай-қайсысы болмасын негізінен *-ар, -ер, -ур, -үр* қосымшалары арқылы жасалады. Алайда аталған жұрнақтың негізгі қызметі іс-әрекеттің үнемі, дағдылы түрде жүзеге асатынын білдіретін ауыспалы осы шақ жасау болып табылады. Нақ осы шақтық мағына осының негізінде қалыптасқан. *-ар, -ер, -ур, -үр* жұрнақтарының мағыналық ауқымы кең болғандықтан мәмлүк қыпшақ ескерткіштерінде келер шақ, есімше, көсемше жұрнақтары ретінде де қызмет атқарады. Мәмлүк қыпшақ тілінде нақ осы шақ *-а, -е* және *-ып турур* формалары арқылы да жасалған. Алайда бұл формалар белгілі бір ескерткіштерде ғана қолданылған және тым өнімсіз. *-ып турур* мәмлүк қыпшақ жазба тілінің негізі болған Орта Азия түркі жазба әдеби тілінің элементі болса, *-а, -е* оғыз тілі негізінде жасалған Анатолия түркі жазба әдеби тілінің элементі болып табылады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Баскаков Н.А. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Лексика. т. IV. - Москва, 1962.
- 2 Садықбеков Қ. «Китаб Муқаддима Әбу Ләйс әс-Самарқанди» ескерткіші және оның тілі. - Алматы: Таңбалы, 2016.
- 3 Сабыр М.Б. Көне қыпшақ жазба ескерткіштерін зерттеудің өзекті мәселелері // The collection of materials International Conference "The Kipchaks Of Eurasia: History, Language, And Written Records" dedicated to the 1100th anniversary of Kimeks State in the Days of Turkish Literature and Culture, Astana-Kazakhstan, 2013.
- 4 Құдасов С. XVI-XVII ғғ. Армян әліпбиімен жазылған қыпшақ тілі ескерткіштері: зеттелуі мен өзекті мәселелері // The collection of materials International Conference "The Kipchaks Of Eurasia: History, Language, And Written Records" dedicated to the 1100th anniversary of Kimeks State in the Days of Turkish Literature and Culture. - Astana-Kazakhstan, 2013.
- 5 Малов С.Е. Памятники древнетюрской письменности Монголии и Киргизии. - Ленинград: Академия наука, 1959.
- 6 Ходжиев А.П. Фейл. - Тошкент, 1973.
- 7 Оразов М. Етістік. - Алматы, 2001.
- 8 Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. - Алматы, 2007.
- 9 Ахметов М. Глагол в языке орхоно-енисейских памятников. - Саратов, 1978.
- 10 Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. - Алматы: Мектеп баспасы, 1988.

РЕЗЮМЕ

Все формы настоящего времени образуются с помощью суффиксов *-ар, -ер, -ур, -үр*. Основная задача суффиксов, образующих переменное настоящее время, обозначающих иногда точное настоящее время, иногда непрерывное действие, *- ар, -ер, -ур, - үр* - создать значение настоящего времени. А также в Мамлюк кипчакском языке точное настоящее время образуется с помощью суффиксов *-а, -е* и *-ып, -туруп*. Однако этих форм слишком мало и они редко используются.

RESUME

No matter what type of present tense are created by the following suffixes *-ar, -er, -ur, -wr*, mostly *-ar, -er, -ur, -wr* suffixes are used in order to make sentences in the Present Simple Tense but sometimes they are also used to make the sentences in the Present Continuous Tense. As well as in the Mamluk Kipchak language the Present Simple Tense can be composed through the forms *-a, -e* and *-ip*. However, these forms are in minority, they are unproductive.

Д.С. Сурова

Восточно-Казахстанский
государственный технический
университет им. Д. Серикбаева,
канд. филол. наук, доцент

Образ ночи в лирике В. Цоя (лингвокультурологи- ческий аспект)

Аннотация

В статье анализируется образ «ночь» в творчестве В. Цоя. Языковая презентация данного концепта связывается с мировоззрением и философией поэта. Дается подробная характеристика плана выражения и плана содержания образа «ночь».

Ключевые слова: рок-поэзия, образность, поэтико-языковая система, пространство, время, действие, экзистенция, концепт.

Современная лингвистическая наука расширяет границы познания языковых реалий, включая в поле зрения все более нестандартные объекты. Сегодня мы наблюдаем возросший интерес лингвистов к феномену рок-поэзии: появляются работы, в которых обосновывается статус данного вида поэтического творчества, исследуются социо-культурные и языковые характеристики отдельных текстов. Такой активный интерес к рок-поэзии обусловлен, на наш взгляд, ее ролью в современном обществе: быть проводником поэтического способа оформления мыслей и эмоций в массовую культуру. Синкретичность рок-поэзии, ее способность соединять черты массовой и элитарной культуры, удовлетворять эстетические запросы разных социальных групп делает ее, безусловно, интересным объектом изучения.

Стилистические особенности рок-поэзии связаны с усиленной ролью коннотации, определяющей эмоциональное воздействие на адресата. Богатство экспрессивных оттенков достигается, прежде всего, использованием образных средств языка (речи), достаточно ярко и необычно представленных в творчестве рок-поэтов. Образные единицы позволяют не просто отразить какие-то единичные факты и реалии, но скорее концентрированно, емко показывают важные для творца стороны жизни с целью их оценивания, эмоциональной презентации. То есть те явления, события, предметы, которые фигурируют в текстах, облакаются в чувственно воспринимаемые формы [1].

В рамках данной статьи сконцентрируем внимание на особенностях образа «ночь» в творчестве музыканта, художника, поэта В. Цоя. Его поэтические произведения интересны и с точки зрения формы существования (симбиоз музыки, слова и представления), и с точки зрения языковых особенностей. Поэзия В. Цоя – это сплетение романтизма, символизма и метафизического восприятия мира. Реальное пространство, в котором существует лирический герой, наполнено чувствами, настроениями, переживаниями, философскими размышлениями о мире, войне, дружбе, любви. Вместе с тем в лирике В. Цоя говорится об обычных предметах, простых реалиях с точными и конкретными зарисовками быта и пейзажа.

В стихах В. Цоя встречается несколько ключевых образов: «зима», «звезда», «сон», «война», «дверь», «дождь», «день», «ночь». Образ «ночь» – один из основных. Он интересен и неоднозначен. Цой неоднократно говорил и в интервью, и в своих стихах, что ночь – его любимое время суток, что он – «ночной человек».

За окнами солнце, за окнами свет – это день.

Ну, а я всегда любил ночь.

И это мое дело – любить ночь,

И это мое право – уйти в тень.

Я люблю ночь за то, что в ней меньше машин,

Я люблю дым и пепел своих папирос,

Я люблю кухни за то, что они хранят тайны,

Я люблю свой дом, но вряд ли это всерьез.

И эта ночь и ее электрический свет

Бьет мне в глаза,

И эта ночь и ее электрический свет

Бьет мне в окно,

И эта ночь и ее электрический голос

Манит меня к себе,

И я не знаю, как мне прожить

Следующий день.

(Ночь)

В поэтико-языковой системе В. Цоя ночь выступает универсальным творческим пространством, наделенным романтическим и мифологическим контекстом, что обусловлено его языковой личностью. Нами было проанализировано 100 лирических произведений В. Цоя. Из них в 28 имеется образ ночи, и в четырёх этот образ вынесен в название: «Видели ночь», «Каждую ночь», «Ночь», «Спокойная ночь». Семантический анализ данного образа позволил выделить основные концепты:

- ночь – время суток,

- ночь – время для действий,

- ночь – время для духовной жизни.

Остановимся подробнее на данных концептах. Образ ночи достаточно часто используется Цоем в прямом значении – временной характеристики.

Это зима, это декабрь,

Ночь будет холодной,

Если верить часам, она уже рядом.

(Гость)

Ночь как время суток – это закономерное положение дел, поэтому в стихах Цоя находим констатацию этого факта:

Я знаю, что если ночь, должно быть темно...

А если утро, должен быть свет.

Так было всегда и будет много лет, и это закон...

(Дети проходных дворов)

Находим тесное «соседство» точной, конкретной зарисовки пейзажа и яркой необычной метафоры, причем образные средства строятся на простом, понятном для всех языке:

Ночь пришла, за ней - гроза,
 Грустный дождь, да ветер - шутник. (Вера, Надежда, Любовь)
 Вместе с тем Цой выходит за границы сложившихся ассоциаций, облакая глубокий смысл в лаконичные формы:

Похоже, что прошлой ночью был звездопад,
 Но звезды, как камни, упали в наш огород. (Жизнь в стеклах)
 Для того чтобы показать, что ночь – это неотъемлемый спутник дня, Цой использует прием антитезы:

Где-то есть люди, для которых есть день и есть ночь.
 Где-то есть люди, у которых есть сын и есть дочь.
 Где-то есть люди, для которых теорема верна.
 Но кто-то станет стеной, а кто-то плечом, под которым дрогнет стена.

(Война)

Я родился на стыке созвездий, но жить не могу,
 Ветер двадцать метров в секунду ночью и днем,
 Раньше я читал книги, а теперь я их жгу,
 Я хотел идти дальше, но я сбит с ног дождем. (Хочу быть с тобой)

Второй концепт образа «ночь» – время действий. Ночь для героя-поэта – это особый притягательный мир, в котором он полон энергии, стремления к действиям и поступкам: «всю ночь так сладко не спал», «и снова приходит ночь, я пьян, но я слышу дождь...».

Динамичность ночи подчеркивается четким ритмом и звукописью, при этом создается образ «живой ночи»:

Ночь, день -	Мой дом,
Спать лень-	Я в нем
Есть дым -	Сижу -
Чёрт с ним.	Пень пнём.

Сна нет -	Есть свет,	
Есть сон лет.	Сна нет.	
Кино -	Есть ночь -	
Кончилось давно.	Уже уходит прочь.	(Ночь, день)

Ночью герой проявляет себя активнее, чем днем: «Прихожу домой я ночью, завожу магнитофон; / И сосед за стенкой стонет, он увидел страшный сон» (Прохожий), «Видели ночь, / Гуляли всю ночь до утра» (Видели ночь).

Он чувствует приближение каких-то перемен в жизни, в обществе:

Ночь коротка, цель далека;
 Ночью так часто хочется пить,
 Ты выходишь на кухню, но вода здесь горька;
 Ты не можешь здесь спать, ты не хочешь здесь жить. (Последний герой)

Более того, Цой готов к переменам, он призывает их. Именно ночью он обретает силу для борьбы и противостояния:

В наших глазах крики "Вперед!" В наших глазах окрики "Стой!"
 В наших глазах рождение дня и смерть огня.
 В наших глазах звездная ночь, в наших глазах потерянный рай,
 В наших глазах закрытая дверь. Что тебе нужно? Выбирай!

(В наших глазах)

Герой-одиночка бросает вызов миру, вступает в оппозицию с ним:
 Я устал от чужих городов, я устал колоть этот лёд.
 Я хотел бы уснуть, но нет времени спать.
 И опять за окнами ночь, и опять где-то ждут меня,

И опять я готов идти. Опять.

(Сосны на морском берегу)

Желание перемен обусловлено метафизическими исканиями лирического героя: он мучается, ищет что-то, не находит покоя: Но сейчас деревья стучат ветвями в стекла, / Ты можешь лечь и уснуть, и убить эту ночь. / Деревья, как звери, царапают темные стекла, / Пока еще не поздно лечь и уснуть в эту ночь (Игра). В данной строфе мы видим одну из характерных особенностей лирики Цоя: в его образах запечатлены знакомые всем явления окружающей действительности в комбинации с нестандартными, неклишированными образами.

Ночь побуждает Цоя не только к действию внешнему, но и к внутреннему, духовному. Третий концепт ночи – духовная жизнь – представляет нам лирического героя человеком, который осознает суетность бытия, его бессмысленность и порой даже абсурдность.

Ночью над нами пролетел самолет,
Завтра он упадет в океан - погибнут все пассажиры.
Завтра, где-то; кто знает, где? -
Война, эпидемия, снежный буран, Космоса «черные дыры».

(Следи за собой)

В стихах Цоя размышления оформляются часто в виде потока сознания, в котором переплетаются реальные картины и ирреальные пространства, образы. Однако явной границы между настоящей действительностью и созданным миром нет, мы чувствуем это на подсознательном уровне [2]: Ночь – окуроченный с оплавленным фильтром, / брошенный тем, кто хочет умереть молодым (Верь мне).

Ключевым моментом образа ночи для Цоя является возможность открыть секреты вечности, найти свое место в окружающей его действительности, преодолеть барьеры реального мира. Ночью Цой живет не столько в реальном мире, сколько окунается в мир фантазий, грез.

Знаешь, каждую ночь я вижу во сне море.
Знаешь, каждую ночь я слышу во сне песню.
Знаешь, каждую ночь я вижу во сне берег.
Знаешь, каждую ночь...

(Каждую ночь)

Гроза за окном, гроза с той стороны окна,
Горят фонари и причудливы тени,
Я смотрю в ночь, я вижу, что ночь темна,
Но это не станет помехой прогулке – романтика.

(Прогулка романтика)

Мы узнаем его как тонко чувствующего и ранимого человека, который видит свою оторванность от реальности, ощущает отсутствие опоры и идеалов:

В небе над нами горит звезда,
Некому кроме нее нам помочь,
В темную, темную ночь.

(Вера, Надежда, Любовь)

Но вместе с тем, ночью лирический герой не одинок, его ночь полна электрического света, мыслей, действий, желаний, дождя [3]: План такой – нам с тобой... / Черная ночь да в реке вода – нам с тобой.

Образ ночи может быть рассмотрен как своеобразное экзистенциальное пространство, в котором происходит трансформация личности, формируется его особое романтическое сознание [4].

На холодной земле стоит город большой.
Там горят фонари, и машины гудят.

А над городом ночь, а над ночью луна,
И сегодня луна каплей крови красна.

(Печаль)

Ты смотришь на Млечный путь,
Я – ночь, а ты – утра суть.
Я – сон, я не видим тебе,
Я слеп, но я вижу свет.

(Дождь для нас)

Анализ образа «ночь» в лирике В.Цоя позволил определить некоторые ее особенности. Образ ночи сугубо реален, даже «вещественен», но вместе с тем и эмоционален, устремлен в иные сферы, к запредельному, находящемуся за рамками нашего восприятия мироздания. Отсюда некоторая размытость, недосказанность, абстрактность образа, сочетающаяся с лаконичным планом выражения.

Концептуальность анализируемого образа позволяет определить, в чем для лирического героя заключается смысл свободы: отсутствие каких-либо прочных привязанностей в окружающей его реальности определяет его готовность бросить все и отправиться покорять неизвестные просторы.

Ночь для лирического героя В. Цоя – это время экзистенциальных размышлений, но вместе с тем и время для реальных значимых поступков, которые дают возможность вырваться из окружающего быта, познать другие стороны реальности, воплотить мечты и желания.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Харитоновна З.Г. «Дети минут» Виктора Цоя: контекст 1980-х годов и современность // Русская рок-поэзия: текст и контекст. – 2013. – №14. – С. 141-149.
- 2 Иванова Е.И. Концепт «Ночь» в структуре языковой личности В. Цоя // Русская рок-поэзия: текст и контекст. – 2013. – № 14. – С. 134-141.
- 3 Алламуратова А.Ж., Алламуратова Г.Ж. Образ ночи в поэзии Кима Совея и Виктора Цоя // Молодой ученый. – 2014. – №4. – С.1184-1186.
- 4 Шаджанова Е.И. Концепт ДЕНЬ в структуре когнитивного уровня языковой личности Виктора Цоя // Вестник Костромского государственного университета им. Н.А. Некрасова. – 2015. – Т. 21, № 2. – С. 134-136.

ТҮЙІН

Мақалада В. Цойдың шығармасындағы «түн» бейнесі талданады. Берілген концептінің тілдік презентациясы ақынның дүниетанымымен және философиясымен байланысты. «Түн» бейнесінің көрінісі мен мазмұны тұрғысынан толық сипаттама беріледі.

RESUME

The author of the article analyzes the image of "night" in the poetic works of V. Tsoi. The language presentation of this concept is associated with the ideology and philosophy of the poet. A detailed description of the expression plan and the plan of the "night" image is given.

ӘОЖ 811.512.122 (075.8)

М.С. Жолшаева

Сулейман Демирель университеті,
филол. ғыл. д-ры,
қауым. профессор

Г.Ө. Мұсабек

Сулейман Демирель университеті,
магистрант

Шарттық қатынастың функционалды-семантикалық өрісіндегі тілдік бірліктердің ерекшеліктері

Аннотация

Мақалада шарттық қатынастың функционалды-семантикалық өрісінің ерекшеліктері қарастырылған. Шарттық қатынастың функционалды-семантикалық өрісін құрайтын тілдік бірліктер жеке-жеке талданып, олардың ФСӨ-дегі орны мысалдармен дәйектеле отырып көрсетілген.

Түйін сөздер: функционалды грамматика, функционалды-семантикалық өріс, шарттық қатынас, тілдік бірлік, ядро, периферия.

Бүгінгі таңда тілді зерттеу барысында оны тек сипаттап, жүйелеу жеткіліксіз. Қандай да бір тілдің табиғатын толығымен ашу үшін, тілді сипаттап, жүйелеумен қатар, адамның сөйлеу процесімен тұтастықта қарау қажеттілігі туындап отыр. Осының негізінде «адам-тіл-ойлау» үштігіне негізделген тіл білімінің антропоцентристік бағыты алға шығып отыр. Сондықтан шарт ұғымының функционалды-семантикалық өрісін анықтау кезінде оның философиямен, логикамен байланысын, осы ұғымның сол салалардағы мағыналық ерекшеліктерін ашып алу маңызды.

Философиядағы *шарттылық* ұғымы мен тіл біліміндегі *шарттылық* ұғымдары бір емес екендігі түсінікті. Сондықтан бұл екі мәселенің басын ашып алған жөн болмақ: философияда бұл *шарттылық категориясы* ретінде қарастырылса, тіл білімінде *шарттылық қатынас* ретінде қарастырылады.

Қоғамның басты қозғаушы күші – адам. Адамның сол қоғамдағы іс-әрекеттері философия заңдарынан бөле жара қарастырылмайды. Ақиқат дүниені танып, болмыс пен шындықтың, әлемдегі құбылыстардың ерекшеліктерін түсіну осы философия ғылымынан басталады. Сол себепті тіл білімі де диалектикалық ұстанымдарға баса назар аударуда. Оның басты қажеттілігі, тілді баяғы құрылымды жүйеде ғана қарастырмай, тіл мен танымның бір-бірімен сабақтастығын көрсету арқылы «әлемнің тілдік бейнесін» ұғынуда көрінеді. Т.Н. Ермекова философиядағы «еш нәрсе жоқтан пайда

болмайды және жоқ болып кетпейді» деген заңдылықты басшылыққа ала отырып: «өзара шарттастықтың негізі – құбылыстар арасындағы ішкі байланыс. Әлдебір құбылыстың орын алуына немесе орындалуына белгілі бір шарт, жағдай қажет болады. Бұл қатынастың тілдік көрінісі – шарт мәнді сөйлемдер», – деп көрсетеді. Яғни, шарт бір нәрсенің екінші бір нәрсеге тәуелді болуы. Бір құбылыстың бар болуынан екіншісінің соған қажеттілігі бола отырып, өмір сүруі.

Ғылым кеңістігіндегі, тілдегі шарттылықты түсіну үшін философиядағы «детерминизм» терминімен астастырып қарау керек. Философиялық энциклопедиялық сөздікте мынадай анықтама берілген: «детерминизм – материалды және рухани өмірдегі құбылыстардың объективті заңды байланысы мен өзара шарттылығы туралы ілім. Детерминизм ұстанымы – ғылымның барлық салаларындағы жетекші идея». Осы анықтамада «байланыс» және «шарт» деген ұғымдар қолданылып тұр. Яғни, байланыс бар жерде шарт та болады деген сөз. Олай болса, ғылымдағы еш нәрсе бос жерде дүниеге келмейді, нөлден басталмайды, барлығы бір-бірімен тарихи тұрғыдан шартталған әрі байланыста дамиды деген қағидада дәлелдей түскендей.

Қазіргі таңда тіл білімінде ерекше орын алған бағыттың бірі – функционалды грамматика. Осы функционалды грамматика негізінде шарттық қатынас та қарастырылуда. Функционалды грамматикада әр категорияны (аспектуалдық, темпоралдылық, таксис т.б.) беруде тілдің деңгейлерін (фонетика, лексика, морфология, синтаксис т.б.) құрылымды грамматикадағыдай жеке-жеке, байланыссыз қарастырмай, әр деңгейге жататын тілдік бірліктерді бір жүйеге біріктіріп қарастырады. Бұл тілдік бірліктердің шарттық қатынасты беру кезіндегі қызметін функционалды-семантикалық өрісті талдау арқылы анықтаймыз. А.Жаңабекова: «функционалды-семантикалық өріс дегеніміз сөйленімде атқаратын не орындайтын семантикалық функцияларының ортақтығына қарай біріккен тілдің әрдеңгейінде жататын тілдік құралдар жүйесі» [1, 75].

Шарттық қатынас ФСӨ-ні құрайтын сөйлеу деңгейінде көрініс табатын функционалды грамматиканың ұғымдарымен, категорияларымен байланыста болады. Соған сәйкес, шартты қатынасты білдіретін тілде қалыптасқан, дайын күйінде қолданылатын тілдік тұлғалармен қоса, сол мағыналық реңкті білдіре алатын тұлғалар да болады. Ол тілдік бірліктерді беретін мағынасы, атқаратын қызметінің ерекшеліктері мен ұқсастықтары жағынан бір өріске біріктіруге болады. Бұл тілдік бірліктердің тобы шарттық қатынастың функционалды-семантикалық өрісін қалыптастырады. Қазақ тіліндегі шарттық қатынастың функционалды-семантикалық өрісі көпнегізді болып келеді. ФСӨ-ні шарттың жасалуына түрлі реңктер беретін аналитикалық-синтетикалық тәсілдер, морфологиялық бірліктер, синтаксистік құрылымдар құрайды.

Шарт – бұл сөйлеушінің қандай да бір әрекетке жету жолындағы қимылының көрінісі [2, 196-198]. Шарттық ұғымы осыдан туындайды. Мысалы: *Әттең, ат үстінде айқас болса, ақтық демі біткенше күш сынасып көрер еді* (Қ. Жұмаділов). Сөйлеушінің ақтық демі қалғанша күш сынасуына керек басты шарт – айқастың ат үстінде болуы.

Қазақ тілінде шарттылық мағынаны туғызатын актив форма ретінде *-ca, -ce* тұлғасы қолданылады. *-ca, -ce* тұлғасының шартты берудегі ең басты ерекшелігі – шарттың айқын көрінуі. *Егер көңілді кірбең ой баспаса, бүгін Әбіш атқа мініп ап, ағындап шапқылар еді* (М.Әуезов).

-ca, -ce формасының басты қызметі шартты білдіру болғанымен, сөйлеудегі семантикалық әлеуеті байқалады. Сондықтан тек шартты емес, мезгілдік қатынасты және сөйлеу кезінде сөйлеушінің эмоциялық реңктерін (өкіну) де білдіре алады. А.Алтаева: «Сөйлеушінің қандай да бір тұлғаны сөйлеу жағдайында өз мақсатына қарай икемдеп қолдануы әдетте сол тұлғаның меншікті қызметінен басқа да қызметте жұмсалыуына қол жеткізеді», – деп көрсетеді [3, 45]. *-ca, -ce* формасының да қолданыста түрлі мағыналық қатынаста жұмсалыуы осымен тікелей байланысты болса керек.

Шартты рай тұлғасы мезгіл мәнді де білдіре алады. Мысалы: *Жігіттер ертеңіне жылқыға барса, торы ат шылбырын сүйретіп ер-тоқыммен бос жүр дейді* (Қ.Жұмаділов). Бұл сөйлемнің беріп тұрғаны мағынасынан торы аттың шылбырын сүйретіп жүруі үшін жігіттердің келуі міндет емес екендігін көреміз. Яғни, *-са* формасының бұл жердегі қызметі – мезгілді білдіру.

Шарттық қатынасты тек қана *-са, -се* формасы емес, түрлі мағыналық қатынастарды білдіруде жұмсалатын формалар да білдіре алады.

Есімшенің -ғанда тұлғасы. Бұл форманың басты ерекшелігі болымсыз тұлғада келу арқылы шақтық мағынаны беруінен көрінеді. Мысалы: *Сізді жол жиегінде жатқан жеріңізден осындағы автобаздың шоферлары тауып алыпты. Солар қолма-қол жеткізбегенде, жағдайыңыз қиын еді* (Қ. Жұмаділов). Яғни, жағдайының қиын болмауының шарты – қолма-қол жеткізгендіктерінде. *Әлгі есерсоқ болмағанда бұл күйге ұшырамас едім-ау, қайдан ғана келе қалды, сол найсап* (Б. Момышұлы). Бұл сөйлемді «*Әлгі есерсоқ болмаса бұл күйге ұшырамас едім-ау*» түрінде де айтуымызға болады. Ал, болымды формада келген есімшенің *-ғанда* тұлғасы шарттық қатынасты бере алмайды. Мысалы: – *Мына Құлынсаздың құлазыған жұртын көргенде, көңіл шіркіннің алабұртып бұзылғаны да баяғы* (Қ.Жұмаділов). *Анасы марқұм айтып отырушы еді: Ағыбай ел қыстауға көшіп келе жатқанда, борандатқан боқырау кезінде туыпты* (Қ.Жұмаділов). Бұл екі сөйлемде де есімшенің *-қанда* және *-генде* тұлғасы шарттық қатынасты емес, мезгілді білдіріп тұр.

Көсемшенің -й тұлғасы. Бұл тұлға шартты мағынаны білдіру үшін өзі де болымсыз формада келіп әрі одан кейін білдірілетін іс-әрекет те болымсыз тұлғада қолданылады. Мысалы: *Екпей егін шықпас, үйренбей білім шықпас* (Мақал-мәтел).

Болымсыз етістіктен кейін келетін көсемшенің *-майынша, -мейінше* формасы да шартты білдіре алады. Мысалы: *Билік осындай жігіттердің қолына тимейінше мына жұрттың соры арылмайтындығын Алдекең баяғыда-ау бағамдаған* (Б. Мұқай). Көсемшенің *-май, -майынша* тұлғаларының шартты білдіруде қатты айырмашылығы жоқ. Тек *-майынша* формасында *-май* формасына қарағанда шарттық мағына анық көрініп тұрады.

Бұдан бөлек шарттық қатынасты білдіре алатын тәсілдерге А. Алтаева аналитикалық-синтетикалық тәсілдер арқылы жасалатын байланысуларды да жатқызады. Солардың бірі – *егер, егер де, онда* жалғаулықтары. Мысалы: *Егер деймін, егер Әулікөл тартылып, сазға, Тентек өзен суалып, қаңсыған сайға айналса, қайтер еді айналайын Алтайым!* (О. Бөкей). *Олжай ерім айтып отырушы еді: жер өртенсе, сумен сөндіріп едің, егер су жанса, немен сөндіріп едің, егер жер емес ел өртенсе немен сөндіріп едің* (О. Бөкей). Бұлардың ерекшелігі – шарттық мағынаны айқындай түсу үшін жұмсалады. Бұл жалғаулықтардың шарттық қатынасты тудыруы үшін міндетті түрде сөйлемде қатысуы міндет емес. Өйткені берілген сөйлемдерде шарттық қатынасты тудыру үшін *-са, -се* формалары қолданылып тұр. Сондықтан да бұл жалғаулықтарды нақтылаушы қызмет атқарады деп атай аламыз.

Шарттық мағынаны күшейту мақсатында қолданылатын тағы бір жалғаулықтарға *әйтпесе, болмаса* жалғаулықтары да жатады. Мысалы: *Әркімнің бір ешкімге айтпайтын шешусіз сыры болуы керек, әйтпесе ол адам емес* (О.Бөкей). Бұл шартты салалас құрмалас сөйлемге қатысты. Сол себепті баяндауышы тиянақты формада келіп әрі бұйрық рай тұлғасында келеді. Осы бұйрық рай тұлғасында келуі шарттық мағынаны одан әрі күшейте түседі. *Тісім барда тас шайнағаным рас, әттең, сол тасқа күндердің күнінде қақаларымды білмедім-ау, әйтпесе шайнамай қылғыр едім, не қуатым жеткенше бытыр-бытыр үгер едім* (О. Бөкей).

Шартты райға бол көмекші етістігінің тіркесіп келуі арқылы да шарттық қатынас жасалады. Мысалы: *Көзін жұмса болғаны, ақ үйлер сол орнында әлі отырған сияқтанады*

(Қ. Жұмаділов). Бұл жерде де негізгі шарттық мағына грамматикалық форма арқылы беріліп, *бол* қосымша реңк үстеп тұр.

Шарттық мағынаны берудің тағы бір жолы – *екен* және *деп* етістіктерінің келуі арқылы. Мысалы: *Әкесі қателесті екен деп балаларына қиянат жасауға болады ма екен?* (Б. Мұқай). // *Әкесі қателесе*, балаларына қиянат жасауға болады ма екен?

Сөйлеушінің сөзіне күшейткіш мән беру мақсатында шартты формаға *-ақ* демеулігі жалғанады. Мысалы: *Бас көтерсе-ақ душманның оғы іздеп таба қоятын* (Б. Мұқай). Бұл сөйлемді *Бас көтерсе болды, душманның оғы іздеп таба қоятын* түрінде да айта аламыз. Сондықтан *бол* көмекші етістігінің тіркесіп келуі арқылы жасалатын және *-ақ* демеулігі арқылы шарттық мағынаның жасалуы бір-біріне функционалдық параллель бола алады.

Шарттық қатынастың берілуі тек морфологиялық бірліктер арқылы емес, синтаксистік деңгейде де беріледі. Сөйлем арқылы шарттық қатынастың берілуі кезінде орын тәртібі сақталады. Бұл «тема-ремалық» қатынасқа сүйенеді. Мысалы: *Сарыбелден кеткің келіп жүрсе* (Т), *онда бізге кел* (Р) (Б. Соқпақбаев). Бірақ сөйлеушінің мақсатына қарай шарттық қатынасты жеткізуде сөйлем «тема-ремалық» тәртіпке бағына бермейді. Яғни, керісінше «рема-темалық» тәртіпке құрылады. Мысалы: *Тесіктің арғы аузы Алтын төсегінің астында болса. Ол екеуімізден басқа ешбір жан білмесе бұл тесікті. Қалаған уақытта кіріп, шығып жүрсем. Дәл бір мың бір түн ертегісіндегі тәрізді. Шіркін, қандай рақат болар еді* (Б. Соқпақбаев). Сөйлеуші ойын даралап, ерекше реңк үстеу үшін тәртіпті өзгертіп қолданған.

Шарттық қатынасты білдіруде тыңдаушыға айтылмақшы болған ойды жеткізудің тағы бір тәсілі – интонация. Бұл тәсілдің басты ерекшелігі тыңдаушыға айтылып жатқан ақпаратты қабылдауы кезінде эмоциясына әсер етуі. Мысалы: *Әлде, қызды ауылына жібере тұрып, бірер жыл дүниенің аңысын аңдасам ба екен. Жоқ. Аз ғана болса да айрылуға қимадым. Бір кетсе, біржолда кететіндей. Әрі мұндағы жағдайым да тығырық. Өзім де ауылға барып, үш-төрт жыл қызмет атқарып, аз-мұз қор жинап қайта оралам ба... Онда... қарайып, бар білігім көмескі тартуы тағы мүмкін ғой. Осында қалсам... Уақытша болса да бәрін тастап, кетіп отырсам... Қалсам... Кетсем...* (М. Мағауин).

Шарттық қатынас мәтін деңгейінде де беріліп отырады. З.Ш. Ерназарова «мәтін деп сөйлеуші мақсатына сай аяқталған ойды білдіретін бір немесе бірнеше сөйлемдер тізбегін айтамыз», - деп көрсетеді [4, 158]. Табиғатта болып жатқан құбылысты бір сөйлемнің бойына сыйғыза алмайтын кездер болады. Соған сай, шарттық қатынас та бір немесе бірнеше сөйлемнен тұратын мәтін арқылы тілде көрініс табады. Мысалы: *Шіркін, жер бетінде тек түнек болса. Адамдар тас қараңғы түнекте өмір сүрсе. Біреудің арық, біреудің семіз екені, біреудің киімі жыртық екені сонда байқалмас еді ғой. Біреу өзін артық санап, мақтанбас еді. Енді біреу кемдігіне қорланып, күйзелмес еді* (Б.Соқпақбаев).

Мәтін деңгейінде ойдың тиянақты беріліп, тиянақты жеткізудің тағы бір жолы қыстырма сөздер арқылы жүзеге асады. Мысалы: *Амалдап, Алматыға жетсек, арғы жағы уайым емес. Алматыға құрығанда бір жеті жүріп барамыз. Олай болса, ең кемі, бір жетіге жетерлік жол азық керек* (Б. Соқпақбаев).

Синтаксистік деңгейде диалог арқылы да шарттық қатынасты көруге болады. Мысалы:

– *Той менікі!* – дедім. – *Барам, отырам, көрем!.. Егер дәл осы қазір маған өзіме лайықты құрмет жасамай, далаға сүйрепек болсаңдар, арты үлкен шатаққа айналады!*

– *Онда...* – деді бастық аз ғана аңырап барып, зорлана жымып, – *тыныш отырсаңыз...*

– *Отырам, – дедім. – Тыныш отырам. Көремін, ішемін, жеймін! Солай!*

– *Кім деп тұрсыңдар мені?!* (М. Мағауин).

Сонымен, шарттық функционалды-семантикалық категориясындағы морфологиялық және синтаксистік құрылымдардың орнын, қызметін қарастыру барысында бұл тілдік бірліктердің өзіндік атқаратын қызметтері көрінеді. Морфологиялық және синтаксистік

деңгейлердің қызметін көрсету кезінде функционалды-семантикалық өріс құрылымына баса назар аудару қажет. Қандай да бір семантикалық категорияны білдіруге қатынасатын түрлі деңгей бірліктері бір-бірімен қатынасқа түседі. Семантикалық мағынаны білдіруге қатысатын тілдік бірліктер ортақ семантикалық функцияларына байланысты бір өріске бірігеді. Осы өріске бірігуіне байланысты әрқайсысының орны болады. Бірі өрістің негізін құрап ядросында орналасса, екіншілері шеткері аймақта орналасады.

Шарттық қатынастың функционалды-семантикалық өрісінің құрылымына келер болсақ, функционалды-семантикалық өрісінің негізін көп жағдайда тілдік деңгейлердің ішінде морфологиялық бірліктер (*-са, -се, -й, -ғанда, -май, -майынша*) құрайды. Аналитикалық-синтетикалық тәсілдер мен синтаксистік құрылымдар шеткері аймақта орналасып нақтылаушы қызмет атқарады. Одан бөлек, шарттық қатынасты білдіруде морфологиялық категориялар басқа тілдік деңгейлермен валенттілік қатынас құрайды. Мұндай жағдайларда ФСӨ-нің негізін морфологиялық категориялар құрайды.

Қорытындылай келе, шарттық қатынасты беруде, оларды жасауда морфологиялық бірліктердің, оның ішінде шартты райдың *-са, -се* формасының алар орны ерекше. Бірақ, шарттық қатынасты білдіруде актив түрде қолданылатын *-са, -се* формасының өзі кейде шартты жасай алмайды. Сол үшін контекстік мағынаға баса назар аудару қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Жұмсалимды грамматика (монография-оқулық). – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2016. – 508 б.
- 2 Қазақ грамматикасы. – Астана: Астана полиграфия, 2002. - 748 б.
- 3 Алтаева А.К. Шарт мәнді сөйлемнің танымдық және коммуникативтік әлеуеті. – Алматы: Тұран университеті, 2014. - 299 б.
- 4 Ернарарова З.Ш. Сөйлеу тілі синтаксисінің прагмалингвистикалық аспектісі. – Алматы, 2001. - 198 б.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена языковым единицам выражения условности в казахском языке. Основное внимание в работе авторы уделяют особенностям семантики, организации и функционирования сложных условных конструкций. А также анализируются языковые единицы, принадлежащие к периферии функционально-семантического поля условности.

RESUME

The article is devoted to the language units expressing conditional relationships in the Kazakh language. The authors pay special attention to the peculiarities of semantics, organization and functioning of complicated conditional constructions. There are also analysed the language units belonging to the periphery of the functional-semantic field condition.

М. Шіменбаева

«Тұран-Астана» университеті,
магистрант

А.А. Амангелді

«Тұран-Астана» университеті,
филол. ғыл. канд., доцент

І. Есенберлиннің «Көшпенділер» романындағы тарихи және көркемдік шындықтың берілуі

Аннотация

Мақалада туындыдағы тарихи фактімен көркемдік шешім арақатынасы, қазақ тарихы прозасындағы «Көшпенділер» трилогиясының орны мен рөлі, уақыт пен кеңістік, шығарманың сюжеттік желісі мен композициялық құрылысы талданған.

Түйін сөздер: көркем шындық, тарихи шындық, тарихи факті, тарихи проза, уақыт бірлігі, тарихи уақыт, ретроспекциялы уақыт, кеңістік, көркем қиял, көркемдік болжам, қаһарман, сюжеттік желі, композициялық құрылыс.

Эстетикалық сананың және әдеби-теориялық даму барысында өнердің әр дәуірдегі даму процесінде күшті өзгерістерге түсетін «көркем қиял және көркемдік болжам» атты екі теориялық категория қалыптасты. Өнертанушы мамандар қиялды суреттердің нақты шындықты қаз-қалпында, өмірді дәл өмірдегідей суреттеуден ауытқу құралы деп ұғынады. Тарихи шындықты көп әсірелемей, негізін сақтай отырып суреттеу тәсілін болжау деп таниды. Тарихи романдар жөніндегі зерттеулердің қомақты тізіміне көз салсақ, шығармадағы көркем қиял мен тарихи шындықтың ара қатынасы мәселесіне соқпай өтетіні жоқ. Бұл жұмыстарды «қиял мен болжалдың» жалпы теориясы оның әдебиеттегі рөлі, жанрдың типологиялық белгілерін анықтаудағы қызметін анықтауға талпыныс жасады. Көркем қиял өнердегі дүниені танудың өзінше ерек құралы. Көркем образ өмірлік негіз бен көркемдік қиялдың тоғысынан тұрады. Әдеби шығарманы жазуда жазушы өзінің творчестволық қиялында образ туғызады, содан кейін барып оны көркем бейнелеуге қажетті құралдарды таңдайды. Тіпті жазушы өмірде нақты болған тарихи тұлға жөнінде жазып отырған күннің өзінде, оның барлық сипатын өмірде болған күйінде шығармаға көшірмек емес, оның басты қасиеттерін, өміріндегі үлкен әрекеттерін негіз ете отырып, өз прототипін көркемдік құралдардың құзырына бағындырып жаңа әдеби

тұлға жасайды. Сондықтан да, көркем қиял – өнердің табиғатын анықтайтын басты сипат болып табылады. Ал, көркемдік болжам көбіне документті шығармаларға тән. Дегенмен, ел тарихи шағармалар табиғатына етене жақын. Көркемдік қиял мен көркемдік болжал бір-бірімен тығыз байланысты болғанмен, екеуінің арасындағы елеулі айырмашылықты да есте тұтқан жөн. Яғни көркем қиял – әдеби образды тудырудың негізгі тәсілі, көркем ойлаудың ерекшелігін айқындайтын сипат. Ал, көркемдік болжал болса документтерге, тарихи деректерге құрылған тарихи шығармалардың жанрлық ерекшелігін көрсетеді. Демек, көркемдік болжал белгілі бір фактілер төңірегінде туындайды [1, 14]. Тарихи романдардың жанрлық ерекшеліктерінің ең басты көрсеткіші дәуір шындығын тарихи деректерге, фактілерге, документтерге сүйене отырып ашуында дегенге ден қояр болсақ, роман табиғатындағы сол тарихи деректерге негізделген көркемдік болжалдың табиғатын ашудың ролі зор. Ол үшін, әрине, ең алдымен сол кезеңдегі сақталып қалған деректерді роман табиғатымен салыстыру қажеттігі туады.

Тарихи факті – ол біздің санамыздан тыс өмір сүретін және өзіне ғана тән белгілі мазмұны бар объективті шындық. Көркем шығармалардағы тарихи деректермен көркемдік шеберліктің жігін ажырату ежелден келе жатқан және болашақта да жалғаса беретін шексіз, қызық та, күрделі мәңгілік проблема. Тарихи шығармадағы тарихилық пен көркемдіктің ара қатынасы, айналып келгенде, жазушының шеберлік қырын ашады.

«Көшпенділер» трилогиясының да тұтас табиғатына осы тұрғыдан көз салсақ, небір қызғылықты мәселелердің бас көтеретініне көз жеткіземіз. Трилогияның қамтыған кезеңі бірер жыл немесе белгілі бір тарихи кезең, әлде тұтас дәуір емес, қазақ халқының қалыптасуынан бастап, қабырғалы ел болғанға дейінгі небір қиын-қыстау уақыттардың тоғысынан құрастырған әлденеше ғасырға созылды. Сондықтан да, бұл кезеңдерге қатысты тарихи деректер, фактілер мен документтер ауызекі мағлұматтар өте мол. «Көшпенділер» трилогиясы хронологиялық жүйеге құрылған тарихи шығарма. Ондағы баяндалатын оқиғалар негізінен тарихи жүйемен дамып, өрбіп отырады. Ондағы суреттелетін негізгі оқиғалар басты қаһармандар тарихта болған, автор оның барлығын тарихи деректерден алған. Сондықтан тарихи шығарма табиғатынан көркем қиялдан гөрі көркемдік болжалдың салмағы басым. Әр кезеңдегі тарихи деректермен мағлұматтарды, ғалымдар еңбектерін барынша тереңдей зерттегені шығарма табиғатынан айқын аңғарылады.

«Әбілқайыр ірбіс терісінің үстінде аунап түсіп, толғанып жатыр». Дешті Қыпшақтың бағы тая бастаған жеке билеушісінің осы ішкі толғанысы мен трилогияның бірінші кітабы басталады. Әбілқайырды іш-құсаға салған бұл толғаныс роман желісінің бүкіл тамыр-тамырына таралатын болашақ ұлы оқиғалардың бастау бұлағы. Арғы-бергі ата дәстүрін есіне алып, шиеленіскен түйіннің шешімін таба алмай шерменде болған Әбілқайыр толғанысының сырын: «Көк Орда ел-жұртын жеке билеп келген Әбілқайыр мен қазақ Ордасын бөліп аламын деген Жәнібек сұлтанның таласы әлдеқашан-ақ басталған. Бұлар бір-бірін жан алқымынан ала түсер көкжал қасқыр мен арлан тазы теңдес араларында бітім болуға тиісті емес. Бірақ әлі қарсы шабар күн туған жоқ, тек қазір сол күнді күтіп жүрген жағдайлары бар», - деп түсіндіреді автор [2, 52]. Ақыры бұл тартыс былай аяқталады: «Жәнібек пен Керей Моғолстан ханымен бір ай бірге болып, бір ыдыстан ас ішіп, бір ауыздан сөз шығарысып, тату-тәтті бітімге келді. Исан Бұғы көшіп келген қазақ руларына бүкіл Шу, Сарысу, Талас, Бадам өзендері бойымен Қозыбас Қара таудың Моғолстанға қарайтын теріскей жағын тегіс қонысқа берді» [2, 118]. Осылайша, роман желісіне негіз болған қазақ хандығының құрылуы жөніндегі ұлы тартыс аяқталып, енді оқиға бұның қалыптасу дәуіріне ұласады. Романның тең жарымы осы желіге, яғни қазақ хандығының пайда болуының тарихи алғышарттарына арналған. Бұл орайда да жазушы көркем қиялдан гөрі тарихи деректерге негізделген көркемдік әрлеуге көбірек жүгінеді.

Жазушы қолына түскен деректерді көркем шығарманың әріне айналдыра отырып, өзінше дамыта пайдаланған. Қобыландының Дайырқожаны абайсызда өлтіруіне өзінше

дәлелдер келтірген. Ол – Қобыландының Әбілқайырдың қызы Гүлбахрам – патшайым сұлудан дәмеленуі. Ал, Ақжол би сұлудың сүйгені Саян батырды қашырып, көмек көрсетеді. Екі алыптың соқтығысуының басты себебі де бұл емес. Оның тізгіні хандар қолында жатыр. Әбілқайыр Ақжол мен Қобыландының арасына астыртын шам тастап, шиеленістіре түскен [3,146]. Оның мақсаты енді ғана ұйып, одақтас болып келе жатқан Арғын, Қыпшақ руларының арасына жік салып, Керей мен Жәнібек одағын бұзу болатын. Әбілқайыр ойы белгілі дәрежеде іске асқанымен, мақсатқа жеткізбейді, қайта керісінше Жәнібек пен Керейге сылтау болады. Ақжол бидің өлімі қауға тиген оттай болды, Әбілқайырдың зорлығына әзер шыдап отырған ел Жәнібек, Керей сұлтандардың соңынан үдере көшті. Бұл жерде жазушы тарихи деректер негізінде көркемдік әрлеуді дамыта пайдаланған.

Жетпісінші жылдарға дейінгі кезеңде қазақ халқының және тарихын бейнелеуге деген жазушылар ықыласын тежеген бірнеше объективті себептер болды. Оның ең бастысы – отызыншы жылдардан кейінгі әдебиеттің саясат қол шоқпарына айналып кетуі болды. Тарихқа қатысты архив деректерінің барлығының қатаң есепке алынып, көп дүниелердің құпияға айналуы да қаламгер қолын байлады. Бұл уақытта қазақ жазушылары үшін үлкен талант, мол тәжірибе, шығармашылық батылдық қажет болды. Осы тәуекелге алғаш бел буған қаламгер І. Есенберлин болды. Сол кезең тұрғысынан алғанда, мұның өзін қаламгерлік ерлік деп бағалауға болар еді. Өйткені жазушы өз еңбегін трилогияның соңғы кітабынан бастайды. Ол талай адамдардың тағдырында қайғылы орын алған, солақай саясаттың соққысына іліккен әйгілі Кенесары Қасымов көтерілісіне арналған болатын. Ал, «Алмас қылыш», «Жанталас» романдарында қазақ әдебиетіндегі тарихи тақырып шеңберін бес ғасырға әрі жылжытып, қазақ халқының қалыптасуы мен жетілу тарихының тұтас картинасын жасады. «Көшпенділер» трилогиясы қазақ тарихи романын тарихтың терең қойнауына тереңдетумен ғана бағалы емес, қазақ тарихи прозасының белгілі кезеңінің көркемдік жетістігінің көсеткіші болды. Ол қазақ тарихи прозасының, әсіресе, тарихи роман жанрының қаулай өсуіне ықпал етті. І. Есенберлиннің ізін қуа әлденеше тарихи романдар жарыққа шықты. Мәселен, Ә. Әлімжанов, М. Мағауин, Ә. Кекілбаев, С. Сматаев, Қ. Жұмаділов сияқты талантты қаламгерлер шығармашылығы бұған толық дәлел бола алады. Бұл қаламгерлер шығармалары І. Есенберлин суреттеген дәуірдің әр кезеңін жеке шығармалардың тақырыптық арқауына айналдырып, бекіте түседі.

Тарихи шығармалардағы әдебиет тану ғылымының аса мән беретін мәселесінің бірі – тарихи шындық пен көркемдік шындықтың арақатынасы. Бұл мәселе әр жазушы шығармасында өзінше көрікке ие болады. Ол айналып келгенде, жазушының тарихқа деген көзқарасын, оның жалпы қоғамдық ой-санамен астасып жатқан дүниетанымын танытпақ [4, 67]. Ең алдымен, «Көшпенділер» романын жазуда жазушының тарихи жазба деректерді, фактілерді, ауызша жеткен ел әңгімелерін молынан пайдаланғанына көз жеткіздік. Жазушы шығармада оларды пайдаланудың әртүрлі тәсілдерін қолданады. Бірде тарихи деректі тек негіз етіп алып, оқиғаны өзінше өрбітеді. Мұндайда шығарма астарындағы тарихи дерек айқындалып тұрмайды. Жазушы оқиғаның тарихи қаңқасын ғана сақтайды. Енді бір жағдайда жазушы тарихи деректерді нақтырақ келтіреді, бұл әсіресе, жазушының шежірелі жазба деректерді пайдалануында көбірек кездеседі. Тағы бір орайда жазушы тарихи фактілерді нақты көрсетеді. Тіпті сол деректердің кімнен немесе қай еңбектен алғандығына да автор сілтеме жасайды. Жазушы өз еңбегінің тарихи негізін бекіте түсу үшін осындай тәсілге мақсатты түрде барғанға ұқсайды.

«Көшпенділердегі» тағы бір ерекшелік, ондағы фольклорлық материалдардың ұшан-теңіз молдығы. Бұл жалпы қазақ халқының тарихи ерекшелігінен туындаған қажеттілік болса керек.

Демек, І. Есенберлин өзінің өткен заманының тарихи шындығын оқырман көз алдына нақты елестетіп, оның жанды көрінісін жасай білген. Автор бұл орайда жазба

деректерге тарихи этнографиялық материалдарға иек сүйеген. Әрине шығармада жазушының көркемдік әрлеу нышандары да мол, бірақ оның өзі сол кезеңдік тарихи шындық шеңберінен аспайды, қайта тарихи материалдармен астарласып, көркем шығармаға тән жарасымға ие болған.

Қандай шығарма болмасын, негізінен белгілі көркемді құралдармен әдіс-тәсілдердің нәтижесінде дүниеге келетіні мәлім. Олар өзінше жүйе түзе келіп шығарманың басқаға ұқсамайтын ерекше тұтас табиғатын құрайды.

«Көшпенділер» трилогиясындағы көркемдік сипаттардың қай-қайсысы болмасын авторлық мұрат-мақсатқа бағындырылған. Ол мұрат – осы уақытқа дейін көркем шығармаға арқау бола қоймаған қазақ халқының көне тарихын барынша мол қамтып, оны халық ретінде пайда болып, қалыптасу жолдарындағы айтулы кезеңдер сипатын оқырманға толық жеткізу.

Көшпенділердегі сюжет пен композиция мәселесі де романда хроникалық жүйеге бағындырылған. Үш романның басынан аяғына дейін тартылған тұтас сюжеттік желі жоқ. Әр кезеңдік келелі оқиғаларға құрылған жеке сюжеттерді халық тарихының шежіресі іштей туыстастырып, жалғастырады. Үзік сюжеттердің құрамдылығы әсіресе, «Алмас қылышта» басым көрінеді. Хронологиялық сипаттың басым көрінетін тұсы да осы бірінші кітапта. Бұл кітапта әдеттегі өлшемнен асып кететін тұстар да баршылық, оны да көрсетуге тырыстық. «Жанталаста» сюжеттік желілер Абылай ханның маңайында топтастырылса, «Қаһарда» Кенесары қозғалысының айналасында шоғырланған. Шығармада өзінше сюжеттік жүйе түзейтін ретроспекциялық шегіністер де мол. Айналып келгенде, осының барлығы ерекше композициялық құрылым түзейді.

Трилогияның үш кітабының басты қаһармандары тарихта болған реалды адамдар, солай бола тұра, көркемдік кейіпкерлер өмірлік прототип пен авторлық қиялдың қосындысынан тұрады. Қандай оқиға болмасын, белгілі уақыт пен кеңістік ауқымында өтеді. Трилогиядағы уақыт бірлігін тарихи уақыт, ретроспекциялы уақыт деп екі типке жіктедік. Олардың шығармадағы көріну формасына, суреттелу принциптеріне назар аудардық, шама-шарқымыз келгенше талдау жасадық.

«Көшпенділердегі» кеңістік ұғымы да аса ауқымды проблема екендігіне көз жеткіздік.

Қорыта келгенде, І. Есенберлин ұлт тарихының энциклопедиясын сонау қиын-қыспақ құрсау кезеңде алғашқы болып халқына сыйлаған үлкен талант иесі. Тарихи тақырыптарды да бүгінгі күн тақырыбына да қатар алып, еркін меңгерген жазушы. Тарихи тақырыптағы шығармалары «Көшпенділер», «Алтын Орда» трилогияларын жазуға жұмсаған қыруар еңбектерінен басқа, І. Есенберлиннің өзге тақырыптық желідегі туындыларының өзі де бір адамның ғұмырына аз табыс емес.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 XIX-XX ғасырдағы қазақ әдебиетінің тарихы. Кеңес дәуірі. 9-том.
- 2 Есенберлин І. Он томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1986.
- 3 Есенберлин І. «Көшпенділер» тарихи роман. 1, 2, 3-кітап. - Алматы, 1976.
- 4 Қонаев Д. Бір жасы мың болған // Егемен Қазақстан. – 1993. - 30 қыркүйек.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется взаимосвязь между историческим фактом и художественным решением в искусстве, ролью и местом трилогии «Кочевники» в казахской исторической прозе, времени и пространства, сюжетной линии и композиции.

RESUME

The authors of this article analyzed the relationship between the historical fact and the artistic decision in art, the role and place of the trilogy "Nomads" in the prose of the Kazakh history, time and space, the plot line and composition.

D.E. Gaipov

Suleyman Demirel University,
Candidate of Sciences,
Assistant professor

Towards the Multilingualism and Bi/Multiliteracy Issues in Kazakhstan

Annotation

This paper deals with the study of good practice on multilingualism and multilingual education around the world focusing on the historical background of Kazakhstan in regard to its multilingual policy and adoption of a variety of writing systems historically as well. Also, the concept of bi-literacy has been discussed as it is considered to be a topical question in Kazakhstan.

Key words: Multilingualism, bi-literacy, tri-lingual education.

The terms of bilingualism and multilingualism have been discussed in many ways for the last several decades. For some scholars the bilingualism or multilingualism means full fluency in two or more languages [1], [2] whereas another group of scholars claim that bilinguals and monolinguals are the people who can function in each language according to the given needs [3], [4], [5]. These arguments deal with the scientific explanation of the given phenomenon based on the definite research data collected from different contexts and settings. Kazakhstan is considered to be a bilingual country for its diverse ethnicities and the alternative use of the Kazakh and Russian languages officially which has a deep historical background for its establishment [6].

Language contact causes bilingualism as a rule depending on one or several of its factors such as:

- Politics
- Natural disaster
- Religion
- Culture
- Economy
- Education
- Technology [7].

Politics, culture, economy, education and technology are the factors that influenced the languages situation in Kazakhstan since the last century. Briefly we can see how the listed factors constitute the bilingualism and multilingualism in Kazakhstan. The political premises play the central role which determined the language policy between 1929 and 1989 [8]. From the linguistic perspectives Kazakhstan changed its writing system twice, thus three generations used three types of writing as follows:

- ... - 1929, Arabic based writing system
- 1930 – 1939, Latin based writing system
- 1940 – present time, Cyrillic letters

A dispute on adopting a Latin based writing system among scholars, state body and publicly is still in progress [9]. The settlement of a large group of Slavic people in Kazakhstan due to the political reasons in the mid 20th century and the loss of a huge number of indigenous people during the famine between 1916 and 1922 reshaped the proportion of different ethnicities inhabiting in the country [10]. The variety of ethnicities preserving their peculiar cultures made the country multi-ethnic and multicultural. With the adoption of the Cyrillic based writing system the Russian language gained the dominant role over the Kazakh language in bureaucratic and official domains in the country which made it attractive and an advantageous value in terms of employability and an opportunity for getting a well-paid job. In this respect most of the parents send their children to the Russian secondary schools with the aim of getting a high standard of education which will give the opportunity to get a well-paid job [11]. However, the English language is gaining more popularity in terms of the factors of education and technology for the last decade in Kazakhstan [12]. The adoption of English both in the system of education in some official contexts and settings have been disputed in recent years, even though the Kazakh, Russian and English languages can be equally and officially used in Higher Education in particular [13]. It is worth mentioning the Romaine's typology of bilingualism which categorizes the typical language contact within family settings [14]:

Type 1: One person, one language:

- the parents have different native languages with each having some degree of competence in another language;
- the language of one of the parents is the dominant language of the community;
- the parents each speak their own language to the child from birth.

Type 2: Non dominant home language / one language, one environment:

- the parents have different native languages;
- the language of one of the parents is the dominant language of the community;
- both parents speak the non-dominant language to the child, who is fully exposed to the dominant language only when outside the home, and in particular in a nursery school.

Type 3: Non dominant home language without community support:

- the parents share the same native language;
- the dominant language is not that of the parents;
- the parents speak their own language to the child.

Type 4: Double non dominant home language without community support:

- the parents have different native languages;
- the dominant language is different from either of the parents' languages;
- the parents each speak their own language to the child from birth.

Type 5: Non-native parents:

- the parents share the same native language;
- the dominant language is the same as that of the parents;
- one of the parents always addresses the child in a language which is not his / her native language.

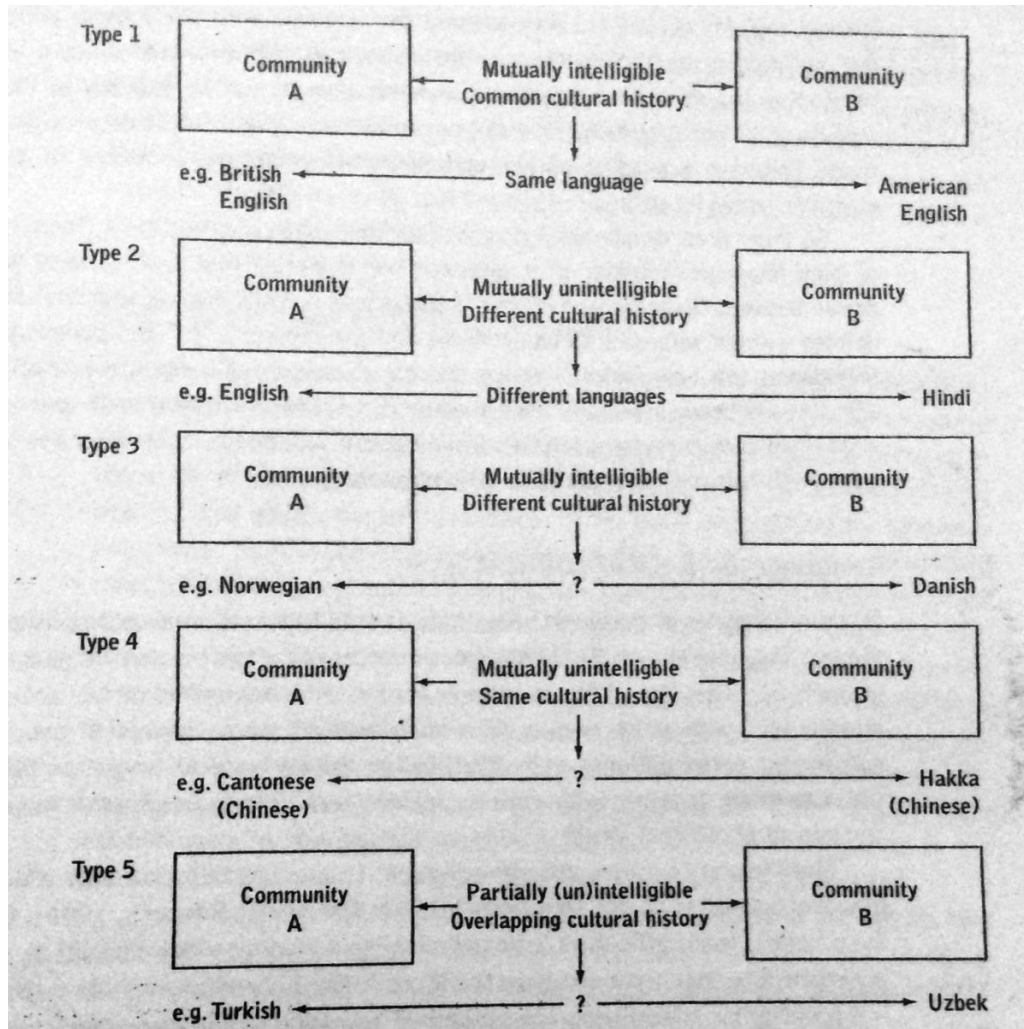
Type 6: Mixed languages:

- the parents are bilingual;
- sectors of community may also be bilingual;
- parents code-switch and mix languages.

The typology of a bilingual child clearly describes the different types of contexts or settings of which the languages provided the child is exposed to.

Another important issue of multilingualism is the relationship between languages and dialect which to a large extent describes the contact and intelligibility between different types of languages. In the table below Crystal describes the degrees of intelligibility between different types of languages [15]:

Five types of relationship between language and dialect

The figure mostly emphasizes the distinction between the language and dialect based on the criteria of mutual intelligibility. There is no pure linguistic definition of a language, nor is there a real distinction to be drawn between language and dialect. Language is a social notion, it cannot be defined without reference to its speakers and the context of its use [7]. The research suggests that there are at least eight overlapping and interacting benefits for a multilingual person, encompassing communicative and cultural advantages [16]:

Communicative advantages:

- relationship with parents;
- extended family relationships;
- community relationships;
- transnational communication;
- language sensitivity.

Cultural advantages:

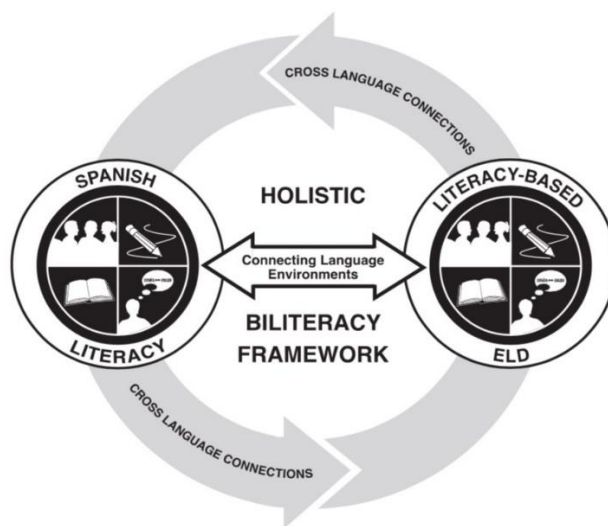
- having two or more worlds of experience;
- economic advantages.

Cognitive advantages:

- advantages in thinking, creative thinking.

Having discussed the characteristic features of multilingualism it is significant to see the relationship between the multilingualism and bi/multiliteracy in the context of multilingual education. The term bi/multiliteracy means being able to read and write in two or more different languages [17]. The issue of trilingual education has been disputed among scholars and policymakers recently in Kazakhstan. The nature of dispute is really reasonable due to the fact that the intended reform in the educational system suffers from lack of the empirical research. The study of bi/multiliteracy and applying its theory and practice in the process of educational reform towards trilingual system of education will shape a sustainable progress in the educational system. W. Sparrow offers the following holistic biliteracy framework [18]:

A holistic biliteracy framework

The holistic biliteracy instruction includes paired literacy with minimum times allocated for the Spanish literacy in their studies and the literacy-based English language development. Unique aspects of the paired literacy instruction include making intentional cross-language connections, utilizing more direct and interactive instructional approaches, and giving attention to oracy, reading, writing, and metalanguage. This type of studies needs to be applied in the Kazakhstani context of trilingual education which will be grounded on solid research results.

LIST OF REFERENCES

- 1 Bloomfield Leonard. Language. - New York: Holt, 1933.
- 2 Thiery C. True bilingualism and second-language learning // Language interpretation and communication. Eds. David Gerver and H. Wallace Sinaiko. - New York: Plenum Press, 1978. - P. 145-153.
- 3 Grosjean F. Neurolinguists beware! The bilingual is not two monolinguals in one. *Brain and Language* 36: 315. 1989.
- 4 Haugen E. Bilingualism in the Americas (Publication of the American Dialect Society, 26). Montgomery: University of Alabama. 1956.
- 5 Weinreich U. Languages in Contact: Findings and Problems. The Hague: Mouton. 1974.
- 6 Gaipov D., Yaylaci Y., Çiğ K., & Guvercin S. Formation of Multilingual Educational System in Kazakhstan: Kazakh-Turkish High Schools. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 103, 2013. – P. 416-424.
- 7 Myers-Scotton C. Multiple voices: An introduction to bilingualism. - Wiley-Blackwell, 2005.

- 8 Fierman W. Language and identity in Kazakhstan: Formulations in policy documents 1987–1997 // *Communist and Post-Communist Studies*. - 1998. - 31(2). – P. 171-186.
- 9 Амиржанова Н. Историческая судьба латиницы в Казахстане. - Алматы: Институт развития государственного языка, 2012.
- 10 Койгельдиев М.К. Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920–1940-х гг. - Алматы: Искандер, 2009.
- 11 Fierman W. Language and education in post-Soviet Kazakhstan: Kazakh-medium instruction in urban schools // *The Russian Review*. - 2006. - 65(1). – P. 98-116.
- 12 Назарбаев Н.А. Стратегия «Казахстан-2050». Новый политический курс состоявшегося государства // *Казахстанская правда*. - 2012. – 15. С. 437-438.
- 13 Zharkynbekova S. *Integration Processes in Kazakhstan and Their Influence on the Process of Language Planning*, 2013.
- 14 Romaine S. *Bilingualism*. (2nd ed.). - Cambridge, MA: Blackwell, 1995.
- 15 Crystal D. *English as a global language*. - Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- 16 Baker C., & Prys Jones S. *Encyclopedia of bilingualism and bilingual education*. - Clevedon: Multilingual Matters, 1998.
- 17 Retrieved from: <http://www.merriam-webster.com/dictionary/biliterate>
- 18 Sparrow W., Butvilofsky S., Escamilla K., Hopewell S., & Tolento T. Examining the longitudinal biliterate trajectory of emerging bilingual learners in a paired literacy instructional model // *Bilingual Research Journal*. - 2014. - 37(1). – P. 24-42.

ТҮЙІН

Мақалада көптілділікке байланысты әлемдік тәжірибелер талқыланып, Қазақстандағы қостілділік және көптілділік жазу жүйесімен бірге тарихи тұрғыдан қарастырылған.

РЕЗЮМЕ

В данной статье обсуждается опыт некоторых зарубежных стран по полиязычию, а также рассматривается казахстанская модель билингвизма и полиязычия вместе с системой письма с исторической точки зрения.

Аннотация

Мақала ағылшын тіліндегі метонимия және оның көркем шығармада қолданылу ерекшеліктерін қарастыруға арналған. Автор метонимияны бүтіннің орнына бөлшегін, өнімінің орнына өндірушіні, пайдаланушының орнына пайдаланылатын затты, бақылау орнына бақылаушысын, жауапты адамның орнына мекемені, мекеменің орнына тұрған жерін, оқиға орнына болған жерін алмастырып қолданылатындығын қарастырады.

Түйін сөздер: метонимия, бүтіннің орнына бөлшегін, өнімінің орнына өндірушіні, пайдаланушының орнына пайдаланылатын затты, бақылау орнына бақылаушысын, жауапты адамның орнына мекемені, мекеменің орнына тұрған жерін, оқиға орнына болған жерін алмастырып қолданылатын метонимия.

Л.У. Алипбекова

Еуразия гуманитарлық институты,
пед. ғыл. магистрі

Ағылшын тіліндегі көркем шығармада метонимияның қолданылу ерекшеліктері

Метонимия (гректің *metonomadzo* сөзі, қайта атау деген мағынаны білдіреді) деп – объектілерді салыстыра отырып атауларын алмастырумен байланысты болатын бір заттың атауын екінші затқа ауыстыру немесе өзге атпен атауды айтамыз [1, 26].

Метонимия лингвистикада әр түрлі анықталады. Кейбір лингвистер метонимияны түсініктердің аралас атын ауыстыру деп анықтаса, тағы бір лингвистер метонимияның мағынасын одан да кең анықтайды, яғни екі зат арасындағы қарым-қатынасқа байланысты бір затты екінші бір затпен алмастырып қолдануды айтады. Метонимия лексикалық мағыналы екі түрдің арасындағы қарым-қатынас: заттық-логикалық пен контекстуалды [2, 169]. Метонимия бір жағынан жаңа сөз тудырудың бір түрі болса, екінші жағынан стилистикалық әдіс. Ең алдымен сөздік метонимияның стилистикалық қызметін біліп алған жөн. Мысалы, ағылшын тіліндегі *bench* сөзінің мағынасы – *орындық*, юриспруденцияның түсінігі үшін қолданылатын жалпы термин. Ал, *hand* сөзі – жұмысшы деген мағынаға ие болса, *pulpit* сөзі – кафедра (оқытушы кафедрасы) дін иелерідеген мағынаға ие. *Press* сөзі – типографиялық пресса сөзінен баспасөз, баспа, сонымен қатар газет-баспа қызметкерлерідеген мағынаға ие болды. Мына метонимиялар *old age* сөзінің орнына *greyhairs* сөзі, *drunkenness* сөзінің орнына *bottle* сөзі – тілдік метонимиялар.

Сөздік метонимиялар көркем зерделенген немесе кездейсоқ болуы мүмкін. Сөздік метонимия әрқашан біртума болса, тілдік метонимия – таңбаланған. Мына сөйлемде: *Wherefore feed, and clothe, and save, from the cradle to the grave those ungrateful drones who would drain your sweat – nay, drink your blood!* *Cradle* мен *grave* сөздері көркем зерделенген метонимиялар. Бұл жерде нақты зират түсінігі мен дерексіз өлім түсінігі арасындағы байланыс анық көрінеді. *Cradle* – нақты бесік сөзі дерексіз – дүниеге келу сөзін ауыстырып қолданылып тұр. Нақтылық дерексіздіктің символы болып тұр.

Ағылшын тілінде метонимиялық алмастырудың кең таралған түрлерінің бірі бүтіннің бөлшекке не бөлшектің бүтінге қарым-қатынасы. Мысалы: *You've got a nice fox on;* (Сіз әдемі түлкінің терісін киіп алыпсыз) сөйлеміндегі *fox* (бүтін) сөзі – түлкі терісі(бөлшек) орнында қолданылып тұр. Ал, *The ground game table was so boisterous and happy* (Дөңгелек үстел үстіндегі адамдар көтеріңкі көңіл күйде және бақытты болды) сөйлеміндегі *game table* (үстел үстінде отырған адамдар) метонимиясы аралас қатынасты көрсетіп тұр. Тура осы жайтты мына сөйлемнен көруге болады: *Miss Fox's hand trembled she slipped it through Mr. Dombey's arm, and felt herself escorted up the steps, preceded by a cocked hat and a Babylonian collar.* Осы сөйлемдегі *hat* және *collar* деген метонимиялар осы заттарды киіп жүретін адамдарды алмастырып қолданып тұр. Келесі сөйлемде басқа қарым-қатынасты көрсетіп тұр: *And the first cab having been fetched from the public house, where he had been smoking his pipe, Mr. Pickwick and his portmanteau were thrown into the vehicle.* Бұл сөйлемдегі *cab* сөзі *cabman* сөзінің орнында қолданылып тұр. Кәсіпорын мен іскердің арасындағы қарым-қатынас.

Ағылшын тілінде метонимияны күнделікті тұрмыста қолдану көп кездеседі. Ол әр түрлі жағдайларға байланысты қолданылады. Метонимия тек мағынасын ауыстыру емес, белгілі бір жәйтті әңгіме ету үстінде бұрыннан бар қарапайым сөзді алмастыру қажеттілігінен жаңа сөз туады [3,124].

He likes to read the Marquis de Sade (= the writings of the marquis).

He is in dance (= the dancing profession).

Бүтіннің орнына бөлшегін алмастырып қолданылған метонимияларды да байқауға болады (The part for the whole) [4, 62].

The automobile is clogging our highways (= the collection of automobiles).

We need a couple of strong bodies for our team (= strong people).

Жоғарыда көрсетілген мысалдардағы метонимиялардан көріп отырғанымыздай, кейбір жағдайда тура мағынасын түсінбей қаламыз. Ондай жағдайда контекстке үлкен мән беру керек. Себебі ағылшын тіліндегі сөздің тура берілуі қазақ тіліндегі оқырманға түсініксіз болады. Ол әр елдің өз тарихи, мәдени, қоғамдық, ұлт ерекшеліктеріне байланысты.

Бүтіннің орнына бөлшегін алмастыру барысында ағылшын тілінде адамның дене мүшесінің бір бөлігін сипаттау да көп кездесетін метонимиялардың бірі (the face for the person). Мысалы, *she's just a pretty face;* Ол тек қана сүйкімді бет. Яғни, ол тек қана сүйкімді адам (қыз). *We need some new faces around here;* тура мағынасы Бізге осы аймаққа жаңа беттер қажет. Яғни, бізге жаңа адамдар (жұмысшылар) қажет. Метонимияның осындай түрі біздің тілімізде де көп кездеседі. Мысалы, Біздің мына ісімізге қол жетпей жатыр, яғни жұмысшылар. Ағылшын тілінде адамның орнына бетін айтса, қазақ тілінде қолын айтады екенбіз.

"It's a lie, it's a lie. Shut your face, woman" [5, 22].

Бұл жердегі метонимия *face* сөзі. Бөлшектің орнына бүтінді қолданып тұр. Адамның ауызы бет-келбетінде орналасқандықтан, жалпы бет деген сөз алынып тұр. Ал жалпы сөйлемнің мағынасы былай болды: аузыңды жап.

She liked to do things for him: she liked to put a cup for his tea and to iron his collars [5, 47].

Бұл мысалдағы *things* метонимиясы анасының баласы үшін істеген істерін, қамқорлығын, үй-шаруашылық жұмыстарын атап бір бүтін қылып көрсетіп тұр.

Opposite, the wood heaped on the hill, green and still [5, 115].

Сөйлемде *wood* сөзі – метонимия. Бүтіннің орнына бөлшегін алмастырып қолданылып отыр. Яғни, орман топ боп тұр деп ағаштардың жиналып, бір топ болып тұрғанын көрсетеді.

Мысалдарға жасалған талдаулар көрсеткендей, өнімінің орнына өндірушіні қолданған метонимиялар кездестіруге болады (Producer for product) [4, 64].

He bought a Ford.

Ол *Фордты* сатып алды, яғни Форд фирмасының өнімі.

She usually likes Bosch.

Ол, әдетте, *Бошты* ұнатады, яғни Бош фирмасының өнімі (тоңазытқыш, кір жуатын машина т.с.с.).

Сонымен қатар, пайдаланушының орнына пайдаланылатын затты алмастырып қолданылған метонимиялар да кездеседі (Object used for user) [4, 64].

The sax has the flu today.

Саксофонға бүгін суық тиіп қалды, яғни саксофонға емес, саксофонда ойнайтын адамға суық тиіп қалды. Ал осындай сөйлемді қазақ тіліне тура мағынада берсек, түсініксіз болып қалады.

"Didn't you buy the furniture for Walter?" she asked [5, 17].

Мына сөйлемде метонимия пайдаланушының орнына пайдаланылатын затты алмастырып қолданылып тұр. Яғни, ол *Уалтэрдың* үйіне сатып алған, алмағанын сұрап жатыр.

Сондай-ақ, бақылау орнына бақылаушысын алмастырып қолданылған метонимиялар да кездеседі (Controller for controlled) [4, 64].

Nixon bombed Hanoi.

Никсон Ханойды бомбылады, яғни Никсон Ханой жерін бомбылады.

Осылай көбінесе елдің аттарын, команда мен топтың аттарын жалпылап алмастырып қолданылып жүретін метонимияларды да кездестіреміз.

Талдау жасалған мысалдардан жауапты адамдардың орнына мекемені алмастырып қолданылған метонимияларды да байқауға болады (Institution for people responsible) [4, 65].

Exon has raised its prices again.

Эксон өз бағаларын қайта көтерді, яғни Эксон мекемесінің жұмыскерлерін алмастырып айтып тұр.

I shall catch the seven o'clock back, I should think [5, 73].

Сөйлемдегі метонимия *seven o'clock* сөз тіркесі болып табылады. Жеті сағаттық дегені сағат жетіде жүретін пойызды білдіріп тұр. Жүретін көлік атын көрсетпей, оның мезгілін атап қолданылған.

It kills every bit of a plant you put in, and the kitchen chokes them to death [5, 85].

Сөйлемдегі *kitchen* метонимиясы бөлме ретінде өсімдікті өлтірмейді, сол бөлмедегі ауаның, температура жағдайы гүлді өлтіреді.

Ағылшын тіліндегі көркем шығарма мәтіндерінде мекеме орнына тұрған жерін алмастырып қолданған метонимиялар да кездеседі (The place for the institution) [4, 65].

Paris is introducing longer skirts this season.

Бұл сөйлемде *Париж* қаласы емес, сол қаладағы сәнді мекемелерді алмастырып қолданылып тұрған метонимия. Бұл сөйлемдегі метонимияны тура аудару барысында қазақ тілді тыңдарманға түсінікті болатыны анық, себебі Париж қаласының сән әлемінің бірі екенін бәрі біледі.

New Scotland Yard will answer these questions next week.

Жаңа Скотлэнд-Ярд осы сұрақтарға келесі аптада жауап береді, яғни Скотлэнд-ярдта жұмыс істейтін полиция қызметкерлері. Осы алмастырылған метонимияны Скотлэнд-Ярдтың не екенін білмейтін адам түсінбей қалуы мүмкін. Сондықтан ең алдымен метонимияның бастапқы қандай сөзді алмастырып қолданылғанын біліп алған жөн.

Some people like The Westminster system.

Кейбір адамдар *Вестминстер жүйесін* ұнатпайды, яғни Вестминстерде ұстанатын демократиялық парламенттік жүйені жалпы алмастырып қолданылып тұрған метонимия.

"This is the 'Spiral' corner," said the clerk. "You're Spiral, with Pappleworth" [5, 88].

Сөйлемдегі метонимия *'Spiral' corner* – Бұрамалы бұрыш дегені, сол жұмыс істейтін орынның бөлімін көрсетіп тұр. Екінші сөйлем, оның жалғасында, бұрамалысын деуі сол бөлімде істейтін адам дегені.

Sometimes the "Spiral boss" was irritable, and chewed more lozenges than ever [5, 92].

Мұндағы метонимия – *"Spiral boss"*. Бұрамалылардың бастығы деп, яғни бұрамалылар бөлімінің бастығын айтып отыр.

Оқиға орнына болған жерін алмастырып қолданылған метонимияны талдау барысында байқауға болады (The place for the event) [4, 65].

Remember the Alamo.

*Аламода*ны есте сақтаңдар, яғни Аламода орын алған келісім шарт.

Жоғарыда көрсетілген мысалдардағы метонимиялар оқиғаның орнына, орын алған жерін алмастырып қолданылып тұр. Осындай алмастырылған метонимияларды бірден білуге болады. Себебі олар көбінесе болған жерімен танымал болады. Сонымен ағылшын тіліндегі метонимияның өзгешеліктері мен ерекшеліктері сол елдің өзінің мәдени, тарихи, өмірлік құндылықтарына байланысты. Мысалы, Two men, one with thin black hair and the other with luxurious red mop, stood side by side, like day and night. The red was smiling ready to see the funny side of danger, the black, with his wry face and triangle eyebrows, was the embodiment of despair; Бірінші сөйлемде екі адамды олардың шашының түсінің қандай екендігімен сипаттап, екінші сөйлемде The red, the black деп алмастырып қолданылып тұрған метонимия. Бұл метонимия жалпы тілдік метонимия.

Адам баласының сөйлеуі барысында физикалық та, психикалық та, физиологиялық та процестер қатар жүріп жатады. Сөйлеу – әрі индивидуалды, әрі әлеуметтік құбылыс. Ал қандай да болмасын мәтінді алсақ, стилистикалық әдістердің, соның ішінде метонимияның қолданғанын көруге болады. Осы стилистикалық әдістер сөзге, мәтінге бейнелілік, көркемдік, экспрессивтілік береді. Экспрессивтілік – тілдік бірліктің әлеуметтік мүмкіндігі, іс-әрекеттің, құбылыстың, заттың, белгінің сипатын, оның сандық-сапалық қасиетін білдіреді. Яғни, бейнелеу, бағалау тілдік құралдардың айқындығымен ерекшеленіп, сөйлеушінің белсенді сезім-күй әрекеттері арқылы ойды әсерлі, көркем жеткізуде сөз өрнектерін ұтымды қолдануға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Арутюнова Н.Д. Метонимия и дискурс/теория, метонимические переносы. – М., 2004. – 302с.
- 2 Croft W. The role of domains in the interpretation of metaphors and metonymies // Cognitive linguistics 4, 1993. – 370 p.
- 3 Klaus-Uwe Panther, Günter Radden Metonymy in Language and Thought. – Philadelphia. Publisher: John Benjamins Pub Co, 1999. – 423p.
- 4 Лакофф Дж., М. Джонсон Метафоры, которыми мы живем. [Metaphors We Live By. Переводчики: Анатолий Баранов, А. Морозова]. - Издательство: ЛКИ ISBN 978-5-382-00627-7; 2008. – 256 с.

---

5 Lawrence D. Sons and Lovers. – Barnes and Noble Classics. 2009. – 433 p.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена особенностям использования метонимии в языке английской художественной литературы.

RESUME

The article is devoted to the peculiarities of using metonymy in the language of the English fiction.

Аннотация

Мақалада фразеологияның көркем шығармадағы қолдануы, мағынасы, фразеологиялық тіркестердің әдебиетте қолданылу орны мен мағынасы түсіндіріліп, көрсетіліп, талданған.

Түйін сөздер: көркем шығарма, көркем сөз, әдебиет, фразеология, көркемдік болжам, талдау, сараптау.

Н.Т. Тырнахан

«Тұран-Астана» университеті,
магистрант

Р. Айкенова

«Тұран-Астана» университеті,
пед. ғыл. д-ры, профессор

Көркем әдебиетте фразеологизмдердің қолданылуы

Фразеологизмдер көркем сөздің ең құнарлы саласына тән ойлау нәтижесі мен халық даналығының туындысы болып саналады. Тіліміздің бұл байлығы ғасырлар бойы қорланып, толассыз дамып, толығып отыратын, әрқашан да қолданысқа дайын тұратын көркем сөз құралы болып саналады. Көркем сөз авторлары өз шығармаларында түрлендіріп, сан құбылтып, әсем де әсерлі, көркем де бейнелі сөз өрнегін жасайды.

Көркем шығарма тіліндегі фразеологизмдерді талдау, сараптау арқылы әдебиеттану жағынан қаламгердің жеке даралық стилін тануға болады. Фразеологизмдер арқылы қаламгерлер өз туындыларына ұлттық сипат беріп, стиль жасаудағы тілдік тәсілдерді қолдану ерекшелігін айқындай түседі. Фразеологиялық оралымдар авторлық баяндау болсын, кейіпкер тілі болсын не табиғат суреті болсын, бәріне де өзіндік стильдік әр береді. Қаламгер жалпы халықтық тілдегі тұрақты тіркестерді қолданысқа түсіріп, оларды көріктеуші құрал, стильдік жағынан да пайдаланылады. Фразеологизмдер көркем шығарма тіліне айрықша мән беріп, мазмұн дарытады, ұлттық реңк береді. Образды фразеологизмдер кейіпкер мінезін беруде авторлық баяндау кезінде жұмсалып, тілдің стильдік өрнектерін дамытады.

Ғалым Х. Қожахметова фразеологизмдердің жазушы тілінде қолданылуын былайша жіктейді: 1. Фразеологизмдердің кейіпкерді мінездеуде қолданылуы. 2. Фразеологизмдердің кейіпкерлердің психологиялық сезім күйлерін суреттеуде жұмсалыуы. 3. Фразеологизмдердің әзіл-сықақ қызметінде жұмсалыуы. 4. Кейіпкердің портретін және тілдік мінездеме беруде қолданылуы. 5. Фразеологиялық түйдектер – мақал-мәтелдердің

кейіпкер тілінде қолданылуы. «Көзге түсетін фразеологизмдерді көркем әдебиетте мол қолданудың өзі ұлттық хараткер жасаудың белгісі болады», - деп түйіндейді ғалым өз ойын [1, 19].

Фразеологизмдер – ғасырлар бойы қорланып, дамыған халық даналығы, көркем сөз құралы. Дайын қолданылатын тұрақты тіркестермен қатар тілімізде жеке жазушының әдебиетшілігі негізінде пайда болған авторлық тұрақты оралымдар да байқалады. Лингвостилистика маманы, ғалым Б. Шалабай көркем әдебиет тілін зерттеуде оған мынадай үш қырын ұсынады: таза тілдік қыр, стилистикалық қыр, көркем-эстетикалық қыр [2, 42].

Осыған орай белгілі жазушы, сөз зергері, Ғ. Мүсіреповтің әдебиеттары бойынша фразеологизмдерді қолданудағы стильдік ерекшеліктерін қарастырсақ. Ғ. Мүсірепов кейіпкердің жан дүниесін бейнелі тілмен, қуатты сөзбен ашады. Мысалы,

Қолы жұмсақ, айналайын дегені жылы тиді жүрегіме («Қазақ солдаты») сөйлемде «қолы жұмсақ, жүрекке жылы тию» жағымды, көңілге қонарлық деген мағынада берілген.

Зәресі кеткен адамның қатты бақырып қалғаны естілді («Қазақ солдаты») сөйлемде «зәресі кеткен» қорыққан адам деген мағынада берілген.

Владимир ақ көңіл, ылғи ұтылып, аяғында шынын айтып құтылады («Қазақ солдаты») сөйлемде «ақ көңіл» мейірі мол адам деген мағынада берілген.

Көзі жетіп болғасын ғана өз жүрегін ақтара бастады («Қазақ солдаты») сөйлемде «өз жүрегін ақтара бастады» ішіндегі сырын айту деген мағынасында қолданып тұр.

Осымен шеше жүрегі біржола орныққандай болып, сол күні жүріп кетті («Қазақ солдаты») сөйлемде «жүрегі орнығу» көңілі жай тапты, мазасызданбау деген мағынасында.

Мұндай суық жүзді, қабағынан қаһар түнерген солдатты өз көзім көрген емен («Қазақ солдаты») сөйлемде «суық жүзді, қабағынан қаһар түнерген» ашулы адам деген мағынада.

Әуелі жүрегім жылынып кеткендей болды («Қазақ солдаты»). Сөйлемде «жүрегім жылынды» көңілі жай тапты деген мағынасында.

Оны түгел түсіну үшін ашса алақанында, жұмса жұдырығында тұрғандай хал керек («Қазақ солдаты»). Сөйлемде «ашса алақанында, жұмса жұдырығында» тәуелді болу мағынасында беріледі.

Терімізге сыймай, қабағымыздан қан жауып тұрған бізде жұмысы да жоқ («Ананың анасы»). Сөйлемде «терісіне сыймау, қабағынан қан жауу» өте ашулы, қаһарлы жағдайда болу деген мағынада берілген.

Сен көзімнің оқырасын алып, шымылдығын аштың («Боранды түнде»). Сөйлемде «көзімнің оқырасын алып, шымылдығын аштың» күмәні тарап кетті деген мағынада берілген.

Қайсар үзілді-кесілді жауап күтеді («Боранды түнде»). Сөйлемде «үзілді-кесілді» нақты деген мағынада.

Ауылдарыңда Зағипа деген өсекші қатын бар емес пе, хабар берген сол қылауыз («Боранды түнде»). Сөйлемде «қылауыз» сөзшең, аузында сөз тұрмайтын адам деген мағынада.

Түн бойы зығырданың қайнап, қыз алып қашатындардың біреуі кездесе деп едің ғой («Боранды түнде») Сөйлемде «зығырданы қайнады» ашуланды деген мағынаны береді.

«Бозінген» әркімнің шерлі ішектерін шертіп, қан қатқан жүрегін босатып жатқан секілденді («Талпақ танау» әңгімесінен).

Ата тегінен келе жатқан Тоқайдай шынжыр балақ, шұбар төс шонжар бізде болған емес («Ұлпан»). Сөйлемде «шынжыр балақ, шұбар төс шонжар» әмірі зор, атағы шыққан адамдар деген мағынаны береді.

Торсан бала болып қолына кіргелі, зәрезап болып қалған жүрек орнына түскендей болды («Ұлпан»). Сөйлемде «зәрезап болған жүрек орнына түсті – үрейі басылды».

Мен аузы күйген адаммын («Ұлпан»). Сөйлемде «аузы күйген» басынан қиындық кешкен, өмірден сабақ алған адамдеген мағынаны білдіреді.

Бірақ Жәукенің іші жылынбай, тарына берді. Сөйлемде «іші жылынбай» біреуге жақсылық істемеу. Бұл фразеологизмдер «Ұлпан» романында қолданылып тұр.

Фразеологизмдер кейіпкерді мінездеуде және кейіпкердің психологиялық сезім күйлерін суреттеуде жұмсалып тұр.

Ғ. Мүсіреповтің кейіпкер портретін және тілдік мінездеме берудегі фразеологизмдердің қолданылуын қарастырайық:

Апамның бояуы кеткен кәрі көзі анда- санда маған қадала қарайды («Қазақ солдаты»). Сөйлемде «бояуы кеткен көз» кәрі адамның көзі деген мағынаны білдіреді.

Бұл тыриған арық, денсаулығы қыл үстінде, оқымаған, жұмыскер адам («Тимка-Димка» әңгімесінен). Сөйлемде «денсаулығы қыл үстінде» денсаулығы нашар адам мағынасында берілген.

Ойға олақ, сөз бақпаған, мал баққан шаруа («Ұлпан» романынан). Сөйлемде «ойға олақ, сөз бақпаған» жуас, өз жөнімен жүретін адам деген мағынаны білдіреді.

Тұрақты тіркестер көріктеу құралы ғана емес, жазушының көзқарасын, идеясын, суреттеп отырған кейіпкердің ішкі жан дүниесін, болмысын таныту мақсатында қолданылады. Сол себепті Р.Сыздықова: «Көркем туындының тілін лингвистика тұрғысынан талдау дегеніміз тілдің жеке бөліктерін түгендеу емес, сөздердің, тіркестердің, сөйлемдердің көрінісін зертеу болмақ... сол сөздердің қолданысы қандай мақсатты өтеп тұр, солар арқылы жазушы нені, қалай суреттеп тұр – осыларды тану керек», - дейді [3, 37].

Фразеологизмдердің қолданылуы автордың шеберлігін танытып қана қоймайды, оның халық тілінің байлығын қандай дәрежеде игергендігін көрсетеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қожахметова Х. Фразеологизмдердің көркем әдебиетте қолданылуы. - Алматы, 1972. - 112 б.
- 2 Шалабай Б. Әдеби тіл және көркем сөз табиғаты. Қазақ ССР Ғылым Академиясының Хабарлары, тіл, әдебиет сериясы, - 1988. - №3.
- 3 Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Санат, 2005. –272 б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается использование фразеологизмов в художественной литературе, а также место и значение фразеологических оборотов в литературных произведениях.

RESUME

The authors of the article explain the usage of phraseology in fiction, meaning, place and meaning of phraseological units in literature.

Сұңқарбек Батанұлы

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
PhD докторанты

Дәстүр мен жаңашылдықтың жаршысы

Аннотация

Мақалада қазақ әдебиеттану ғылымында ерекше орны бар ғалым М. Базарбаевтың зерттеу еңбектері негізінде қазақ поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдық мәселесі сөз болады.

Түйін сөздер: қазақ әдебиеті, әдебиеттану, поэзия, дәстүр мен жаңашылдық, Мүсілім Базарбаев.

Қазақ әдебиеттану ғылымда дәстүр мен жаңашылдық мәселесін тыңғылықты зерттеген ғалымдарың бірі – Мүсілім Базарбаев. Ол Қ. Жұмалиев, З. Ахметов сынды ғалымдардың зерттеу әдісін негізге ала отырып, қазақ поэзиясының арғы тарихын терең ақтарып, қазіргі поэзиядағы жаңалықтарды іздеді. Бұл мақалада әдебиет зерттеушісі М. Базарбаевтың қазақ поэзиясын дәстүр мен жаңашылдық төңірегінде зерттеу еңбектерін сөз етеміз.

Дәстүр мен жаңашылдық – әдебиеттің даму барысында сабақтастық пен жаңғыртуды, бұрынғы мен соңғының байланысын білдіретін ұғым. Дәстүрге ғасырлар бойы қалыптасып, сұрыпталған әдет-ғұрыптар, жол-жобалар көзқарас түсініктер жатады. Жаңашылдық - өткен өмірдің, кешегі күннің тәжірибесі мен жемістерінің ішінде мән-мағынасы бай, дәрежесі жоғары заман талабына жауап беретін аса маңызды ізденіс-әрекеттер. Дәстүр мен жаңашылдық - диалектикалық бірлестікте болып, ескі мен жаңаны байланыстырады. Дәстүр мен жаңашылдық әдебиетте ұлттық ерекшелікті сақтай отырып, жаңа заманның талап-тілегіне сай келу қағидасын қажет етеді. Тұрмыстың, қоғамдық тіршіліктің өзгеруіне, адамның өмір танудағы жаңа ұғым-түсініктеріне байланысты әдебиетте мазмұн мен түр жағынан жаңашыл шығармалар туады. Бұл тұрғыда кейбір дәстүрлік әдіс-тәсілдер сақталумен қатар жаңаша суреттеу, бейнелеу, сөз қолдану амалдары пайда болады.

Әсіресе жаңа өзгерістер мен құбылыстарды аңғаратын соны бейнелеу құралдары жасалады. Бұл - әдебиеттегі жаңашылдықтың белгісі. Дәстүр мен жаңашылдық тек түрді, сыртқы өзгерістерді білдірумен қатар, ішкі мазмұнды, мағынаны білдіреді, түр мен мазмұнды бірдей қамтып, шығарманың идеялық-көркемдік немесе ұлттық сипатын жаңа сатыда елестетеді. Енген жаңалық әдебиетке сіңіп, дәстүрге айналып кетуі де мүмкін.

Өткен ғасырдың екінші жартысында әдебиеттану ғылымында жекелеген жанрлардың поэтикасына ерекше көңіл бөліне бастады. Бұл жылдары қазақ поэзиясы жөнінде көптеген зерттеулер жарық көрді. Поэзия жанрын зерттеуде Ә. Тәжібаевтың «Өмір және поэзия», М. Базарбаевтың «Образ человека труда «О казахской поэзии», «Живые традиции», «Әдебиет және дәуір», «Национальные традиции и новаторство в казахской поэзии», «Өлең - сөздің патшасы, сөз – сарасы», «Көрікті ойдан көркем сөз», «Казахская поэзия: художественные искания», Ә. Нарымбетовтің «Қазіргі қазақ поэзиясы, Қазақ совет әдебиеті», «Дәуір және поэзия», «Қазақ совет поэмасы елу жылда», «Қазақ совет поэмасы», «Қазіргі қазақ поэмасы», «Қалихан Бекхожин творчествосы», «Қалихан Бекхожин» атты монографиялық еңбектері әдебиеттану ғылымына қосылды. Осы аталған еңбектердің барлығына ортақ бір жайт бар. Ол - қазіргі қазақ поэзиясын өткен тарихымен тұтас бірлікте қарау. Осылайша, қазақ әдебиеттану ғылымында дәстүр мен жаңашылдық мәселесі бірқатар зерттеу еңбектеріне арқау болды.

Дәстүр мен жаңашылдықты бөліп қарауға болмайды. Себебі, оған дейінгі жаңалықты айту үшін оған дейінгі қалыптасқан дәстүрді сөз ету қажет.

К. Бекхожиннің «Дәстүр мен жаңашылдық», Ә. Дербісәлиннің «Дәстүр мен жалғастық», З. Ахметовтің «Современное развитие и традиции казахской литературы», А. Нұрқатовтың «Жалғасқан дәстүр», А. Шариповтың «Традиции и новаторство в казахской литературе» атты еңбектерінде поэзиядағы дәстүр мен жаңашылдық мәселесі қоса сөз болады. Мүсілім Базарбаев зерттеулері дәстүр мен жаңашылдық төңірегінде болды. Оның «Живые традиции», «Әдебиет және дәуір», «Национальные традиции и новаторство в казахской поэзии», «Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы», «Эстетическое богатство нашей литературы», «Казахская поэзия: художественные искания» (к традициям Абая) еңбектері осы сөзімізге мысал бола алады. Ғалым еңбектерінің бәрінде жаңалықты тек мазмұн мен түрден ғана іздемей, жекелеген ақындардың стильдік ерекшеліктері мен жетістіктерін көрсете білді.

Қазіргі қазақ поэзиясын дәстүр мен жаңашылдық мәселесі төңірегінде зерттеген ғалым «Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы» деген монографиясында әдебиеттер арасындағы байланысқа ерекше назар аударған. Поэзия жайында айтылған бұрынғы және кейінгі ғылыми тұжырымдар мен зерттеулерді мұқият қараудың негізінде өлеңнің тегі, тарихы, құрылысы, тоериясы жайындағы алғашқы Аристотель, Леонардо да Винчи, Буало, Лессинг, Шеллинг, Чернышевский, Белинский зерттеулерінен бастап қазақ поэзиясы жөніндегі Ш. Уәлиханов, М. Әуезов, Қ. Жұмалиев еңбектерінде өлеңнің теориясы, құрылысы, құрылымы сынды мәселелерді нысанаға алып отырған. Аталған еңбекте М. Базарбаев ұлттық ерекшеліктер көрінісін «Қыз-Жібектен» бастап, Т. Молдағалиевке дейінгі аралықтан түгелдей келтіреді. Ол ұлттық дәстүрді әдет-ғұрып, мінез-құлықтан іздейді.

1959 жылы 15-19 маусым аралығында Тіл және әдебиет институтында «Қазақ әдебиетінің негізгі проблемалары» атты ғылыми-теориялық конференция өтеді. М. Базарбаевтың конференцияда жасаған «Қазақ поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдық жайында» деген баяндамасында қазақ поэзиясына Абайдың әкелген жаңашылдығын, оның кейінгі кезде дәстүрге айналғандығы сөз болды. Сәкеннің қазақ поэзиясына алып келген жаңа мазмұнды өлеңдеріндегі сарын, үн, форма жаңалығы, С. Мұқанов, Т. Жароков, Ә. Тәжібаев, Ғ. Ормановтардың қазақ поэзиясына қосқан жаңалықтары нысанға алынды. Ол 20-30 жылдардағы қазақ поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдық мәселесін айта келіп, бір көктемнің сан алуан жырлануын С. Мәуленов, Ғ. Қайырбеков, Т. Молдағалиев өлеңдерін

талдау арқылы дәлелдейді. Қазақ поэзиясындағы ұлттық дәстүрмен жаңашылдық мәселесінде дұрыс тұжырым жасау үшін зерделі зерттеу қажеттігін ұсынады. «Қазақ поэзиясының өткен жолын сөз еткенімізде ғасырлар бойы дамыған халық поэзиясынан соң туып, сонда мыңан жазба поэзияның басқа ұлттар поэзиясынан өзгеше, айырып аларлық белгілерін айтуымыз керек» [1, 66].

«Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы» еңбегінде ғалым қазақ поэзиясындағы дәстүрлік жайларды мынадай мәселелер төңірегінде қарастыру керектігін ұсынады:

1. Тақырып өзгешелігі
2. Философиялық ой толғаулар
3. Дидактика, уағыз, ғибрат сөздер
4. Таптық мазмұн, бағыт
5. Сурет жасау тәсілі мен бейнелеу амалдарының біркелкілігі
6. Ауыз әдебиеті үлгісінің басымдығы [1, 81]

Ал «Казахская поэзия: художественные искания» (к традициям Абая) еңбегінде әдебиет зерттеушісі қазақ поэзиясындағы ұлттық дәстүр мен жаңашылдықты үш негізде қарастырады:

1. Қоғамдық орта, уақыт
2. Мазмұн мен түр

3. Көп ұлтты кеңестік әдебиеттің байланысы [2, 251-292]. Қазақ поэзиясын орыс және шығыс әдебиетімен салыстыра зерттеу сол кездегі қазақ әдебиеттануының жетістігі болғандығын айтуымыз қажет.

М. Базарбаев зерттеулеріндегі негізгі арна қазақ жазба поэзиясының негізін салушы Абай Құнанбайұлы жырлары төңірегінде. Ол қазақ поэзиясының қай дәуірін сөз етсе де Абайға жүгініп отырады. Мәселен, «Қазақ поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдық» деген зерттеуінде дәстүр мен жаңашылдықты уақыт өлшеміне қарай ажыратуға болады. «Өйткені бір енген жаңалық, мейлі форма жағынан болсын, мейлі мағына жағынан болсын, әдебиеттің қаны мен жанына дөп келсе, дәстүрге айналып кетуі де мүмкін. Ойымыз түсінікті болу үшін бірден Абайды мысалға алғымыз келеді. Қазақ поэзиясына Абай енгізген жаңалық шетсіз де шексіз. Сол жаңалықтар арқасында ол үлкен дәстүр қалдырды. Реалистік, халықтық дәстүр Абайдан кейінгі қазақ поэзиясынан мықты орын алды» [3, 151-177], - дейді ғалым. Абай енгізген жаңалықты қазақ ақындары қалай жалғастырып отыр? Оны С. Сейфуллин, С. Мұқанов, Қ. Әбдіқадыров, С. Дөнентаев, Ғ. Орманов, Ж. Сыздықов, Т. Жароков, Ә. Тәжібаев, Қ. Аманжолов, Ж. Саин, Д. Әбілов, Ә. Сәрсенбаев, Қ. Бекхожин, Ғ. Қайырбеков т.б ақындардың поэмаларындағы түр, мазмұн жаңалықтарымен түсіндіреді.

«Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы» еңбегінде ғалым Абайдың жекелеген өлеңдеріне талдау жасау арқылы фольклорлық поэзия мен жазба поэзия арасындағы дәстүр жалғастығы олардың мазмұн мен түр ерекшеліктері арқылы дәлелдейді. Бейнелеу дәстүрі жағынан ұқсас болғанымен, Абай өз поэзиясында қазақтың тілдік қорында бар сөздерінен жаңа тіркес жасау арқылы образды бейне жасағанын айтады және өз ойын «Абай дәстүрін кейінгі қазақ ақындары ілгері дамытты. Оның өлең кестелерін, сөз бедерлерін, бейне жасау тәсілін батыл қолданып, өз заманындағы құбылыстарды жан-жақты, терең талдап зерттеуге мүмкіндік алды» [1, 63] деп тұжырымдайды.

Жалғастық пен ізденіс қазақ поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдықтың айқын дәлелі. «Казахская поэзия: художественные искания (к традициям Абая)» атты еңбекте зерттеу нысанына алынған Ш. Құдайбердиев, М. Жұмабаев, А. Тоқмағамбетов, Ж. Молдағалиев поэзиясындағы Абай дәстүрінің жалғасуы салыстырулар негізінде түйінделіп, жаңа тұжырымдар ұсынылған. Ол қай ақынның еңбегін сөз етсе де, салыстыра отырып түйін жасайды. Аталған еңбектегі дәстүр ұласуы жөнінде әдебиет зерттеуші С. Негимов былай дейді: «Зерделі ғалым М. Базарбаев, Ыбырай, Абай поэзиясындағы ұлттық сипаттарды дәл таразылап безбендейді. Бұларды қоршаған ортаның, туған табиғаттың,

сұлу жаратылыстың, көшпелі, базарлы тіршіліктің миуа жемісі екенін ерекше екпінмен жазады. Әрі әлем мәдениетінің жұлдыздары Эсхил, Аристофан, Гесиод, Лафонтен, Сервантес, Данте, Шекспир шығармаларының рухымен сырлас екендігін түсінеміз» [4]. Абай дәстүрінің жалғасы мен жаңашылдық мәселесіне әдебиеттанушы ғалымдардың барлығы назар аударды. Ал мұны жанр бойынша зерттеуге Мүсілім Базарбаев сүбелі үлес қосты деп айта аламыз. Мүсілім Базарбаев қазақ поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдықты Абай поэзиясы негізінде түбегейлі зерттеген көрнекті ғалымдардың бірі [5].

Қорыта айтқанда, әдебиетте дәстүрлер шебер суреткерлердің жаңашылдық ізденуі арқасында толысып, түрленіп отырады. Әдебиеттегі дәстүр туралы сөз - бүкіл әдебиеттің тарихын қозғайтын күрделі мәселе. Бүгінгі қазақ әдебиетінің көркемдік жетістіктерін аға буын қаламгерлердің қажырлы еңбегінсіз пайымдау мүмкін емес. М.Базарбаевтың әдеби процестің де басты қозғаушы күші болған дәстүр мен жаңашылдық турасындағы зерттеу еңбектері қазақ әдебиеттану ғылымында қашан да құнды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Әдеби мұра және оны зерттеу (Ғылыми-теориялық конференция материалдары). - Алматы: Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасы. -1961. - 374 б.
- 2 Базарбаев М. Олең-сөздің патшасы, сөз-сарасы. - Алматы: Жазушы, 1973. - 256 б.
- 3 Базарбаев М. Казахская поэзия: художественные искания (к традициям Абая). - Алматы: Жазушы, 1995. - 208 б.
- 4 Базарбаев М. Қазақ поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдық. Социалистік реализм туыастында. - Алматы: Қазмемкөркемәдеббас, 1960. - Б. 151-177.
- 5 Негимов С. Зерделі зерттеулер // Алматы ақшамы. – 1996. - 29 қараша.

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассмотрены труды М. Базарбаева – ученого, занимающего особое место в казахской филологической науке. На основе его исследований отражены традиции и инновации казахской поэзии.

RESUME

In this article the author examines the works of M. Bazarbayev, the scientist, who occupies a peculiar place in the Kazakh philological science. On the basis of his researches the traditions and innovations of the Kazakh poetry are reflected.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Абдрахимова У.З. магистрант кафедрасы педагогика и психологии ЮКГПУ
 Абдухаимов Е.Ф. ассоциированный профессор кафедрасы истории Казахстана
 ЮКГУ им. М.Ауэзова, кандидат исторических наук
 Аймұхамбет Ж.Ә. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың қазақ әдебиеті кафедрасының
 профессоры, филология ғылымдарының докторы
 Айкенова Р. «Тұран-Астана» университетінің психология және әлеуметтік-
 гуманитарлық пәндер кафедрасының профессоры, педагогика
 ғылымдарының докторы
 Айтышева А.М. и.о. доцента кафедрасы социальной педагогики и самопознания
 ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, кандидат психологических наук
 Алипбекова Л.У. Еуразия гуманитарлық институты шетел тілдері кафедрасының
 аға оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистрі
 Алметов Н.Ш. М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік
 университеті жалпы педагогика және музыкалық білім
 кафедрасының доценті, педагогика ғылымдарының докторы
 Альбекова А.Ш. доцент кафедрасы казахского и русского языков КазАТУ им.
 С.Сейфуллина, кандидат филологических наук
 Амангелді А.А. «Тұран-Астана» университеті психология және әлеуметтік-
 гуманитарлық пәндер кафедрасының доценті, филология
 ғылымдарының кандидаты
 Ахмедьянова Д.К. доцент кафедрасы международных отношений ЕНУ
 им. Л.Н. Гумилева, кандидат политических наук
 Ахметова Ж.Қ. Еуразия гуманитарлық институты қазақ және орыс
 филологиясы кафедрасының доценті, филология
 ғылымдарының кандидаты
 Әліпбек А.З. Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті
 педагогика және психология кафедрасының доценті м.а.,
 педагогика ғылымдарының кандидаты
 Әлкен Ш.У. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
 педагогикалық ғылымдар кафедрасының магистранты
 Байкенжеев М.Д. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың халықаралық кафедрасының
 магистранты
 Бекен Сағындықұлы Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті қазақ тілі
 және әдебиеті кафедрасының профессоры, филология
 ғылымдарының докторы
 Бекжанова Ж.Е. и.о. доцента кафедрасы иностранной филологии ЕНУ
 им. Л.Н. Гумилева, PhD
 Бухарова А.Б. старший преподаватель кафедрасы педагогики Евразийского
 гуманитарного института, магистр педагогики и психологии
 Валиева А.Б. доцент кафедрасы социальной педагогики и самопознания ЕНУ
 им. Л.Н. Гумилева, кандидат психологических наук
 Данияров Т.Ә. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
 педагогикалық ғылымдар кафедрасының профессоры,
 педагогика ғылымдарының кандидаты
 Джампеисова Ж.М. доцент кафедрасы истории Казахстана ЕНУ им. Л.Н.Гумилева,
 кандидат исторических наук

Динаева Б.Б.	КАЗГЮУ Университеті қазақ және орыс тілдері департаментінің доценті, филология ғылымдарының кандидаты
Дәуренбекова Л.Н.	Еуразия гуманитарлық институты қазақ және орыс филологиясы кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
Дүсіпбаева Қ.С.	КАЗГЮУ Университеті қазақ және орыс тілдері департаментінің доценті, филология ғылымдарының кандидаты
Ельжанова Е.Т.	старший преподаватель кафедры международных отношений, истории и социальной работы Кокшетауского университета им. Абая Мырзахметова
Ешпанов В.С.	профессор кафедры психологии и социально-гуманитарных дисциплин Университета «Туран-Астана», доктор исторических наук
Жолшаева М.С.	Сулейман Демирель университетінің қазақ филология кафедрасының қауымдастырылған профессоры, филология ғылымдарының докторы
Жумадуллаева А.А.	Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті педагогикалық ғылымдар кафедрасының доценті, педагогика ғылымдарының кандидаты
Изтелеуова Л.И.	доцент кафедры международных отношений, истории и социальной работы Кокшетауского университета им. Абая Мырзахметова, кандидат социологических наук, PhD
Исенова Ф.К.	доцент департамента казахского и русского языков Университета КАЗГЮУ, кандидат филологических наук
Каудырова А.О.	доцент департамента казахского и русского языков Университета КАЗГЮУ, кандидат филологических наук
Қақар Қанат	Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың халықаралық қатынастар кафедрасының магистранты
Кузембаев Н.Е.	Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті тарих және Қазақстан халқы Ассамблеясы кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты
Мауленова Г.Ж.	КАЗГЮУ Университеті қазақ және орыс тілдері департаментінің аға оқытушысы, қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің магистрі
Муликова А.С.	Еуразия гуманитарлық институты педагогика кафедрасының аға оқытушысы, әлеуметтік ғылымдар магистрі
Мұсабек Г.Ө.	Сулейман Демирель университетінің қазақ филология кафедрасының магистранты
Нұрбай Қ.Ж.	профессор кафедры истории Казахстана КазАТУ им. С.Сейфуллина, доктор исторических наук
Омарова Г.Т.	старший преподаватель кафедры казахского и русского языков КазАТУ им. С.Сейфуллина, магистр педагогических наук
Оразғалиева Л.М.	КАЗГЮУ Университеті қазақ және орыс тілдері департаментінің доценті, филология ғылымдарының кандидаты
Сабданбекова З.Ә.	Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті тарих және Қазақстан халқы Ассамблеясы кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты
Садықбеков Қ.А.	Сулейман Демирель университетінің филология кафедрасының қауымдастырылған профессоры, филология ғылымдарының кандидаты

- Саипов А. М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті кәсіптік оқыту кафедрасының профессоры, педагогика ғылымдарының докторы
- Сарекенова Қ.Қ. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
- Смағұлова Б.А. магистрант кафедрасы международных отношений ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
- Сурова Д.С. доцент кафедрасы казахского и русского языков Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева, кандидат филологических наук
- Сұңқарбек Батанұлы Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың PhD докторанты
- Таутаева Г.Б. Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті педагогика және психология кафедрасының аға оқытушысы, педагогика ғылымдарының кандидаты
- Ташимова Ш.Ә. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті педагогикалық ғылымдар кафедрасының магистранты
- Тусупбекова М.Ж. доцент кафедрасы иностранных языков ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, кандидат педагогических наук
- Тырнахан Н.Т. «Тұран-Астана» университетінің психология және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының магистранты
- Урузбаева Г.Т. доцент кафедрасы социологии ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, кандидат педагогических наук
- Шаукенов Ж.А. А. Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті философия кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты
- Шіменбаева М. «Тұран-Астана» университеті психология және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының магистранты
- Шоманбаева А.О. доцент кафедрасы педагогики и психологии ЮКГУ им. М.Ауэзова, кандидат психологических наук
- Ainur Madyet L.N. Gumilyov Eurasian National University, International Relations Department, Master Degree student
- Gaipov D.E. Suleyman Demirel University, Candidate of Sciences, Assistant professor
- Nyghymanova N.T. Candidate of Pedagogical Science, Acting Professor of the Department of Pedagogy, The Eurasian Humanities Institute
- Ospanova Ya.N. Prorector on Educational Work, Candidate of Pedagogical Science, Acting Professor of the Department of Pedagogy, The Eurasian Humanities Institute
- Yerbol Ardakh Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Master Degree student
- Yesdauletova A. Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Professor of the International Department
- Volkova L.V. Head of the Department of Foreign Languages, Candidate of Pedagogical Science, Docent, The Eurasian Humanities Institute